

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Vilfred Friborg Hansen:
Mellempartiet. Et studium i
partihistorie og partiorganisation

Claus Friisberg:
Edv. Brandes mellem Hørup
og Berg 1880–84

Tage Kaarsted:
Fra statsminister M. P. Friis'
eksil 1923–26

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent i Danmark og andre nordiske lande kr. 38,-; øvrige udland kr. 60,-.

Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,
Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
Århus C.

*Bogladepri for Ny række,
IX. bind, hæfte 3: 43,70 kr.*

ISBN 87 504 0257 9

Mellempartiet

Et studium i partihistorie og partiorganisation
med særligt henblik på perioden 1866–1870

Af Vilfred Friborg Hansen

Gennem en undersøgelse af det normalt ret upåagtede Mellemparti, der spillede en ikke ringe politisk rolle i perioden 1866–72, søger forfatteren, adjunkt, cand. mag. Vilfred Friborg Hansen, at nå frem til en nærmere præcisering af de politiske grupperingers fasthed i årene omkring 1870, specielt i de fire år mellem den reviderede grundlovs vedtagelse og dannelsen af Det forenede Venstre i 1870. Det er forfatterens opfattelse, at grupperne i Folketinget i denne periode ikke var så løst sammensatte, som det ofte antages. I artiklen tegnes også et billede af de midler, som politikere fra et så udpræget rigsdagsparti som Mellempartiet, kunne benytte sig af i valgkampene i de enkelte valgkredse.

I. Mellempartiets historie. Gruppens politiske placering 1865–1876

Tabet af Slesvig i 1864 medførte, at der måtte udarbejdes en ny grundlov for kongeriget Danmark. Under forhandlingerne om den nye grundlovs udseende blev fronterne i løbet af vinteren 1865–66 trukket skarpt op mellem på den ene side tilhængerne af den uindskrænkede juni-grundlov af 1849 med dens demokratiske valgretsbestemmelser og på den anden side dem, der ønskede en revision af junigrundloven for at kunne give samfundets øvre lag en stærkere stilling i landstinget. Junigrundlovens tilhængere var især koncentreret i rigsdagens folketing, men stod også ved forhandlingernes begyndelse stærkt i rigsrådets folketing. Tilhængerne af grundlovsrevision i konservativ retning havde deres faste bastion i rigsrådets landsting.

Den 10. april 1865 forkastede rigsrådets folketing det nedsatte rigsrådsfællesudvalgs grundlovsudkast, hvori der regnedes med bevarelse af junigrundlovens folketing, men med et landsting, hvori de højstbeskattede var sikret flertal. Grundlovsforhandlingerne var dermed gået i hårdknude, og regeringen lod udskrive valg til rigsrådets folketing.

Efter valget 30. maj 1865 kastede en del politikere, der hverken stod

fast forankret blandt junigrundlovens stærke tilhængere eller blandt de lige så kompromisløse revisionstilhængere af egentlig konservative og højrefløjs nationalliberale, sig ind i en aktiv kompromispolitik i et energisk forsøg på at finde frem til en løsning på grundlovssagen. Der opstod således »mellemgrupper«. Disse var for det første koncentreret omkring visse moderate nationalliberale politikere, og for det andet omkring repræsentanter for den mere velbjergede del af bondestanden, der følte sig utrygge ved deres standsfællers kompromisløse linje. Den førstnævnte gruppe af »mellemmænd« nærede ofte en vis veneration for Monrads politiske ideer og var i øvrigt for en stor del valgt i de mindre provinsbyer. Blandt den sidstnævnte gruppe bemærkes især de såkaldte »syv vise bønder«.

Det var i visse kredse ventet, at løsningen på grundlovssagen skulle komme ved et forlig formidlet af mellemgrupperne, men ved slutningen af grundlovsforhandlingerne fratog alliancen mellem J. A. Hansen og grev Frijs dem initiativet. På dette tidspunkt havde mellemgruppefolkene imidlertid i en sådan grad kompromitteret sig over for deres tidligere politiske venner, at der ikke gaves nogen vej tilbage til deres tidligere grupper¹. Hvis de for fremtiden ville gøre sig håb om at blive valgt ind i de forskellige udvalg, var der kun ét at gøre: at danne deres egen gruppe. Dette skete da også, da rigsdagens folketing trådte sammen 20. november 1865, efter at J. A. Hansens og Frijs' grundlovsudkast var blevet vedtaget i begge rigsrådets ting.

Den nye folketingsgruppe blev hurtigt almindeligt kaldt »Mellempartiet« eller »Midterpartiet«. Den slog også igennem i rigsrådets folketing, da dette trådte sammen 5. februar 1866. I begge ting talte gruppen godt 20 medlemmer.

Da rigsdagen trådte sammen efter det første valg efter den nye grundlov i oktober 1866, blev der fra den grundtvigiansk-prægede del af Venstre gjort forsøg på at etablere et stort »folkeparti« bestående af Geert Winthers tilhængere, grundtvigianerne og Mellempartiet. Men forsøget glippede, bl. a. fordi Geert Winther-folkene og Mellemparti-folkene ikke kunne være i stue sammen.

Resultatet blev, at det nyvalgte folketing splittedes op i fem grupper.

1. Når der alene tænkes på opdelingen på rigsdagen, vil i det følgende blive anvendt betegnelsen »gruppe«. Kun hvor der tænkes på både opdelingen i rigsdagen og organisationen i politiske foreninger ud over landet, samt samspillet mellem disse to komponenter, findes betegnelsen »parti« retfærdiggjort. Det vil af det følgende forstås, at Mellempartiet ud fra disse kriterier aldrig vil kunne regnes for et politisk parti.

Af disse talte J. A. Hansens og Geert Winthers Venstre, der allerede i den næste samling begyndte at arbejde sammen under betegnelsen »Det folkelige Venstre«, tilsammen 31 medlemmer, det grundtvigianskprægede »Nationale Venstre« kunne mønstre 21 medlemmer, den nationalliberale gruppe 15. Mellempartiet talte ved den nye valgperiodes start 20 medlemmer, men voksede inden det næste valg i 1869 til 23.

Det nye Mellempartis ledende medlemmer blev først og fremmest den 26-årige docent (fra 1867: professor) *N. C. Frederiksen*, der var nyvalgt i sin svigerfader Monrads gamle valgkreds, Maribo, samt nationaløkonomen *Marius Gad*, valgt i Fredericia, og assessor *C. V. Nyholm*, valgt i Nyborg. Til inderkredsen må også regnes fem af de »syv vise bønder«, nemlig *Cornelius Petersen*, *Niels Andersen*, *H. M. Petersen*, *Lars Eriksen* (alle valgt på Fyn) og *Knud Pedersen* (Køge). De øvrige, der tilsluttede sig gruppen, var fortrinsvis nyvalgte, der af forskellige grunde hverken følte sig hjemme i Højre eller Venstre.

Det vil af det foregående forstås, at der ikke stod nogen bestemt samfundsklasse bag valget af Mellemparti-folkene. Gruppens medlemmer var først og fremmest valgt i kredse omkring små provinsbyer, hvor den politiske polarisering i land mod by endnu ikke var særlig mærkbar. Mellempartiet var fra starten et rent rigsdagsparti² og måtte i hele sin levetid klare sig uden nogen form for politisk forening som bindeled mellem sig og vælgerne. Dets plads i det »partipolitiske« billede, der aftegnede sig ved grundlovskampens slutning, og som kom til at gælde indtil Det forenede Venstres dannelse i 1870, vil måske bedst fremgå af figur 1³.

Mellempartiet kunne i reformperioden 1866–1870 spille en ikke ringe politisk rolle. Efter valget i 1869 talte gruppen ikke mindre end 27 mand, eller mere end en fjerdedel af folketingets medlemmer.

Men med 1869-valget skete der en mærkbar forandring i Mellem-

2. Meningsfæller fra landstinget deltog »i almindelighed« i gruppens møder, skriver Frederiksen (N. C. Fr., s. 620). Det er dog nok et spørgsmål, hvor »almindeligt« landstingsmedlemmernes tilstedeværelse i gruppemøderne har været – i hvert fald er denne efterretning den eneste, der haves om, at Mellempartiet har været mere end et rent folketingsparti. Det er dog meget tænkeligt, at Carlsen har deltaget i gruppens møder også efter, at han i 1869 overgik til landstinget.
3. Der er i den grad, overskueligheden har tilladt det, taget hensyn til gruppernes medlemstal i folketinget. Det må bemærkes, at overgangen mellem grupperne var mere flydende, end skemaet giver indtryk af (jvf. afhandlingens del III).

For råd ved skemaets udarbejdelse skylder jeg amanuensis, mag. art. Vagn Wählin tak. Vagn Wählin har også ved kritik og kommentarer henledt min opmærksomhed på mange sammenhænge, som jeg ellers ikke havde set.

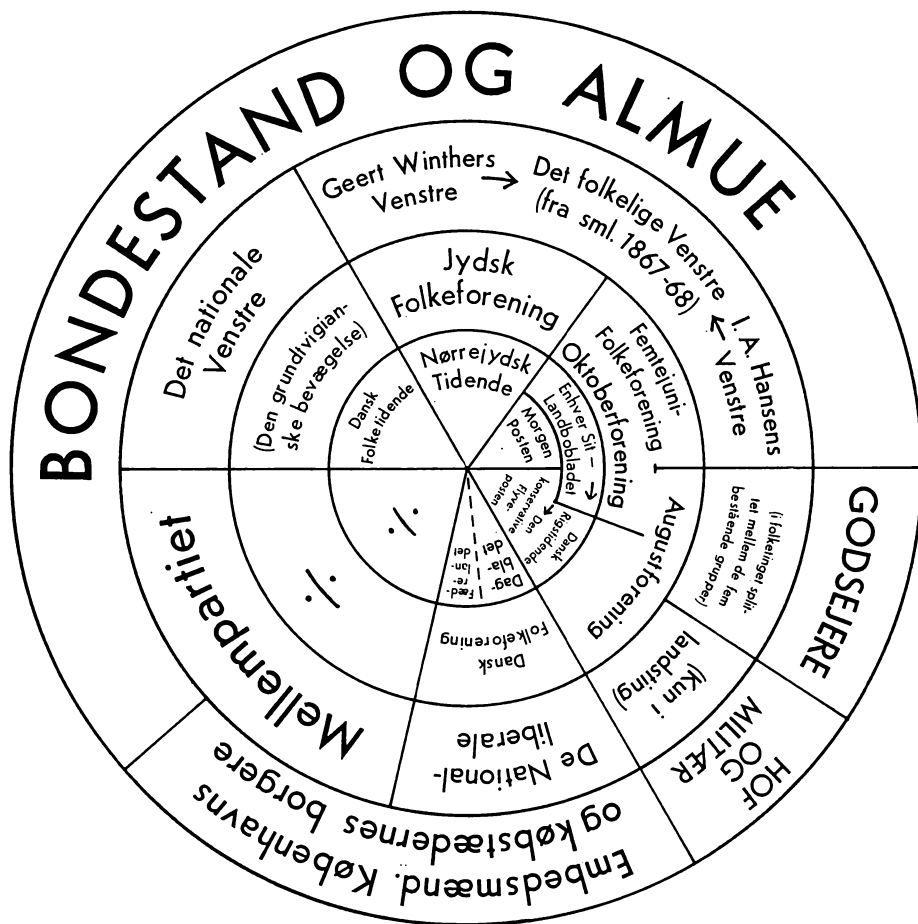

Fig. 1

Cirkelens yderste ring betegner befolkningsgrundlaget, den følgende ring grupperne i folketinget, derefter følger de politiske foreninger og »parti«-pressen.

partiets sammensætning. Flere af dets landbopolitikere gled ud, mens de nye alle var bypolitikere, nærmest yngre nationalliberale. Gruppen fik et højrepræg, der gjorde det vanskeligt at opretholde illusionen om at kunne stå frit mellem Venstre og Højre, hvis konturer var ved at aften sig.

Dels denne nye sammensætning, dels Høgsbro-linjens sejr i Det nationale Venstre – især manifesteret i Carlsens overgang fra Det nationale Venstre til Mellempartiet i foråret 1869 – gjorde, at Mellempartiet i lø-

bet af samlingen 1869/70 mere og mere gled over i et ensidigt samarbejde med De nationalliberale. Modsætningerne i gruppen blev samtidig større, fordi nogle af dens gamle medlemmer stadig følte sig draget mod Venstre. Det var ikke muligt at leve videre på det personlige venskabsforhold, der havde udviklet sig i gruppens inderkreds under grundlovskampen.

Da det samlede Venstre i 1870 fremtvang Frijs' afgang, skete det med støtte fra otte af Mellempartiet. Disse otte deltog i forhandlingerne om dannelsen af det nye store venstreparti, men trak sig ud, da venstrefolkene forlangte kravet om folketingsparlamentarismen stillet op som det nye partis bannermærke. Mellempartiets ledende, ikke mindst professor Frederiksen og assessor Nyholm, havde altid ønsket en gradvis udvikling over i et parlamentarisk regeringssystem, men med »parlamentarisme« mente man i Mellempartiet *rigsdags*parlamentarisme, idet det ene ting ikke skulle have større indflydelse end det andet.

De otte søgte derfor tilbage til deres tidligere gruppefæller. I de følgende to år kunne Mellempartiet endnu have en del indflydelse; men den fælles modstand mod Det forenede Venstres krav om folketingsparlamentarismen drev mere og mere Mellempartiet og de gamle nationalliberale sammen. Da Det forenede Venstre erobrede det absolutte flertal i folketinget ved valget i 1872, og Mellempartiet samtidig mistede en halv snes medlemmer, var dets rolle stort set udspillet. Ved det valg, der efteråret 1873 fulgte efter Det forenede Venstres finanslovnægtelse, udstedte Mellempartiet valgopråb sammen med folketingets Højre.

Endnu i foråret 1875 kunne gruppen dog spille en delvis selvstændig politisk rolle ved at etablere forlig om finansloven med den moderate del af Det forenede Venstre. Men da valget til folketinget i april 1876 kun gav Mellempartiet og folketingets Højre tilsammen omkring 25 mandater mod Det forenede Venstres mere end 70, var al tale om at opretholde Mellempartiet absurd. Det blev i praksis opgivet allerede i den korte samling, der fulgte april-valget.

II. Mellempartiet over for vælgerne. Idégrundlag og program.

Teknik ved opstilling til valg

Ved et samlet overblik over de senere Mellemparti-folks udtalelser om deres politiske ståsted under valgkampen i efteråret 1866 er der umiskendelige lighedspunkter. Det er tydeligt, at Mellempartiet blev sammensat af »partiløse« politikere, der i deres valgkampe havde draget fordel af det odieuse skær, der ikke mindst efter den yderst forbitrede grundlovs-kamp hvilede over alt »partivæsen«. Og dette gælder ikke blot de

gamle mellemgruppefolk fra grundlovs kampen, men også de nyvalgte folketingsmænd, der efter valget indtrådte i Mellempartiet.

De mest karakteristiske fællestræk i de senere Mellemparti-folks valgdokumentation er, at kandidaterne erklærede:

1. at de intet havde med de eksisterende politiske foreninger at gøre,
2. at de på rigsdagen ville hævde deres personlige overbevisning og ikke lade sig binde af nogen form for partihensyn,
3. at de ikke ville se på snævre standsinteresser, men alene på det samlede samfunds vel,
4. at de ville være forhandlingsvillige og tage imod de resultater, en politisk situation indebar, frem for at kræve alt eller intet ⁴.

Ud over den personlige tilknytning, som halvdelen af Mellempartiets medlemmer havde til hinanden fra grundlovs kampen, og den fælles interesse i at kunne sikre hinanden udvalgspladser, repræsenterede disse fire punkter stort set alt, hvad der ved rigsdagens sammentræden i efteråret 1866 bandt Mellempartiets medlemmer sammen. Man havde en vage anelse om, at man ville føre midterpolitik, mægle mellem Venstre og Højre og arbejde for roligt fremadskridende reformer, men hvad denne mægler- og reformpolitik konkret skulle indebære, havde man ikke gjort sig klart. Der var på ingen måde tale om fælles, konkrete programpunkter. Højst kan der tales om et vist fælles *idégrundlag*.

De ledende i Mellempartiet arbejdede imidlertid allerede tidligt på at give Mellempartiet et image som »den tredje mulighed«, det besindige parti mellem yderpartierne til venstre og højre. I en diskussion i Dagbladet og Fædrelandet med redaktør Bille i sommeren 1867 ⁵ forsøgte professor Frederiksen at påvise, at Mellempartiet stod samlet omkring en række reformkrav, og under de politiske møder i sommeren 1868 satte især Marius Gad sit gruppetilhørsforhold i centrum over for vælgerne.

4. Nogle karakteristiske vendinger:

Proprietær Brun »troede, at landets største ulykke var partiernes lyst til kiv og strid; derfor skulle man sende mænd til rigsdagen, der var selvstændige og ikke ville blande sig i partivrøvel« (Da-Te., 2. okt. 1866).

Assessor Steenstrup udtalte på valgdagen, at hvis han blev valgt, »ville han frigøre sig for partistridigheder, og som hidtil følge sin indre overbevisning i alle ting«. (Ærø Avis, 15. okt. 1866).

Marius Gad »fandt, at enhver stand burde have indflydelse . . . han troede, at han altid lige så fuldt har varetaget landboernes som købstædernes interesser«. (Frc.Av., 13. okt. 1866).

H. C. Nyholm erklærede bl. a., at han ved sine udtalelser »langtfra ville binde sin stemmegivning på rigsdagen, thi det kunne let hændes, at man for at få noget godt ud af en sag, kunne nødes til at stemme tværtimod sine ønsker og sin overbevisning.« (Hj.At., 19. okt. 1866).

5. Dgbl. 18. juli 1867, Fdr. 29. og 30. juli 1867, Dgbl. 6. aug. 1867, Fdr. 13. aug. 1867.

Som eksempel skal her nævnes Gads tale ved et vælgermøde i Fredericia i september 1868, der helt er bygget op over Mellempartiets, og ikke alene Gads personlige, synspunkter og reformkrav.

Gad begyndte med at slå fast, at selv om Mellempartiet »vistnok med hensyn til de enkelte afstemninger tilstedede sine medlemmer saa stor frihed som overhovedet muligt, når politiske mænd skulle arbejde sammen i eet parti«, så var gruppen dog »knyttet sammen ved så stor overensstemmelse i hovedanskuelser og så stor enighed om de væsentligste spørgsmål, at dets medlemmer . . . ved de vigtigere afgørelser havde set sig i stand til at optræde som et samlet politisk parti«.

Derefter gennemgik Gad grundholdningen bag Mellempartiet og de principielle punkter, der adskilte Mellempartiet fra folketingets andre grupper, samt Mellempartiets holdning over for ministeriet Frijs. I talens hovedafsnit opstillede han endelig punkt på punkt »de reformer, som særlig ligger Mellempartiet på hjerte«⁶.

Det kan konstateres, at Mellempartiets kernegruppe⁷ under valgkampen i 1869 virkelig havde formået at samle sig om ganske bestemte, om end ikke altid lige nøje definerede, reformkrav. Der kan nævnes reform af skattelovgivning, hvor man krævede indkomstskat efter procentsystemet, formueskat, told på luksus, og sportlernes afskaffelse. Endvidere reform af fattigvæsen, almueskolevæsen, embedsmænds pensionering og præsters aflønning. Vedrørende de to sidste punkter gik man ind for Fengers forslag om selvpensionering, og man støttede Venstres krav om fast præsteløn.

Der er i den forbindelse ingen tvivl om, at man i Mellempartiet i slutningen af samlingen 1868/69 har drøftet, hvilke spørgsmål man især kunne fremlægge i valgkampen⁸. Der kan næppe heller være tvivl om, at mindst to af de nye folketingsmedlemmer – nemlig Zeilau i Fåborg og Fjord i Strandby – der tilsluttede sig Mellempartiet efter valget, havde

6. Frc.Av., 24. sept 1868.

7. Medens en gruppes »inderkreds« i denne artikel er defineret som den snævrere kreds af ledende i gruppen, defineres »kernegruppen« som de politikere, der identificerede sig med – eller som af den politiske omverden i større eller mindre grad identificeredes med – gruppen som helhed. En skelen mellem gruppe og kernegruppe er nødvendig, da der i alle grupper »yderkanter« var politikere, som yndede at gå deres egne veje, og hvis udtalelser af den politiske omverden ikke sattes i forbindelse med deres gruppes politik.

8. Fra Det folkelige Venstres side kunne man gennem de politiske foreninger tage anderledes håndfast på valgoplægget i 1869. Både Femtejuni-Folkeforeningens og Jydsk Folkeforenings bestyrelse udsendte op til valget en offentlig skrivelse, hvori man opstillede de programpunkter, som man tilrådede vælgerne at konfrontere enhver folketingskandidat med, før de kunne vide, om de skulle give ham deres stemme (Morgenposten 28. juni 1869, Dgbl. 17. sept. 1869).

haft kontakt med gamle Mellemparti-folk, før de holdt deres valgtaler, og fået tips om, hvad de kunne bruge i valgkampen.

Men disse eksempler må ikke tilsløre det faktum, at endnu ved valgene i 1869 og – om end i mindre grad – i 1872, gjaldt det som hovedregel, at valget, specielt for de Mellemparti-folk, der stod uden for gruppens inderkreds, først og fremmest var et personspørgsmål, der kun angik den enkelte valgkreds' vælgere og deres folketingskandidat. De fleste Mellemparti-folk omtalte kun i forbigående deres gruppetilhørsforhold i folketinget, ja, man kunne endog helt nægte at udtale sig derom. Da J. J. Christensens modkandidat i 1869 bad ham forklare, hvorfor han i den foregående samling var gået fra Det folkelige Venstre til Mellempartiet, afviste Christensen spørgsmålet under henvisning til, at han »ikke fandt det betimeligt i en offentlig forsamling at omtale aldeles personlige forhold«⁹.

Ved kandidatopstillingerne kunne det være helt uden betydning, til hvilken gruppe kandidaterne ville slutte sig efter valget. I Lyngby stillede gårdejer P. Hansen til genvalg; men da han var ivrig frihandelsmand, havde papirfabrikant Drewsen startet en bevægelse for at få redaktør C. V. Rimestad opstillet i kredsen. Det lykkedes at samle over 500 underskrifter på en opfordring til Rimestad om at stille. Rimestad fulgte opfordringen og valgtes med 417 stemmer mod Hansens 354. På intet tidspunkt under den ellers ret livlige valgkamp synes de to kandidaters stilling til grupperne i folketinget at have været på tale. Men C. V. Rimestad sluttede sig straks fra den nye samlings begyndelse til samme gruppe, som P. Hansen havde tilhørt, nemlig Mellempartiet.

I Kerteminde valgtes i 1869 pastor Høyer-Møller, der efter valget tilsluttede sig Mellempartiet. Høyer-Møllers modkandidat havde været venstremanden Klaus Berntsen, der var blevet kraftigt anbefalet af Mellempartiets formand Cornelius Petersen. Grunden har utvivlsomt været, at Cornelius Petersen ligesom Klaus Berntsen var en varm højskoleven. Dette har for Cornelius Petersen vejet tungere end Klaus Berntsens »partipolitiske«¹⁰ stade.

De *politiske foreninger* havde allerede fra valgene til den grundlovgivende rigsforsamling en ikke ringe indflydelse på opstillingerne af folketingskandidater i visse kredse, og denne organiserede opstillingsform

9. Varde Avis, 25. maj 1869.

10. Cornelius Petersen anbefalede igen i 1872 Klaus Berntsen som folketingskandidat – for et par måneder senere at måtte se ham som sin egen modkandidat i Kerteminde-kredsen. Klaus Berntsen omtaler valgkampene på Fyn i 1869, 1872 og 1873 i sine erindringer (Kl. B., I s. 172 ff. og 187 ff., II s. 7 ff.).

var af stigende betydning op gennem 1850'erne og 1860'erne. Alligevel foregik opstillingen af folketingskandidater endnu i 1860'erne og 1870'erne i mange kredse på en ringe organiseret eller næsten tilfældig måde.

Foruden de politiske foreninger bør nævnes de mere lokale *vælgerforeninger*, hvoraf der eksisterede en del af forskellig politisk observans allerede før 1870. Deres konkrete betydning er ringe undersøgt og kan være vanskelig at fastslå. Ofte synes de kun at have eksisteret under en enkelt valgkamp. I det hele taget er der måske ikke større forskel end et stykke papir med foreningslove mellem de fleste af disse vælgerforeninger og de kredse af notabiliteter, »valgkomiteer«¹¹, der på mere uformel vis samledes før valgene for at enes om, hvem de ville arbejde for som folketingskandidat.

Som bekendt stod Mellempartiet helt uden tilknytning til nogen landsdækkende politisk forening, og der haves kun meget usikre efterretninger om, at nogle af de kendte vælgerforeninger skulle have støttet valget af Mellemparti-folk. Gruppens medlemmer var først og fremmest valgt med støtte af valgkomiteer i de enkelte valgkredse.

Betydningsfuldt var det, at mange lokalavisers redaktører hørte til valgkomiteerne bag Mellemparti-folkene. Men det må understreges, at ingen af de pågældende aviser på noget tidspunkt udviklede sig til egentlige »partiaviser«. De kan næsten alle betegnes som moderat nationalliberale, og de hyldede det nationalliberale dogme om valget som en tilidssag mellem den enkelte vælger og folketingskandidat. Deres støtte til en Mellemparti-mand havde ofte rod i grundlovskampen, hvor nationalliberale og mellemgruppe-folk stod sammen som ja'er til den reviderede grundlov, og desuden så de deres fordel i at støtte en kandidat, der kunne få stemmer fra såvel land som by.

Nærmest ved at blive et talerør for Mellempartiet som sådant var Jyllands-Posten¹², der oprettedes 1871 af en gammel bekendt af professor Frederiksen, adjunkt Hoffmeyer. Sammen med flere af Mellempartiets medlemmer skal Frederiksen, ifølge eget udsagn¹³, have søgt at støtte

11. Udtrykket »valgkomité« er overtaget fra Maurice Duvergers »comité d'élection« (Maurice Duverger: *Les Partis Politiques*, Paris 1951, s. 35–41). Betegnelsen er dog måske ikke den heldigste i dansk forbindelse, idet samme ord anvendtes i 1860'erne og 1870'erne om de udvalg, der ikke sjældent blev nedsat før et valg med det formål at finde frem til en kandidat, som hele valgkredsen kunne enes om (jvf. senere ang. valget i Frederikshavn 1869). For at undgå forvekslinger har jeg i artiklen kun benyttet ordet valgkomité i den af Duverger anvendte betydning.

12. Må ikke forveksles med venstrebladet Jyllands-Posten, der blev udgivet af Reinhold Jensen i Århus 1861–1863.

13. N. C. Fr., s. 622.

Jyllands-Posten ved at garantere bladet kredit. Men det gælder om Jyllands-Posten, at selv om det kunne støtte Mellempartiets politiske linje, var det uden tilstrækkelig kontakt til folk fra Mellempartiet. Noget egentligt »partiorgan« blev bladet aldrig.

De valgkomiteer, der støttede Mellemparti-folks valg, kunne have en mere eller mindre stabil sammensætning. I nogle kredse synes Mellemparti-manden nærmest kun at have haft sig selv at stole på under valgkampen, og »valgkomiteen« udgjordes af de mænd, han kunne regne med som stillere. I andre kredse var der i hele Mellempartiets 10-års periode en fast kerne af mænd, der trådte sammen før hvert valg for at virke for at få deres kandidat valgt. I en del kredse kan en ganske bestemt mand udpeges som initiativtager og bærende kraft bag en sådan kreds af notabiliteter. Det gælder f. eks. i Hjørring (konsul Nielsen), i Lemvig (mølleer Brockdorff), i Vonsild (pastor Mørk-Hansen) og i Maribo (redaktør Dein)¹⁴.

Fremgangsmåden ved forberedelse af et valg varierede naturligvis fra kreds til kreds. Der blev for Mellempartiets vedkommende aldrig tale om andet samvirke mellem de enkelte kredse end den, der opstod ved, at folketingsmændene sekunderede hinanden ved vælgermøder. Især fra 1872 var det almindeligt, at Mellemparti-politikerne for at modstå presset fra Det forenede Venstre optrådte to eller tre sammen på hvert vælgermøde¹⁵.

Almindeligvis begyndte en Mellemparti-politiker valgforberedelserne tidligt på sommeren (valgene 1866, 1869 og 1872 var alle efterårsvalg) ved at indbyde vælgerne til et politisk møde, hvor han gav et tilbageblik over den overståede rigsdagssamling og sin egen indsats under samlingen – nogle Mellemparti-folk, f. eks. Frederiksen, Gad og Aaberg, holdt et sådant møde med vælgerne efter hver samling. I løbet af et sådant møde ville spørgsmålet om genopstilling let dukke op, og folketingsmanden kunne så erklære, at han var villig til at opstille igen, dersom der i kredsen var stemning for det.

I det hele taget gjaldt det om at undgå at vise for stor ivrighed efter at blive valgt. Det var en yndet fremgangsmåde at vente med at bekendtgøre, at man ville stille op, indtil ens politiske venner i valgkredsen havde fået indsamlet underskrifter på en opfordring, der eventuelt

14. Kilderne til belysning af valgforberedelserne i de forskellige valgkredse har været de lokale aviser, der er undersøgt i alle Mellemparti-kredse, suppleret med memoirelitteratur.

15. Eks.: Lemvig Avis 13.–23. august 1872, DF. 13. sept. 1872.

blev offentliggjort i den lokale avis. En måneds tid før valget kunne kandidaten så i avisen bekendtgøre, at han »efter opfordring« og »af pligtfølelse« ville stille op til valget¹⁶. Med bekendtgørelsen kunne eventuelt følge en indbydelse til politiske møder på fastsatte tider og steder.

Mest kompliceret blev sagen, hvis valgkomiteen skulle finde frem til en ny kandidat, måske fordi den hidtidige folketingsmand ikke ønskede genvalg. I sådanne tilfælde ville folketingsmanden og hans politiske venner i kredsen forsøge at enes om en ny kandidat, og dette kunne være svært, hvis ingen fra valgkomiteen var interesseret i at stille op.

Når man havde fundet frem til det nye emne til folketingsposten, blev problemet groft sagt at lancere den nye kandidat på en måde, der gav det indtryk, at den brede vælgermasse selv havde ønsket den pågældende. Som eksempler på, hvordan det kunne gøres, skal i det følgende omtales valgene i Hjørring og Frederikshavn, der også giver et godt indblik i valgopstillingsteknik i det hele taget. Begge valg er godt belyst gennem referater i de lokale aviser¹⁷.

I Hjørring havde valgkomiteen, hvis bærende kraft var konsul Nielsen, i 1866 måttet finde frem til en ny kandidat, idet den hidtidige folketingsmand, proprietær Quistgaard, ikke ville genopstille. Bag Quistgaards beslutning lå tilsyneladende politisk uenighed med valgkomiteen.

Valgkomiteen havde holdt møde for at finde frem til en ny kandidat, og man var enedes om at henvende sig til byfoged Hage i Stege. Da denne allerede viste sig at være opstillet i Nakskov, henvendte man sig til nogle forbindelser i København. Herfra blev man anbefalet at opstille marineminister Lütken.

På det vælgermøde, som valgkomiteen indkaldte til tre uger før valget, blev imidlertid proprietær H. C. Nyholm bragt i forslag. På grund af

16. Allerede valgte folketingsmedlemmer, der som sådanne var accepterede af vælgerne, kunne indskrænke sig til en erklæring af følgende art: »... (jeg finder) at burde underrette de ærede vælgere om, at jeg ifølge opfordring agter igen at opstille mig ...« (Cornelius Petersen i Fy.St., 4. sept. 1869). Hvis man stillede som ny kandidat, måtte man gøre mere for at legitimere opstillingen. Karakteristiske vendinger findes i indledningen til en politisk redegørelse fra Søren Lybye, der i 1872 opstillede i Skive mod den hidtidige folketingsmand Chr. Jensen: »Fra en del ansete og agtede mænd i forskellige livsstillinger har jeg modtaget en skriftlig opfordring til at stille mig til de forestående folketingsvalg, og da jeg jævnlig modtager forespørgsler i lignende retning, har jeg ... anset det for en pligt mod fædrelandet at imødekomme denne opfordring«. (Skive Avis, 2. sept. 1872).

17. Hj.At. 28. maj, 24. sept. 11., 13., 15., 18., 19. og 22. okt. 1866, samt 16., 26. og 27. juli, 16. og 23. sept. 1869.

valgkomiteens splittelse og, som det hed i Hjørring Amtstidende, takket være »et velorganiseret landligt vælgerkorps«, viste det sig muligt for H. C. Nyholm at vinde valget.

Da Nyholm, der i den nationalliberale presse var blevet stemplet som hørende til »det brandpolitiske parti«, straks fra den nye rigsdagssamlings begyndelse sluttede sig til Mellempartiet, blev han imidlertid i løbet af de næste tre år godtaget af konsul Nielsen og hans venner. Da H. C. Nyholm trak sig tilbage i 1869, antog valgkomiteen hans fætter, kaptajn L. C. Nyholm, med hvem H. C. Nyholm sikkert havde været i kontakt i København, som ny folketingskandidat.

I juli 1869 indkaldte konsul Nielsen til et møde med det formål at finde frem til en ny folketingskandidat. Han indledte selv mødet med at spørge, om nogen i salen havde forslag. Da der ikke blev svaret, trak konsulen et brev fra kaptajn Nyholm op af lommen. I dette brev, som konsulen læste op, erklærede L. C. Nyholm, at han »efter den til ham rettede opfordring« ville stille sig i Hjørring, »hvis det er sandsynligt, at han bliver valgt.«

Der oplæstes derefter en politisk redegørelse fra kaptajn Nyholm, hvori denne bl. a. erklærede, at han nærmest hørte til Mellempartiet. Efter oplæsningen rejste H. C. Nyholm sig og forsikrede, at hans fætter i alle hovedspørgsmål ville stemme, som han selv havde gjort. Også proprietær Quistgaard, der nu tilsyneladende var forsonet med valgkomiteens folk, rejste sig og anbefalede kaptajn Nyholm.

Først derefter meldte gårdejer Dybbro, national venstremand og i 1866 stiller for H. C. Nyholm, sig som kandidat. Der udviklede sig et hidsigt ordskifte mellem Dybbro, H. C. Nyholm og konsul Nielsen, der først havde forsøgt at afvise Dybbro.

I den følgende valgkamp bekæmpedes Dybbro intenst af Hjørring Amtstidende. Hele avisens forside var en uge før valget optaget af en opfordring fra 125 navngivne Hjørring-vælgere (inkl. avisens redaktør Niels Winther, proprietær Quistgaard og H. C. Nyholm) om at stemme på kaptajn Nyholm og på valgdagen »medtage så mange som muligt af ligesindede vælgere.«

Nyholm vandt valget med 594 stemmer mod 590. Af Hjørring bys 292 afgivne stemmer fik han de 291.

Valgene i Frederikshavn er et godt eksempel på, i hvor høj grad en lille klike kunne beherske den tids valg. De tre ledende politiske skikkelser i Frederikshavn-kredsen, redaktør Vogelius, godsejer Tutein og proprietær Holm, skiftedes på det nærmeste til at repræsentere Frederiks-

havn i folketinget i Mellempartiets 10-års periode¹⁸. Når én stillede op, skete det med de andres støtte som stillere og som anbefalere ved vælgermøder og under valghandlingen.

Primus motor ved valgene var redaktør Vogelius. I 1869 overlod han sin plads i folketinget til Holm. Skiftet forberedtes på følgende måde:

I maj 1869 sammenkaldte Vogelius til et offentligt møde, hvor han tilkendegav, at han ikke mere kunne være kredsens folketingsmand. På hans forslag nedsattes et 17-mands udvalg, hvori alle kredsens kommuner skulle være repræsenteret, og som han selv, Holm og Tutein blev medlemmer af. De valgte trådte straks efter mødet sammen og valgte et forretningsudvalg på tre medlemmer, blandt hvilke var Vogelius. I et møde senere på sommeren enedes udvalgets flertal om at foreslå Holm som folketingskandidat – et mindretal på fire pegede på lærer Nielsen.

Udvalgets forretningsudvalg indkaldte derefter til et offentligt prøvevalg i midten af september. Ved dette udtalte såvel Holm som Nielsen sig om deres politiske synspunkter. Holm erklærede at ville tilslutte sig Mellempartiet, ligesom kredsens hidtidige mand på tinge havde gjort. Nielsen udtalte sig på linje med Det nationale Venstre. Senere, på selve valgdagen, erklærede han direkte, at han i folketinget eventuelt ville tilslutte sig Det nationale Venstre.

Ved afstemningen viste forsamlingens flertal sig at være for Holm. Nielsen trak dog ikke sin kandidatur tilbage, idet stemmetallet for ham trods alt ikke var ubetydeligt. På valgdagen anbefalede Holm af Vogelius, der også hele tiden havde støttet ham i Frederikshavns Avis. Ved valget sejrede Holm med 304 stemmer mod Nielsens 144¹⁹.

I de kredse, hvor det ikke lykkedes en valgkomité at samle alle vælgerne om sin kandidat – oftest fordi land og by ikke kunne enes – bestod notabiliteternes støtte til deres kandidat væsentligst i at møde op og støtte ham ved vælgermøderne, specielt ved at stille modkandidaten vanskelige spørgsmål.

Antallet af vælgermøder var meget svingende. Mellemparti-kredsene hørte til de politisk roligste, men fra 1872 var der en række vælgermøder i næsten alle Mellemparti-kredse, idet Det forenede Venstre satte et

18. Oprindeligt var Holm og Tutein dog modkandidater (valget 14. sept. 1864). Om opstillingsproceduren se Frh.Av. 24. maj, 2. aug., 5. og 23. sept. 1869.

19. De folk, der i 1869 samlede sig om lærer Nielsen, dannede ved næste valg en alternativ valgkomité. De kunne i 1872 få deres kandidat, gdr. Haverslev, valgt, men allerede året efter faldt Haverslev for Vogelius. Sml. Hjørring, hvor de folk, der i 1869 stod bag Dybbro, kunne få deres kandidat valgt i 1872 og 1873 (mod propr. H. C. Nyholm). Se Frh.Av. 19. og 27. august, samt 9., 16., 17., 18. og 21. sept. 1872. Hj.At. 22. og 26. april, samt 10. maj 1872.

rådbevidst agitationsarbejde ind mod gruppens folk, især i de mange fynske Mellemparti-kredse²⁰. Man var naturligvis klar over, at Mellemparti-kredsene lettere lod sig erobre end de rene Højre-kredse i storbyerne.

Det skal nævnes, at mange vælgermøder afsluttedes med en afstemning om de forskellige kandidater, et såkaldt »prøvevalg« (jvf. Frederikshavn 1869). Ikke sjældent betragtedes denne afstemning som det centrale ved mødet, således at hele mødet omtaltes som et prøvevalg.

Prøvevalgene hjalp med til at begrænse antallet af kandidater i kredsene. Det hørte dog til sjældenhederne, at en kandidat straks efter et ugunstigt prøvevalg trak sin kandidatur tilbage, således som general Harbou gjorde det i Thisted i 1872²¹.

III. Mellempartiet i folketinget. Organisation og disciplin

Det er karakteristisk for Mellempartiet, at gruppen aldrig antog noget officielt navn. Mens navne som »Det folkelige Venstre« og »Det nationale Venstre« var vedtaget i de pågældende grupper, opstod betegnelsen »Mellempartiet« blot som en videre udvikling af de under grundlovs-kampen brugte betegnelser som »mellemændene« eller »mellemgruppen«.

Mellempartiets medlemmer gjorde alt for at understrege det uformelle ved gruppen. Alle i Mellempartiet benægtede konsekvent, at deres gruppe skulle være et »parti« i samme forstand som de andre grupper på rigsdagen, der havde tilknytning til politiske foreninger uden for rigsdagen eller var dannet for at pleje bestemte stænders interesser. På vælgermøder udtalte medlemmerne beredvilligt, at de hørte til Mellempartiet, men i samme åndedrag erklærede de, at de ikke var »partimænd«. Mellempartiets opgave var ikke »at bringe de enkelte medlemmers hoveder under een hat. Mellempartiet har ingen ledere, ingen førere; dets medlemmer samles for at drøfte og klare for hverandre, hvad der foreligger til forhandling; men står for resten, hvad deres stemmegivning angår, fuldkomment fri og uafhængig af hverandre . . .«²². »Ved vore hyppige

20. Berg og J. A. Hansen ses således at have koncentreret sig om de vestjyske Mellemparti-kredse fra midten af juli til hen i august, og de fynske kredse i september. Ellers prægede de unge fynske venstrepolitikere Klaus Berntsen, Anders Tange og Hans Madsen valgkampen på Fyn. (Bogense Avis 10. juli 1872, Lemvig Avis 13.–23. august 1872, Bogense Avis 13. sept. og 19. sept. 1872, DF. 13. sept. 1872, Kl.B. I s. 187 ff).

21. Th.Aav., 19. sept. 1872.

22. Fra Fjords polemik mod lærer Højmark, Århus, sommeren 1870 i Varde Avis. Citatet er fra Varde Avis, 21. juli 1870.

sammenkomster,« skriver Frederiksen, »og ved hele samarbejdet udviklede der sig hurtig et sandt venskabsforhold mellem os«; Frederiksen fremhæver, at det gode personlige forhold mellem medlemmerne betød meget for »den styrke, det (Mellempartiet) navnlig til visse tider havde«²³.

Ifølge Frederiksen ²⁴ holdtes der i Mellempartiet gruppemøder en gang om ugen – eller »private møder«, som de dengang kaldtes; med denne betegnelse kunne man uantastet omtale dem i folketinget og på vælgermøder. Men ud over disse regelmæssige møder mødtes medlemmerne mere eller mindre tilfældigt i smågrupper. Man kan roligt gå ud fra, at Frederiksen, Gad og Nyholm – og til tider sikkert også flere af de ledende i gruppen – havde haft mere eller mindre formelle indbyrdes samtaler, før de mødte op i de »officielle« gruppemøder. Man kunne sætte hinanden stævne på Christiansborg, men det var også meget benyttet at spise frokost eller middag sammen ude i byen. Frederiksen beretter²⁵, at der i grosserer Hages hjem holdtes sammenkomster mellem Mellempartiets medlemmer, og at han selv i en længere periode næsten dagligt spiste til middag hos Hage. For venstrepolitikernes vedkommende ved vi, at det var almindeligt, at tre–fire rigsdagsmænd lejede sig ind i samme hus og måske spiste i samme pensionat under deres Københavnsophold²⁶. Mellempartiets provinspolitikere har sikkert benyttet sig af samme fremgangsmåde.

De uformelle kontakter mellem politikerne foregik ikke alene inden for den enkelte gruppe, men også mellem grupperne indbyrdes. Mellempartiet havde igennem sine akademisk uddannede medlemmer gode kontakter til de nationalliberale – det vides bl. a., at også en del nationalliberale rigsdagsfolk færdedes i grosserer Hages hjem²⁷. Derudover havde man dels gennem grundtvigianere som Cornelius Petersen og Anders Christensen²⁸, dels gennem arbejdet i den skandinaviske forening »Nordisk Samfund« gode forbindelser med visse politikere fra Det nationale Venstre²⁹. Der bestod desuden det bedste personlige forhold mellem visse af de ledende i alle tre grupper: Balthazar Christensen, Carlsen, Frederiksen, C. V. Nyholm, Hall og Fenger.

23. N. C. Fr., s. 634.

24. N. C. Fr., s. 620.

25. N. C. Fr., s. 634–635.

26. Eks.: Kl. B., II s. 5 (venstremænd i gæstgivergården »Holland«).

27. N. C. Fr., s. 634–635.

28. A.Chr. s. 41, Barfod s. 290–291, Corneliussen s. 117, Anders Christensen betegnede sig iflg. Dgbl. 12. juni 1869, som »medlem af Mellempartiet med heldning til Det nationale Venstre«.

29. Nordisk Samfunds forhandlingsprotokol 1865–75 (RA), passim. Sml. Krieger under 13. okt. 1868.

Selv om man i Mellempartiet så vidt muligt bestræbte sig på at undgå organisation, havde gruppen dog en formand. Denne post har ikke indebåret nogen form for direkte politisk lederskab. Snarest må man tænke sig, at formanden skulle organisere alt vedrørende gruppens møder. Da H. C. D. Müller i januar 1870 meldte sig ud af gruppen, skal det være sket ved, at han sendte et brev med udmeldelsen til gruppens formand, Cornelius Petersen³⁰.

Denne hændelse viser, at medlemsskabet trods den hævdede løse organisation lå ret fast. Det skal endog have kunnet komme på tale at ekskludere et medlem, hvis dettes synspunkter afveg for grelt fra den øvrige gruppes³¹. Alt dette betyder dog ikke, at det har indebåret nogen form for møde- eller stemmepligt at være medlem, men en vis gruppeånd, et vist fælles politisk temperament, har været nødvendig for gruppens beståen. Man var altid klar over, hvem der var medlem og hvem ikke. Faktisk kan der for hele perioden 1866–1873 (og muligvis også for 1873–1876) opstilles en nøjagtig liste over, hvem der på ethvert tidspunkt var medlem af Mellempartiet, med angivelser af ind- og udmeldelser med en sikkerhedsmargin på få dage³². Når der selv for folketingets svagest organiserede gruppe kan ses en klar organisationsform og en stor stabilitet i medlemmernes tilhørsforhold, synes forestillingen om, at folketingsmedlemmerne i perioden før 1870 kunne bevæge sig forholdsvis frit fra gruppe til gruppe, ikke at være holdbar.

I denne forbindelse melder sig spørgsmålet om »partidisciplin« i folketingsgrupperne før 1870.

Uden for de forskellige venstregrupperinger fra Bondevennernes tid og fremefter kan man næppe tale om en egentlig partidisciplin før 1870.

30. Dgbl., 27. jan. 1870.

31. N. C. Fr., s. 621. Når N. C. Frederiksen bruger udtrykket »ekskludere«, skal dette udtryk måske ikke forstås sådan, at man i gruppen ville holde flertalsafstemning om det pågældende medlems, grev Holstein-Holsteinborgs, fortsatte forbliven i gruppen. Snarest må man tænke sig, at man i Mellempartiet har talt om at bede Holstein-Holsteinborg, der især ved sine Oktoberforenings-sympatier ofte stod i modsætning til sine gruppefæller, om at forlade gruppen. Men det praktiske resultat har været det samme.

32. Hovedkilden er Høgsbros opgørelser over »partistillingen« i folketinget ved hver ny samlings begyndelse, samt hver gang, der var sket betydningsfulde ændringer i gruppernes sammensætning. Eks.: DF. 30. okt. 1866, 26. august 1867, 23. oktober 1868, 19. og 24. dec. 1869, 1. juli og 28. okt. 1870, 13. og 20. okt. 1871, 4. og 11. okt. samt 13. og 20. dec. 1872. Se også Jagd s. 7 og Dgbl. 25. og 27. jan. 1870.

Høgsbros opgørelser har, modsat f. eks. Morgenpostens (eks.: Morgenposten 5. juli 1867), intet propagandistisk formål. Deres udgangspunkt er udelukkende, hvilke grupperes møder de enkelte folketingsmedlemmer fulgte.

Snarest har der været tale om overtalelse og et vist moralsk gruppepres, hvis art og styrke det kan være vanskeligt at vurdere.

Da Bille i januar 1870 var fortørnet over, at venstregruppernes forslag om nedsættelse af et udvalg i sagen om lønningslov for kultusministeriet blev vedtaget, bebrejdede han hele Mellempartiet, at det havde stemt med Venstre. Det er tydeligvis hans opfattelse, at hele gruppen havde vedtaget at stemme, som den gjorde. Han afviste »et par ledende Mellemparti-folks« udtalelser om, at »gruppens (udh. her) hensigt« skulle have været . . .« I øvrigt var det på grund af uenighed med sin gruppe i denne afstemning, at H. C. D. Müller midlertidigt meldte sig ud af Mellempartiet³³.

I forbindelse med visse centrale politiske initiativer udgået fra Mellempartiet stod gruppen som en samlet helhed over for regeringen. Alle tilstedeværende medlemmers navne optræder således under to forslag til beslutning om nedsættelse af en kommission til undersøgelse af almueskolevæsenet³⁴. Og i alle samlingerne 1867–1870 søgte det samlede Mellemparti at aftvinge regeringen et lovforslag til omlægning af sportelafgifterne ved at stille forslag til beslutning om, at folketinget skulle opfordre regeringen til at fremlægge lovforslag herom³⁵.

En samlet optræden, hvor man i hovedsagen var enige, behøver dog ikke sige meget om arten og styrken af gruppeloyalitet eller »partidisciplin«. Der kan derimod peges på et par eksempler i forbindelse med behandlingen af det bl. a. af C. V. Nyholm og Lars Eriksen indbragte lovforslag til ny værnepligtslov i samlingen 1868/69, der måske nærmere kan indkredse problemet. Begge eksempler synes at pege i retning af, at enkeltmedlemmer, der ikke har været enige med deres gruppes flertal, har bøjlet af for gruppeflertallet i deres afstemning.

Det store stridsspørgsmål i værnepligtsagen var problemet omkring præsters værnepligt. Fra begyndelsen stod Mellempartiet splittet; gruppen havde i H. M. Petersen en af de varmeste fortalere for præsteværnepligt, og i C. V. Nyholm en af de voldsomste modstandere af præsteværnepligten.

Under 3. behandling af lovforslaget fremsatte et næsten samlet Mellemparti, nu inkl. H. M. Petersen, men uden C. V. Nyholm, imidlertid et kompromisforslag. C. V. Nyholm stemte sammen med Brun og Steen-

33. Dgbl., 27. jan. 1870 (dels lederen på forsiden, dels notitsen »Mellempartiet i Folketinget«).

34. Rt., F., 67/68, sp. 1067, og Rt., F., 68/69, sp. 591.

35. Rt., F., 67/68, sp. 52–53, Rt., F., 68/69, sp. 36 og Rt., F., 69/70, sp. 683.

strup fra Mellempartiet imod forslaget, der også blev blankt afvist af venstregrupperne³⁶.

Efterhånden gik hele Mellempartiet, undtagen C. V. Nyholm og Brun, over på regeringens side, og *ingen* fra Mellempartiet stemte imod et fællesudvalgsforslag, der forelå til afstemning i slutningen af januar 1869. Brun stemte for fællesudvalgsforslaget – men C. V. Nyholm undlod at stemme³⁷. Dette sidste må ses som en indrømmelse til gruppefællerne³⁸.

Allermest interessant er dog J. J. Christensens holdning i værnepligtsagen. Christensen havde under hele sagen konsekvent fulgt Venstres synspunkt; men under behandlingen af fællesudvalgsforslaget slog han pludselig over på Mellempartiets forligslinje. Og han forklarede sit omsving i så typiske Mellempartivendinger, at det ikke kan være nogen tilfældighed³⁹. Forklaringen på de helt nye toner fra J. J. Christensen får man utvivlsomt, når man fra en anden kilde får at vide, at J. J. Christensen gik over til Mellempartiet fra Det folkelige Venstre »en uges tid før januars udgang«⁴⁰. Værnepligtsdebatten fandt sted 25. januar.

Talen er altså uden tvivl J. J. Christensens ildprøve som Mellempartimand. Man kan så fundere over, om det var Christensen selv, der ønskede at vise, at det var alvor med gruppeskiftet, eller om det måske fra Mellempartiets side – direkte eller indirekte – var blevet stillet som en betingelse for hans optagelse, at han skiftede standpunkt i værnepligtsagen?

Det får til sidst stå hen, hvor bevidst og hvor omfattende den hensyn-

36. Rt., F., 68/69, sp. 2118.

37. Rt., F., 68/69, sp. 3676–77.

38. Det er mit indtryk, at det ikke var ualmindeligt, at man i en vigtig sag, hvor man kom til at stå alene i sin gruppe, kunne afholde sig fra at stemme og på den måde vise sin loyalitet mod gruppefællerne uden at gå alt for meget på akkord med sin principielle indstilling. Her skal også peges på grev Holstein-Holsteinborgs afstemning under behandlingen af Frederiksens, Gads og Nyholms lenslovsforslag. Holstein-Holsteinborg talte i sine indlæg (Rt., F., 68/69, sp. 1268 ff og 1354 ff.) nærmest som en afvisning af lovforslaget, men da der skulle stemmes om overgang til 2. behandling, undlod han at stemme (Rt., F., 68/69, sp. 1360), mens hele resten af Mellempartiet stemte for overgang til 2. behandling.

39. J. J. Christensen erklærede bl. a., at vedtagelsen af de forslag, der egentlig stod hans hjerte nærmest, ville være ensbetydende med hele lovforslagets forkastelse. Men nu *måtte* sagen have en ende (Mellempartiets velkendte: hellere et kun delvis tilfredsstillende resultat end slet intet resultat!). »Lige så sikkert som en endelig samstemning mellem den højtagtede regering og landstinget og folketinget er nødvendig for at få noget frem, lige så vanskelig vil dette nås uden en gensidig imødekommen fra alle sider«, og for Christensen at se var fællesudvalgsforslaget netop »et møde mellem de forskellige ting på halvvejen«. (Rt., F., 68/69, sp. 3669–3670).

40. Jagd., s. 7.

tagen til gruppefællesskabet, der synes at være tale om i sådanne tilfælde, har været. Men ovenstående materiale synes at pege i retning af, at selv om de fleste af grupperne i folketinget formelt var meget løst organiserede før 1870, så var forskellen fra dem og til Det forenede Venstre *reelt* ikke særlig stor. Selv i det meget løst organiserede Mellemparti har der eksisteret et vist gruppepres og en erkendelse hos de menige medlemmer af, at indflydelse på nogle områder, f. eks. på udvalgsposter, krævede en vis hensyntagen til dem, der skulle vælge én ind i udvalgene. En gruppe, der stod helt uden samling, ville hurtigt miste sin »markedsværdi« i det taktiske politiske spil, der trods alle officielle taler om uafhængighed, åbenhed over for andre meninger etc., dengang som nu var en så vigtig del at det parlamentariske liv.

IV. Afsluttende betragtninger

Mellempartiets ledende folk havde drømt om at skabe et stort, bredt funderet mellemparti, med rod i både landets og byernes middelstand. Et sådant parti ville kunne få flertal i både folketinget og landstinget, og når det havde fået det, ville det ikke kunne nægtes regeringsmagten. Dermed ville en smertefri, efterhånden gennem sædvane fæstet, overgang til et parlamentarisk regeringssystem være sikret⁴¹.

Man havde med andre ord indset, at 1866-grundloven gjorde en stabil politisk udvikling i Danmark umulig, hvis der ikke skabtes en politisk konstellation, der kunne skabe samvirke mellem folketing og landsting. Mellempartiet var således en pendant til Oktoberforeningen⁴². Hvor denne sidste repræsenterede et samarbejde mellem den solide del af bondestanden og godsejerne på basis af fælles agrare interesser, repræsenterede Mellempartiet et samarbejde mellem *middelstanden på landet*, her identisk med den mindre radikale del af velstående gårdmænd og

41. Frederiksen var den, der klarest formulerede disse ideer. Eks.: N. C. Fr., s. 622 og 638–40, Fdr. 29. og 30. juli og 13. august 1867. Interessant er Frederiksens betragtninger over det ønskelige i at udvikle en bæredygtig middelstand i Danmark (samme tanker kan genfindes flere steder hos Gad, f. eks. Frc. Av. 23. sept. 1869, Gad: Da. Stat., s. 55 og Gad: Alm. Velst., s. 82); det var »overmåde nyttigt« og »i social henseende betydningsfuld« for udviklingen, at der gennem fri ret til sammenlægning og udstykning af jord blev »givet letelse for dannelsen af ejendomme med forskellig størrelse, og at der bliver en mellemstørrelse mellem de klasser, der historisk har udviklet sig her i landet.« Dette ville medvirke til »en friskere strømning fra den ene samfundsklasse til den anden.« (sagt i forbindelse med behandlingen af J. A. Hansens fæstelovsforslag, Rt., F., 69/70, sp. 2215).

42. Jvf. Vagn Wählin: 10. Oktoberforeningen 1865–1870. I Historie, Ny række IX, 2, 1971, passim.

proprietaryer, og *middelstanden i byerne*, især de mindre købstæders nogenlunde velstående borgere og lokale embedsmænd.

Begge løsninger på 1866-grundlovens dilemma led skibbrud. For Mellempartiets vedkommende kunne forliset anes, da Carlsen i foråret 1869 udtrådte af Det nationale Venstre. Chancen for at etablere en sammenslutning af størstedelen af Det nationale Venstre, Mellempartiet, samt den »fædrelandske« fløj af De nationalliberale var dermed forspildt⁴³. Og netop en sådan sammenslutning var fra Mellempartiets side tænkt som basis for det kommende, brede mellemparti.

Endnu efter Det forenede Venstres dannelse spekulerede man i Mellempartiet i en ny partidannelse på grundlag af en sammenslutning af den moderate fløj af Det forenede Venstre, de »nationale løsgængere« og Mellempartiet. Flere gange syntes en sådan partidannelse da også tænkelig, men den umuliggjordes ved Estrups tiltræden i 1875⁴⁴.

Det store middelstandsparti forblev en drøm, akkurat som samvirket mellem de store og små bønder forblev det. Men ud fra den tids forudsætninger er det et spørgsmål, om ikke tanken om det brede middelstandsparti var lige så stor – og lige så realistisk – som ideen bag Oktoberforeningen, der af Engelstoft er blevet kaldt »den største konstruktive politisk-sociale idé id et 19. århundredes Danmark«⁴⁵.

KILDER OG LITTERATUR

Den vigtigste kilde til artiklen har været avisstof, dels fra de store »Partiblade«, dels – og ikke mindst – fra lokalaviserne i Mellemparti-valgkredsene. Her skal kun nævnes de aviser, der er direkte henvist til i artiklen:

Berlingske Tidende (cit. *Berl.T*)

Bogense Avis

Dagbladet (cit. *Dgbl.*)

Dags-Telegraphen (cit. *Da-Te*)

Dansk Folketidende (cit. *DF*)

Fredericia Avis (cit. *Frc.Av.*)

Frederikshavns Avis (cit. *Frh.Av.*)

43. En sådan sammenslutning havde også Carlsens store bevågenhed i perioden 1866–1870. Hall synes også at have støttet tanken (Høgsbro, I s. 217), der i øvrigt havde rod i nationalliberale ideer fra 1840'erne og 1850'erne om middelstanden som bæreren af den kommende udvikling i Danmark.

44. Tanken om på ny at få dannet et mellemparti var ikke uden betydning efter 1876. En del politikere mente, at man ved dannelsen af et sådant parti kunne få forfatningskampen aflæst til fordel for en ny reformperiode. Et nyt mellemparti var C. V. Nyholms erklærede mål, da han i 1883 stillede op i Frederiksberg mod højremanden Steffensen (Berl.T., 21., 29. og 30. maj 1883, Nutiden, nr. 433, 4. jan. 1885, s. 135–136).

45. Schultz Danmarkshistorie V, s. 216.

Fyens Stiftstidende (cit. *Fy.St.*)
 Fædrelandet (cit. *Fdr.*)
 Hjørring Amtstidende (cit. *Hj.At.*)
 Jyllands-Posten
 Lemvig Avis
 Morgenposten
 Skive Avis
 Thisted Amtsavis (cit. *Th.Aav.*)
 Varde Avis
 Ærø Avis

Øvrige kilder og litteratur:

Barfod, Frederik: Et Livs Erindringer, 1938 (cit. *Barfod*)
 Berntsen, Klaus: Erindringer, I–III 1921–25.
 Christensen, Anders: En nordsjællandsk Bondes Erindringer. J. Anders Uhrskov: Bonde og Borger, 1928, s. 8 ff. (cit. *A. Chr.*).
 Corneliusen, C. P.: Omkring en fynsk Bonde, 1936 (cit. *Corneliusen*).
 Duverger, Maurice: Les partis politiques, Paris 1951.
 Elberling, Victor: Rigsdagens medlemmer gennem 100 Aar, I–II, 1949.
 Frederiksen, N. C.: Et Stykke Rigsdagsvirksomhed. I »Tilskueren« 1892, s. 617 ff. (cit. *N. C. Fr.*). – Det er meget væsentligt at bemærke, at denne artikel, jvf. noten på dens første side, er skrevet i 1877–78 og ikke omarbejdet derefter. Rigtigheden af disse oplysninger er der, artiklens hele form taget i betragtning, ingen grund til at betvivle.
 Gad, Marius: Udtog af Kongeriget Danmarks Statistik, 1867 (cit. *Gad: Da. Stat.*).
 Gad, Marius: Om almindelig Velstands Natur og Aarsager, 2. udg., 1875. (cit. *Gad: Alm. Velst.*).
 5 & 6: Pennetegninger af Folkethingets Medlemmer i Rigsdagens 21. Session (særtryk af Nakskov Tidende), 1870.
 Høgsbro, Sofus: Brevveksling og Dagbøger (udg. Hans Lund) I–II, 1924–25. (cit. *Høgsbro*).
 Jagd, I. H.: Afstemningen i Folkethinget i Samlingen 1868–69. Bidrag til Bedømmelse af Partistillingen i Thinget og til Veiledning ved de forestaaende Valg. 1869. (cit. *Jagd*).
 Andreas Frederik *Kriegers* Dagbøger 1848–1880 (udg. Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch), I–VIII, 1920–43 (cit. *Krieger*).
 Mørk-Hansen, Mourits: Livs-Erindringer (udg. H. V. Gregersen), 1968.
 Neergaard, Niels: Under Junigrundloven, I–II, 1892–1916.
 Nilsson-Stjernquist, Nils: Tillkomsten af 1866-års grundlov, Lund 1955.
 N-n: Skizzer af Folkethingets Medlemmer i Rigsdagens 14de Session (særtryk af Stubbekjøbing Avis), 1863.
 Nordengaard, J. P.: Valgene til Rigsdagen gennem 100 Aar, 1949.
 Nordisk Samfunds forhandlingsprotokol 1865–1875 (RA).
 Nutiden (Illustreret Familieblad), 4. jan. 1885.
 Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folkethinget. (cit. Rt., F., 66/67, Rt., F., 67/68 etc.).
 Rubin, Marcus: Nogle Erindringer, 1914. (Om N. C. Frederiksen s. 57 ff., om Marius Gad s. 196 ff.).
 Schultz Danmarkshistorie.
 For Venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders *Tanges* breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83 (udg. Ib Gejl, 1968).
 Zodiacus: Parlamentariske Stjernebilleder (særtryk af Nær og Fjern), 1875.

Edv. Brandes mellem Hørup og Berg 1880-84

Af Claus Friisberg

Edv. Brandes' politiske indsats i perioden 1880-84 var med til at sætte skel i Venstre. Efter en kort omtale af Edv. Brandes' position i 1880 og hans og Berg/Hørups motiver til at indlede et politisk samarbejde behandler adjunkt, cand. mag. Claus Friisberg Edv. Brandes' indsats på Rigsdagen og ved Morgenbladet. Det påvises, at ledemotivet for Brandes' arbejde var at omforme det kulturelle miljø i Danmark, og at både indsatsen på Rigsdagen og uden for denne i virkeligheden sigter mod dette mål. Det lykkes Edv. Brandes gennem et stadigt tættere samarbejde med Hørup, der til sidst resulterer i et brud mellem Berg og Hørup/Brandes, at komme til stå i et europæisk venstreparti, der bedre var i overensstemmelse med hans synspunkter.

I. Indledning

Under Det forenede Venstres kamp i 1870'erne for at opnå anerkendelse af folketingsparlamentarismen måtte Venstre ikke blot kæmpe på den politiske front – ved f. eks. at hverve sig flere og flere mandater i folketinget – det måtte også sætte ind på den kulturelle front. Det skyldtes, at Højre som begrundelse for at beholde regeringsmagten ikke blot anførte grundlovens ord, at kongen var frit stillet ved valg af ministre, men også slog på, at det aldrig kunne gå an, at Venstre kom til magten, for det første fordi partiet var for ensidigt: det bestod jo næsten udelukkende af bønder, for det andet fordi Venstre var uden den dannelse og indsigt, der var nødvendig for at lede et lands regering og repræsentere det udadtil.

Venstre måtte søge at imødegå denne kritik. Et af forsøgene herpå var alliancen med Edv. Brandes. Han stod omkring 1880 som leder af Det litterære Venstre. Denne bevægelse bestod af folk, der tilsluttede sig de ideer, Georg Brandes havde gjort sig til talsmand for i sine forelæsninger over hovedstrømninger i det nittende århundredes litteratur. Det litterære Venstres modstander var den samme som Det politiske Venstres: det nationalliberale borgerskab, der var gået hen og blevet konservativt, men oprindeligt havde de to partier ikke noget med hinanden at gøre. Siden 1879 havde en tilnærmelse dog været igang. Det litterære Venstres

organisator var Georg Brandes' yngre broder Edv. Brandes¹, der foruden at være kendt som den ældre broders trofaste væbner havde skabt sig et navn som dramaturg gennem oversættelser af indiske skuespil, gennem teateranmeldelser i Morgenbladet 1875–77 og gennem skuespillerkarakteristikker i »Det nittende Aarhundrede«².

I juli 1880 nedlagde en venstrefolketingsmand, der var valgt på Langeland, sit folketingsmandat. På venstrelederen Chresten Bergs opfordring stillede Edv. Brandes op og vandt ret overlegent over sine modkandidater, selv om de politiske modstandere havde søgt at vende stemningen imod Edv. Brandes ved at henlede opmærksomheden på hans ateisme og fremmedartethed (han var jøde)³.

Oprindelig var Edv. Brandes ikke tilhænger af Det forenede Venstre. Det, der frastødte ham, var, at Venstre var et kristeligt parti. Efter hans mening var det parti kun et sandt venstreparti, der var modstander af ortodoksien. I en anmeldelse af et fransk skuespil i 1876 skriver Edv. Brandes f. eks.: »Det danske Venstre har en religiøs grund, medens det franske er fritænkerisk, og derfor er det, at legitimisterne her i stykket opstiller som deres hovedsætning, at troen er det politiske og sociale grundlag, hvad demokraterne af al magt bekæmper, . . .«⁴. Et brev til vennen J. P. Jacobsen vidner om, at Edv. Brandes' sympati ligger hos den franske opfattelse af Venstre/Højre⁵.

Edv. Brandes er naturligvis tilhænger af den ældre broders ideer, men nogen fuldkommen identitet er der dog ikke mellem de to mænds opfattelse, idet den for Georg Brandes karakteristiske individualisme får en anden betoning hos Edv. Brandes. Der er ikke nogen tvivl om, at helten i Edv. Brandes' skuespil »Lægemedler« giver udtryk for Edv. Brandes' hovedopfattelse, når han siger: »Jeg har kun søgt at fjerne, hvad der skadede. Det er lægens hele kunst. Det øvrige råder naturen for.«⁶ I dette

1. Det moderne Gennembrud, 289 f, Levned, bd. 2, 164 f. En række breve vidner om Edv. Brandes' ledende rolle ved udformningen af Det litterære Venstre: BBB/bd. 2, 475 f, 26. dec. 1876 til J. P. Jacobsen, Edv. Brandes til Erik Skram 11. dec. 1879. NKS 4500V. KB og BBB, bd. 2, br. 93 til Jacobsen.
2. Schyberg, 270 ff giver en redegørelse for dramaturgen Edv. Brandes. Skuespillerportrætterne, der oprindelig blev trykt i tidsskriftet Det nittende Aarhundrede, er samlet i bøgerne Dansk Skuespilkunst (1880) og Fremmed Skuespillerkunst (1881).
3. Valgkampens forløb fremgår af Morgenbladet 14., 17., 21. og 24. dec. 1880. Edv. Brandes fik 1133 stemmer og redaktør H. Wulf (H) 396 ifølge Valgene til rigsdagen, 138 f. En samlet skildring af opstilling og valg af Edv. Brandes er givet i Kulturkampen, bd. 2, 121 ff.
4. Mgbl. 26. februar 1876.
5. BBB, bd. 2, br. 29 fra EB til Jacobsen.
6. Lægemedler, s. 135.

ligger egentlig hele bevægelsens program: de forhold, der dannede en barriere for menneskets frie udfoldelse, skulle bekæmpes. Samtidig stilles der ikke noget positivt op til erstatning for det, der skal fjernes: når man har fået has på raddenskab i form af ortodoksi, borgerlig bigot moral, begrænsninger i ytringsfriheden osv., skal alt nok gå på bedste måde. På den anden side var Edv. Brandes ikke en større individualist og liberalist end, at han havde en udpræget sans for og interesse i samfundsanliggender. Han taler selv om en samfundsdrift, der var ham medfødt⁷. Desuden havde han en udpræget forståelse for, at man måtte organisere sig: man kan have aldrig så meget ret, det nytter ikke, hvis det er de andre, der sidder på magtapparatet⁸. Dette er forklaringen på, at Edv. Brandes kunne slutte sig til Det danske Venstre trods de forskelligheder, der var mellem partiets og hans egne synspunkter.

Det var Berg, der havde taget initiativet til opstillingen af Edv. Brandes, og det var i Bergs gruppe: Folketingets Venstre, at Edv. Brandes indtrådte efter suppleringsvalget. Berg var kommet ind i politik kort efter 1864-krigens ophør, og takket være sin store indsigt, sit store konstruktive arbejde, sin enorme selvtilid og åbne udadvendthed fik Berg så hurtigt en fremtrædende position, at han allerede o. 1870 stod som den ledende venstrepolitiker. Imidlertid var Bergs position blevet noget svækket efter det første provisorium i 1877: et flertal i partiet under ledelse af Frede Bojsen havde sluttet forlig med de mere forhandlingsvenlige kredse i Højre for at undgå et nyt provisorium i 1878. Dette havde Berg været en skarp modstander af, fordi det betød, at kravet om folketingsparlamentarisme blev skudt i baggrunden. Og resultatet var blevet, at Det forenede Venstre var blevet sprængt i to grupper: Det moderate Venstre og Folketingets Venstre under Bergs ledelse.

Bergs motiver til at indlede et samarbejde med Edv. Brandes var mange. Venstre havde brug for kultur, dannelse og intelligens for at sprænge Højres kultur- og dannelsesmonopol, og hvad var da mere naturligt end at knytte det litterære parti til sig, der var kommet i strid med den dannelse, der støttede Højre. Man kan spørge, om der ikke eksisterede et fælles idégrundlag mellem Edv. Brandes og Berg, der gav de to mænd et interessefællesskab, selv når modstanderen var besejret. Var der et sådant, var det i alt fald meget spinkelt. De hyldede begge et frihedsideal, og det betød, at de begge kunne anvende Grundtvigs ord: frihed for Loke såvel som for Thor⁹. Berg var ikke i tvivl om, at fri-

7. Marcus Rubin, bd. 2, br. 316 til Rubin fra EB.

8. Ude og Hjemme 11. marts 1883. Anmeldelse af Ibsens skuespil »En Folkefjende«.

9. Berg gjorde det under debatten om en bevilling til den naturalistiske forfatter

tænkerne skulle have lov at være i landet, og han kunne ikke se, at der var noget forkert i at slutte forbund med en fritæinker. Brandes var heller ikke så intolerant, at han ville berøve nogen retten til at være troende¹⁰. Alligevel var deres enighed vel mere af teoretisk art, og det skyldtes, at medens Loke for Berg var fritænkeriet, var Loke for Brandes derimod kristendommen. I praksis gav det den forskel mellem de to mænd, at Berg fandt den position, de kristne havde i landet, helt naturlig, medens Brandes mente, at før de kristne var trængt et godt stykke tilbage, ville der ikke blive ligeret mellem troende og ikke-troende.

De grunde, der fik Berg til at hverve Edv. Brandes som forbundsfælle, har også været ledende for Hørup. Hørup var kommet ind i folketinget i 1876, og medens sprængningen af Venstre i 1878 havde betydet en svækkelse af Bergs position, gavnede den Hørup, der kom til at stå som den ledende politiker efter Berg i Folketingets Venstre. Den position, som Hørup havde o. 1880, havde han ikke så meget vundet sig gennem sagligt og konstruktivt arbejde i folketinget som gennem den agitation, han havde udfoldet både mundtligt og skriftligt med sigte på at mindske Højres overlegenhedsfølelse og styrke Venstres selvbevidsthed.

I modsætning til Berg var Hørups interesse i en alliance med Det litterære Venstre ikke blot den negative, at de var modstandere af national-liberalismen. Edv. Brandes og Hørup var enige om, at den romantiske digtning var udtryk for en reaktionær ånd, fordi den tids digtere flygtede bort til drømmenes verden. Derfor var denne digtning i virkeligheden en støtte for dem, der ønskede at holde befolkningen nede i åndeligt formynderskab. Kravet om, at der kom en digtning, der behandlede samtidens problemer, var ensbetydende med et anslag mod det konservative regimente. Brødrene Brandes og Hørup delte altså den anskuelse, at en ny realistisk kultur måtte afløse den romantisk-idealistiske, ganske enkelt fordi den gamle kultur støttede reaktionen¹¹.

Sophus Schandorph: Berg, 85. Edv. Brandes under valgkampen. I BBB, bd. 2, br. 32 24. septbr. 1880 til Georg Brandes skriver EB: »Du skulle have set mig i en krostue mellem transtøvlede bønder ... udbringende Langelands skål med afbenyttelse af Grundtvigs fire verslinjer.« Det kan vist ikke være andre end de verslinjer, der indeholder: Frihed for Loke såvel som for Thor.

10. Jfr. Edv. Brandes' erklæring på valgdagen, at han forlangte den samme respekt for sin egen tro som den, han ville yde andre. Mgbl. 24. sepbr. 1880.
11. Edv. Brandes forfægter synspunktet i en artikel om P. A. Heiberg i Morgenbladet 22. marts 1883, hvor det bl. a. hedder om Heiberg: »Han var politikeren i litteraturen, og det er mere end et tilfælde, når Steffens og Oehlenschläger straks efter hans bortrejse indvarsler det nye århundredes rent æstetiske upolitiske og loyale litteratur, der passede til folkets fjottede forgudelse af Frederik d. Sjette.« Om Hørup jfr. note 13.

Edv. Brandes og Hørup kunne heller ikke blive uenige om, at grundtvigianisme ikke var vejen frem, fordi den i realiteten var romantisk og idealistisk ¹².

Læser man imidlertid Hørups politiske tilbageblik fra 1884 nøjere, vil man se, at Edv. Brandes og Hørup trods alt ikke er to alen ud af ét stykke. De forstod nemlig noget forskelligt ved realistisk kultur. For Hørup betyder det en kultur, der bygger på bøndernes fornuftsbetonethed, på deres praktiske sans. Egentlig afviser han enhver form for æstetik, også den, Edv. Brandes repræsenterer, fordi den er skadelig og udpiner folket ¹³.

Når Hørup alligevel kan slutte forbund med den moderne digtning, er det, fordi den alligevel smager af fugl, dvs. at den er et mindre onde end den romantiske digtning, betyder en bekæmpelse af denne og har navnet tilfælles med, hvad Hørup forstår ved realisme. Edv. Brandes anså selvsagt ikke politikken for det æstetiskes afløser. Og han deltog selv i »det afsindige postyr« over en ny skuespiller.

Det er en almindelig opfattelse, at det var Hørup, der var den drivende kraft blandt politikerne ved udformningen af alliancen mellem Det litterære og Det politiske Venstre. I virkeligheden var det Hørup, der skubbede Berg frem, hedder det ¹⁴. Meget taler imod denne opfattelse. Hørup havde engang i begyndelsen af 70'erne haft et sammenstød med Georg Brandes, hvad Hørup ikke glemte så let ¹⁵. I brevvekslingen mellem brødrene Brandes fremtræder Hørup som den, der tager »løftelsen« fra Edv. Brandes, og som i det hele taget giver anledning til en vis irritation ¹⁶.

Skønt der o. 1880 ikke i ideologisk og kulturel henseende er helt så megen overensstemmelse mellem Hørup og Brandes, som en senere tid uvilkårligt har troet, skønt Hørup havde haft et sammenstød med Georg Brandes og i brevene optræder som den mistænksomme, der nidkært vogter over sine rettigheder, beviser dette dog ikke definitivt, at Hørup ikke var den virkelige skaber af alliancen. Imidlertid har Edv. Brandes selv i en kronik fra 1922 oplyst, at Hørups ord, at Det litterære Venstre var en himmelens manna, giver et fejlagtigt indtryk af, hvad der virkelig fore-

12. Edv. Brandes: artiklen om Grundtvig Mgbl. 9. septbr. 1883, hvor det hedder, at grundtvigianismen udspringer af reaktionen i det nittende århundredes første halvdel mod det attende århundredes frisindede anskuelse. Hørup: Grundtvigianismen er »den gamle, fantastiske kulturs spildevand.« Skrift og Tale, bd. 1, 9.

13. Skrift og Tale, bd. 1, 8 f.

14. Berg, 84 f, Kulturkampen, bd. 2, 123.

15. Fenger, 226.

16. Jfr. BBB, bd. 2, br. 37, 40 og 42 til GB.

gik i 1880. Det var Berg, der tog initiativet. »Hørup havde til at begynde med stillet sig uvillig over for den litterære bevægelse . . .,« er Brandes' ord¹⁷.

Sammenholder man kronikkens oplysninger med det øvrige, der er draget frem, kan der ikke være tvivl om, hvordan begivenhederne faktisk har udspillet sig.

Selv da Edv. Brandes havde vundet suppleringsvalget på Langeland, søgte hans politiske modstandere at spærre ham vejen til folketinget ved at erklære, at han som ateist umuligt kunne aflægge den rigsdagsed, som enhver ny folketingsmand skulle aflægge, fordi man svor ved Gud og hans hellige ord. Uden at lade sig intimidere aflagde Edv. Brandes dog rigsdagseden og forsvarede i sin mesterlige jomfrutale¹⁸ dette skridt med, at for ham var Gud også en levende realitet, fordi han ved Gud forstod logos: fornuften¹⁹.

II. Rigsdagsarbejdet til bruddet med Berg

Da Edv. Brandes trådte ind i tinget, var hans udgangsposition dårlig. Bortset fra den mistro, man i betydelige kredse nærede til ham, hæmmede den kolossale opmærksomhed, der var skabt om hans navn, ham. I sine yngre år havde han lidt af underlegenhedsfølelse²⁰, og denne var endnu ikke fuldstændig forsvundet – en bemærkning til Georg Brandes forud for det oratoriske mesterstykke jomfrutalen, at han ville ønske, at det var Georg Brandes, der skulle tale, fordi han ville knuse fjenderne ved sin autoritet²¹, vidner om dette. Resultatet var, at han følte sig forpligtet, hver gang han tog ordet, til at præstere et lignende oratorisk mesterstykke som jomfrutalen, og det betød, at han sjældent tog ordet.

Dertil kom, at han i virkeligheden stod svagt inden for sit parti. Det skyldtes for det første, at han var kommet ind i tinget som Bergs protegé – uden ved egen kraft at have banet sig vej. En anden årsag var, at han stod så nogenlunde alene med en lang række synspunkter – f. eks. på teatret –, og dem havde man egentlig ikke tænkt sig at tage hensyn til²². Til dette føjede sig, at Brandes var ærkekøbenhavnver, mens partifællerne

17. Politisk Erindring. II. Berg og Hørup. Pol. 15. dec. 1922.

18. Der er mange vidnesbyrd om, at talen blev betragtet som mesterlig. Hendriksen 180, Dagens Nyheder 26. novbr. 1880, Dagbl. 26. novbr. 1880 og Wulf 334.

19. RRF 1880/81 sp 443 ff.

20. I Tilskuerens februarnummer, der indeholder nekrologer over Brandes af Frederik Hegel, Karl Madsen, Vilhelm Andersen, H. P. Hanssen og J. Hassing Jørgensen nævner næsten alle forfatterne Brandes' skyhed.

21. BBB, bd. 2, br. 42 til GB.

22. Jfr. lederen i Mgbl. 23. sept. 1880.

enten var bønder eller i alt fald stammede fra landet, og at han tilhørte en ganske anden dannelse end de ²³. Selv om H. Wulf, der var Brandes' farligste modkandidat ved suppleringsvalget på Langeland, ikke er Brandes' venlig stemt, tror jeg derfor, det er rigtigt, når han i sin biografiske skildring af Brandes skriver, at Edv. Brandes sad for sig selv i rigsdagen, idet han sjældent var i fortrolig samtale med andre folketingsmedlemmer ²⁴. Derimod gør Henrichsen, der har givet en række ypperlige skildringer af forfatningskampens politiske aktører, sig sikkert skyldig i en fejltagelse, når han udstrækker isolationen til hele den periode, rigsdagen havde til huse på Christiansborg (altså til 1884) ²⁵. Henrichsen var født i 1865 og havde derfor næppe noget nøjere personligt kendskab til Brandes' virke på rigsdagen 1880–84. Han bygger derfor givetvis på Wulf, og denne skriver kun om rigsdagsperioden 1880/81 og 1881/82. Men efter de første samlinger blev Brandes' stilling noget styrket, hvad jeg skal vende tilbage til.

Sidst, men ikke mindst, var Edv. Brandes' politiske kundskaber ikke de bedste, da han kom i rigsdagen. Under valgkampen havde hans udtalelser om saglige spørgsmål været holdt i generelle og noget svævende vendinger ²⁶. Det er ganske klart, at han ikke som Berg og J. C. Christensen havde studeret Rigsdagstidende, inden han blev valgt til folketingsmand. Grunden var den, at han egentlig aldrig havde tænkt sig at gøre nogen politisk karriere. Helt op til 1880 havde han betragtet det, man gik og foretog sig inde på Christiansborg, med en lidt nedladende foragt. Det kunne man ikke befatte sig med, og derfor havde han frarådet Schandorph at gå ind i politik ²⁷. Det tyder på, at hans kendskab til politik har været begrænset. Endelig havde Brandes sin uddannelse imod sig, idet hans studier af sanskrit må siges at ligge så langt som næsten muligt fra politik.

En genklang af den følelse af egen uformåenhed, han havde, finder man i en kronik, han skrev om Chresten Berg et halvt århundrede senere ²⁸. Da Brandes første gang trådte ind i partimødet, skriver han, var det Berg, der afgjorde sagerne på egen hånd, »som om der ikke gaves nogen anden, nogen rigtig mening uden hans egen.« Og for så vidt som

23. Sv. Møller Kristensen, bd. 2 173 ff giver en redegørelse for, hvad der læstes af landbobefolkningen o. 1870–80.

24. Wulf, 334 f.

25. Forfatningskampen, bd. 2, 121 f.

26. Jfr. Valgmanifestet Mgbl. 15. septbr. 1880 og referatet af debatten på et vælgermøde Mgbl. 21. septbr. 1880.

27. EB til Schandorph 1. februar 1890. NKS 4640V KB.

28. Kronikken Chresten Berg 20. juli 1931 i Pol.

Berg overgik enhver anden i saglig viden på grund af sit eget simpelthen fantastiske kendskab til sagerne, havde han egentlig ret i dette, finder Brandes. Jeg tvivler ikke på, at Bergs viden har været meget stor, men på den anden side er den dog næppe blevet mindre, når Brandes har målt den med sin egen.

Et andet vidnesbyrd om, at Brandes følte, at han havde noget at indhente i saglig henseende, er den opmærksomhed og energi, han lagde for dagen i sit rigsdagsarbejde. Meget få medlemmer har haft en så stor mødeprocent som han, og meget få har fulgt debatterne så opmærksomt. Af breve til Georg Brandes fremgår det, at det langt fra altid morede ham, men han holdt ud alligevel²⁹. Helt sort var situationen dog heller ikke for Brandes, hvad det faglige angik: han havde megen viden i undervisningsspørgsmål og i kulturelle og teatermæssige sager. På det kulturelle felt følte han sig virkelig hjemme, og det var derfor også her, han fandt sit arbejdsområde de første fire–fem år, han sad i folketinget. Dertil kom, at Edv. Brandes havde en hurtig opfattelsesevne. Dette parret med den målbevidste beslutning om at komme til at beherske det saglige område betød, at der meget hurtigt ville blive rådet bod på den politiske vankundighed. Endelig forstod Brandes, at det ikke så meget gjaldt om at beherske hele det politiske emneregister som om virkelig at være inde i de sager, man valgte at beskæftige sig med³⁰.

Konklusionen må blive, at de manglende politiske kundskaber ikke gjorde så meget. Hvad der betød noget, var den mistro, man nærrede til ham, og det, at han var en fremmed fugl i Folketingets Venstre. Mistroen lod sig besejre, Edv. Brandes' charmerende egenskaber og evne til at vinde folk taget i betragtning³¹. Det fundamentale problem var, at Folketingets Venstre egentlig blot havde forestillet sig Brandes som en prydenstand, der skulle standse modstandernes snak om det kulturløse Venstre.

H. Wulf fastslår i »Den danske Rigsdag. Politiske Portrætter af samtlige Rigsdagens Medlemmer 1879–81«, at det er tydeligt, at Edv. Brandes ikke egner sig til det politiske håndværk: han er mere æstetiker og

29. BBB, bd. 2, br. 65 til GB.

30. Det var en af de ting, EB bebrejdede Berg i sin erindringskronik (jfr. note 28), at han ikke forstod sig på begrænsningens kunst: Han talte og talte, så der til sidst ikke var nogen, der gad lytte til ham. I den tale, han holdt 9. septbr. 1882 (refereret i Mgbl. og Langelands avis 12. septbr. 1882) udtalte Brandes, at han holdt mund om de ting, han ikke havde forstand på. Han ville anbefale sine partifæller at gøre det samme.

31. Jfr. Karl Madsens nekrolog i Tilskueren, februar 1932, 91–93, og hvad den moderate politiker Berntsen, der oprindeligt betragtede EB som en slange, skriver om Brandes. Berntsen, bd. 2, 53–55.

videnskabsmand end politiker, og hans position i folketinget er derfor svag³². Om denne påstand er rigtig, vil jeg undersøge i det følgende – på baggrund af en skildring af Edv. Brandes' rigsdagsarbejde og hans forhold til de ledende politikere – først og fremmest Hørup og Berg.

Edv. Brandes var en ivrig tilhænger af, at undervisningsområdet blev reformeret. Ikke mindst fandt han, at tiden var moden til at ændre universitetets forhold, både fordi det var en alt for lukket institution, og fordi undervisning, pensum og eksamenskrav inden for mange fag var forkert udformet.

Da folketinget i 1880 behandlede et forslag om nedsættelse af et udvalg, der skulle udarbejde forslag til reform af den lærde skole (gymnasiet), greb Edv. Brandes chancen for også at få universitetet med i billedet. Sammen med Hørup stillede han ændringsforslag om, at universitetet også skulle gøres til genstand for overvejelser i udvalget. I en tale³³, som han selv kalder en stor tale³⁴, nøjedes han ikke alene med at begrunde sit forslag, men fremlagde også en række planer for en reform af den højere undervisning. Når udvalget ikke kan forbigå universitetet, skyldes det, siger han, at der er en ganske nøje sammenhæng mellem universitetet og den lærde skole. En reform på skoleområdet betyder ganske enkelt ændrede vilkår for universitetet. Edv. Brandes foreslår, at filosofikum i sin hidtidige form afskaffes og erstattes af nogle indledende forelæsninger ved de enkelte fags professorer. For dette vil virkelig være en indføring til et universitetsstudiums fagstudier.

Mest radikal var Edv. Brandes, da han foreslog, at det teologiske fakultet skulle afskaffes. Universitetet skal nemlig være videnskabens sted. Men teologi er ikke videnskab, fordi resultaterne af eventuel teologisk forskning er givet på forhånd i form af fastslåede dogmer. I stedet skulle universitetet oprette en lærestol i religionshistorie, så der kunne gives en videnskabelig undervisning. En præsteskole kunne overtage rollen som udklækningsanstalt for teologer. Brandes var i grunden ikke modstander af beskæftigelse med religion. Det fremgår af, at hans doktordisputats »Ushas og Ushashymnerne i Rigveda« fra 1879 handlede om indisk religion, at han senere foretog en oversættelse af salmerne i det gamle testamente og af, at han under valgkampen erklærede, at han var villig til efter valget at diskutere religionen videnskabeligt³⁵. Men beskæftigelsen skulle foregå på et religionshistorisk plan. Derfor Brandes' forslag.

32. Wulf, 334.

33. RFF 1880/81 sp. 1069 ff.

34. BBB, bd. 2, br. 46 til GB.

35. Artiklen af Dines Andersen, professor i østerlandske sprog, om videnskabsmanden EB i Pol. 21. oktober 1927.

Brandes advarede det filosofiske fakultet mod, at det sproglige studium fik en alt for stor plads i undervisningen. Af mindst lige så stor vigtighed som det lingvistiske var det litterære og det kulturhistoriske. Som et eksempel på, hvorledes »den tørre bogstav« var ved at fortrænge »ånden«, nævnte Brandes, at universitetet påtænkte at nedlægge posten i æstetik, dvs. dansk litteratur. »Man har ingen lyst til at få en mand, som kunne virke vækkende og begejstrende på de unge og give de impulser, som den moderne tidsånd giver.« Med dette sigtede Edv. Brandes naturligvis til, at universitetet holdt hans broder udenfor. Hans udelukkelse var et symptom på den hele ånd, der rådede på universitetet. For at komme den til livs var det efter Brandes' mening nødvendigt at lægge universitetets styrelse om, og han foreslog derfor, at alle medlemmerne af konsistorium valgtes, i stedet for at størstedelen sad der i kraft af anciennitet.

Med denne tale manifesterede Det litterære Venstre sine synspunkter i folketinget. De var meget radikale, hvad man kan se af den omstændighed, at det endnu i dag diskuteres, om det teologiske fakultet skal nedlægges, og af, at det for ganske nylig er blevet vedtaget, at filosofikum skal erstattes af en indføring ved de enkelte fags egne lærere i fagenes filosofiske aspekter, hvad der minder meget om Brandes' forslag. Det var ud fra Det litterære Venstres principper om videnskabelighed, demokrati og naturalisme inden for digtningen, at Brandes havde stillet sine forslag om det teologiske fakultets ophævelse, om demokratisering af universitetets styrelse og om, at en talsmand for den moderne litteratur blev professor i æstetik.

Edv. Brandes forlangte også større sparsommelighed, idet han pegede på, at visse professorer på det nærmeste ikke havde nogen elever, og dette synspunkt lå godt i tråd med gamle venstrestandpunkter. Alligevel ville det være vanskeligt for Højre at kalde dette venstrestandpunkt uvidenhed, mangel på kendskab til forholdene, udtryk for negativitet, og hvad man ellers kunne finde på, for at Brandes havde det bedste kendskab til tingene, og at hans kritik havde været præget af virkelig konstruktiv sans, var det vanskeligt at komme udenom. Selv understreger Brandes da også meget stærkt, at Folkepartiet, som han kalder Folketingets Venstre, ikke er videnskaben fjendtlig stemt, for var det tilfældet, ville han ikke tilhøre partiet. Skal Venstre forholde sig positivt til universitetet, må dette også komme Venstre imøde gennem en mere demokratisk indstilling. Disse ord viser, hvorledes Brandes var en art garant for, at Folketingets Venstre var kulturelt interesseret, og hvorledes Brandes bestræbte sig på ikke at komme i uoverensstemmelse med sit parti.

Viste det sig i fremtiden mindre gunstigt stemt over for de videnskabelige institutioner, behøvede han ikke bryde med det eller indtage særstandpunkter, for han kunne altid pege på, at f. eks. universitetet ved sin holdning selv var ude om Venstres afvisende stilling.

Selv om Folketingets Venstre naturligvis langt fra var enigt med Brandes i alle hans synspunkter, blev det dog ikke markeret ved denne lejlighed, af den enkle grund at forhandlingen ikke drejede sig om et universitetslovforslag, men kun om at udvide et udvalgs beføjelser til også at omfatte universitetet. Dette forslag tilsluttede Venstre sig. I udvalget fik Brandes sæde sammen med Hørup og den moderate Holstein-Ledreborg ³⁶.

Morgenbladet, som Edv. Brandes sammen med Hørup og Berg skulle overtage udgivelsen af den 1. januar 1881 ³⁷, støttede Brandes varmt, idet det nævnte »den klare, sikre og tiltalende form, i hvilken han vakte udelt opmærksomhed for emner, der i og for sig ligger den almindelige synskreds fjernere.« ³⁸ Da den sidste sætning vel skal forstås på den måde, at sagen i grunden ikke var så særlig vigtig eller interessant, viser den dog, at der var en vis afstand mellem Brandes og bladet, der sikkert har udtrykt, hvad der var de fleste venstremænds anskuelse. I udvalget nåede medlemmerne ikke nogen vegne med sagen: synspunkterne var for divergerende – formentlig bl. a. på grund af Brandes ³⁹.

Da der i den følgende folketingsamling blev forelagt et lønningsforslag for de højere læreanstalter, kunne Brandes i overensstemmelse med sit forlangende om, at universitetet måtte komme Venstre i møde, følge sit parti i dets afvisning af forbedrede lønninger, selv om han mente, at de i og for sig kunne være meget rimelige ⁴⁰. For når universitetet ikke havde vist folketinget større imødekommenhed ved at begynde reformer, kunne folketinget selvsagt kun gøre gengæld over for universitetet.

I samme samling – dvs. 1881–82 – forelagde Højre et lovforslag om gymnasiet, der nærmest måtte ses som en imødegåelse af Venstres initiativ på skoleområdet det forgangne år. På linje med andre venstremænd afviste Edv. Brandes dette forslag – det negative kunne han og andre venstremænd nok være enige om. Mere kneb det med det positive modstykke.

Under debatten gik Brandes til angreb på den klassiske dannelse, dvs.

36. RFF 1880/81 sp. 6289–90.

37. Jfr. kapitel III.

38. Mgbl.. 14. dec. 1880.

39. Denne oplysning fremkommer EB med under en debat om skolevæsenet i 1882 RFF 1881/82 sp. 2932 f.

40. RFF 1881/82 sp. 215–19.

den dominerende stilling latin og græsk havde i skolen, for at disse fag skulle have nogen særlig almindennende karakter, var efter Brandes' mening et latterligt postulat. I latinundervisningen beskæftigede man sig først og fremmest med en anden rangs retstaler: Cicero og en åndløs poet: Vergil, og selv om store poeter skrev på græsk, var sproget for vanskeligt til, at eleverne virkelig kunne få noget udbytte af teksterne. Nej, i skolen burde eleverne stifte bekendtskab med den moderne litteratur – Shakespeare, Molière osv. – for der var de sproglige problemer ikke større, end at der var mulighed for at få et litterært udbytte af teksterne. Dertil kom, at det ikke var uden betydning at kunne tale et moderne sprog ⁴¹.

Også i denne sag var Brandes progressiv – udviklingen kom faktisk til at forme sig i overensstemmelse med den af ham skitserede linje – men han var dog ikke så radikal, at han forlangte, at de gamle sprog skulle afløses af naturvidenskabelige fag. Brandes ville, som den humanist han var, blot en anden vægtfordeling inden for de humanistiske fag. Brandes' synspunkter fik partifællen N. J. Larsen, der havde været redaktør af Morgenbladet fra 1873, men som var blevet skubbet til side af Edv. Brandes og Hørup i 1880–81, til at fare i flint, og varmt forsvarede han derfor latinen ⁴². Det er lidt overraskende at høre et sådant forsvar fra en venstremand, for sagen er jo den, at det bl. a. var på deres klassiske dannelse, at de nationalliberale havde baseret deres foragt for de mange venstremænd, der ikke havde erhvervet denne kostelige gave. Edv. Brandes handlede bedre i overensstemmelse med Venstres interesse, fordi det af hans ord fremgik, at man ikke blev udstyret med særlige fortrin, fordi man havde lidt klassisk dannelse.

I slutningen af samlingen 1881/82 besluttede Brandes sammen med Brix, Christiansen og Goos at forelægge et lovforslag om en lille reform af den lærde skoles arbejde. Der var tale om et tværpolitisk initiativ, idet Brandes og Christiansen tilhørte Bergs gruppe, medens Brix og Goos var højremænd. Både Brix og Goos tilhørte den liberale fløj af Højre, og deres synspunkter på kulturelle spørgsmål lå ikke Brandes' særlig fjernt. De fire folketingsmænd foreslog, at den latinske stil i fjerde klasse afskaffedes, at skriftlig oversættelse fra dansk til fransk ved studentereksamen faldt bort, og endelig at undervisningen i oldnordisk udgik af timeplanen ⁴³. Brandes var ordfører, og især hans begrundelse for den sidste reform var interessant, for han, der blev beskyldt for at være den

41. EBs indlæg RFF 1881/82 sp. 942–48, 983–85, 986–88 og 990–91.

42. N. J. Larsens indlæg RFF 1881/82 sp. 981 ff og 986.

43. RTA 1881/82 sp. 3165 ff.

europæiske kulturs talsmand på den danskes bekostning, begrundede sit forslag med, at den nuværende ordning betød, at eleverne ikke fik nogen undervisning i dansk digtning. Undervisningen indskrænkede sig til gold terpen af islandsk og til dansk stil; den tid, der anvendtes til det islandske, ville med langt større udbytte kunne bruges til at give eleverne et virkeligt indblik i deres fædrelands litteratur⁴⁴. Tydeligt fremtræder det af Brandes' debatindlæg i undervisningssager, at det, han kæmpede for, var, at ånd skulle afløse det tørre bogstav, og at læreren i stedet for at terpe skulle vække og begejstre eleven.

Hos Brandes' partifæller vakte hans initiativ dog ikke begejstring. I spidsen for modstødet mod Brandes stod N. J. Larsen. Man bebrejdede Brandes, at han foregreb større reformer, og at forslaget kom så sent på samlingen, at det ikke kunne nå at blive gennemført inden dens ophør. Noget naivt synes han at have været overrasket over den stride modvind, han pludselig befandt sig i. Det var blot hans mening at gennemføre en lille reform, som alle efter hans mening måtte kunne være enige om⁴⁵. I Morgenbladet skriver han derfor bittert: »et lille energisk væsen af en skolelov, der på det allersidste resolut svømmede ind i salen, vakte en sådan forfærdelse, at man stangede efter den med piker og harpuner, som havde den været selve søslangen.«⁴⁶

Edv. Brandes' andet store arbejdsfelt var litteratur- og teatersagerne. Allerede det første år, han havde sæde i tinget, slog han til lyd for, at Folketingets Venstre valgte en anden kurs end den blot at forlange, at Det kongelige Teaters budget var i balance⁴⁷. Han erklærede ganske åbent, at han ikke kunne stemme for finansudvalgets nedskæringer i Det kongelige Teaters udgifter. Thi Det kongelige Teater havde en bestemt opgave: at spille den klassiske danske litteratur, og denne havde det kun mulighed for at løse, dersom det ikke behøvede at kere sig om de udgifter, der var forbundet dermed. Hvad der burde interessere folketinget var, hvorvidt de bevilgede penge opfyldte deres bestemmelse, og derfor burde det forlange en redegørelse for, hvorledes teatret forvaltede det monopol, som Brandes for øvrigt var modstander af⁴⁸. For en kontrol kunne i høj grad være tiltrængt, fordi teatret forsømte de to digtere, der indtog den fornemste plads i den danske dramatiske litteratur: Oehenschläger og Holberg.

Talen vakte opmærksomhed, selv om den ikke formåede at ændre af-

44. RFF 1881/82 sp. 2932–2945.

45. RFF 1881/82 2999–3006.

46. Mgbl. 25. maj 1882.

47. RFF 1880/81 sp. 3937 ff.

48. Jfr. hans forslag om ophævelse af monopolet RFF 1888/89 sp. 2275–77.

stemningens resultat, og var ikke uden succes, eftersom flere venstremænd betonedede, at nedsættelserne skulle forstås allegorisk. F. eks. sagde Berg, at Brandes ikke skulle være bange for sine venner: deres holdning var ikke ensbetydende med, at de ville dræbe teatret. Nedskæringerne var nærmest tænkt som en advarsel i økonomisk henseende, og til vælgerne måtte man kunne sige, at budgettet balancerede⁴⁹. Afstanden mellem Edv. Brandes og de øvrige venstremænd var altså en refleks af den afstand, der var mellem Brandes og de menige venstrevælgere, der for langt størstepartens vedkommende aldrig havde overværet en forestilling på Det kongelige Teater, og som derfor havde svært ved at forstå, hvorfor deres repræsentanter på tinge skulle bevilge penge til teatret⁵⁰.

I øvrigt var virkningen af Bergs ord, at såvel kultusministeren Jacob Scavenius, godsejer og Estrups fætter, som Det kongelige Teaters chef opfattede nedskæringerne som kalkulatoriske⁵¹.

Næste år, da Venstre fortsatte sin sparsommelighedspolitik, indskrænkede Brandes sig til at harcellere over disse nedskæringer, der ikke ville betyde det fjerneste⁵².

Derimod kom det dette år – i samlingen 1882/83 – til et voldsomt opgør mellem Brandes og Holstein-Ledreborg om forfatterunderstøttelser. Den moderate Holstein-Ledreborg havde oprindeligt været højremand, men var i løbet af 1870'erne lidt efter lidt gledet over i Venstres gruppe på grund af sin uenighed med højre i forfatningssagen. Til trods for sit partiskifte var Holsteins anskuelser på visse punkter udpræget konservative⁵³.

Striden, der udartede til en almindelig strid mellem Brandes og næsten hele det øvrige Venstre, havde sin rod i principielle spørgsmål, men at den blev så voldsom og udæskende i tonen, skyldtes Brandes' nag til Holstein-Ledreborg. I 1880/81 havde Holstein været med til at standse en bevilling til J. P. Jacobsen, som Brandes var en meget nær ven af. At vennen ikke fik sin velfortjente bevilling havde lige siden naget Brandes, så da han nu kom i diskussion med Holstein-Ledreborg, benyttede han lejligheden til at få »gammel gæld opgjort med Holstein«, som han selv udtrykte det⁵⁴.

Diskussionen drejede sig dels om en bevilling til ti forfatterinder, dels

49. RFF 1880/81 sp. 4042 ff.

50. Sv. Møller Kristensen, bd. 2, 173 ff.

51. Neiiendam, bd. 3, 151 f.

52. RFF 1882/83 sp. 1472 f.

53. Hans holdning til spørgsmålet om kvinders ligeberettigelse kan ikke just kaldes progressiv. Jfr. note 84.

54. BBB, bd. 2, br. 80 til GB.

om, at Goldschmidt efter Brandes' mening fik en for ringe støtte i forhold til Drachmann. Hvad forfatterinderne havde præsteret af litterære produkter, var uden nogensomhelst værdi, fandt Brandes – hvad man må give ham ret i, da damerne er totalt ukendte i dag – og grunden til, at finansudvalget var gået med til bevillingen, var den, at der var tale om social understøttelse iklædt litterære bevillingers form. Dette burde man drage konsekvensen af og give damerne en regulær social understøttelse⁵⁵. Hvad spørgsmålet om bevilling til Drachmann og Goldschmidt angår, hævder forskningen i almindelighed, at Brandes' holdning var et resultat af hans modvilje mod Drachmann⁵⁶. Men man kan dog ikke helt overse, at Brandes udtrykkelig understreger, at han ikke foreslår en nedsættelse af Drachmanns bevilling, men derimod en forhøjelse af Goldschmidts⁵⁷, samt at Edv. Brandes virkelig satte megen pris på Goldschmidt som forfatter⁵⁸.

Brandes' indlæg følte som en udæskning – især hans påstand, at den påtænkte støtte til forfatterinderne i virkeligheden var social understøttelse. Og Holstein bebrejdede derfor Brandes hans lethed i tonen⁵⁹. Brandes' reaktion var denne: »Det ærede medlems bebrejdelser forekommer at være af samme art, som hvis en hofnar i gamle dage ved et hof ville være faldet på at bebrejde en hofmand en uskyldig spøg.«⁶⁰ Den principielle strid drejede sig om, hvorvidt litteraturen skal bedømmes efter sin nytte. Brandes fastslår, at det ikke må spille nogen rolle, om litteraturen er nyttig eller ej, underholdende eller ej. Vendt mod Berg, der var ilet Holstein til hjælp, og havde sagt, at en enkelt retning ikke ensidigt skulle begunstiges med understøttelser⁶¹, sagde Brandes, at her var ikke tale om den ene eller den anden retning, men om god eller dårlig litteratur⁶². Beskyldningen for, at hans optræden udelukkende er motiveret af hans ønske om at gavne en bestemt klike, bringer ham tydeligt nok i harnisk. Ved afstemningen fik Brandes kun følge af to andre⁶³.

I ingen anden sag var afstanden mellem Brandes og det øvrige Venstre kommet så tydeligt frem. Især bider man mærke i, at Brandes og Berg støder sammen i direkte polemik. Ved tidligere lejligheder: spørgsmålet

55. RFF 1882/83 sp. 1468 ff.

56. Kulturkampen, bd. 2, 193. Rubow 112–13.

57. RFF 1882/83 sp. 1519 ff.

58. BBB, bd. 2, br. 61 til Jacobsen.

59. RFF 1882/83 sp. 1496–1503.

60. RFF 1882/82 sp. 1522.

61. RFF 1882/83 sp. 1541 ff.

62. RFF 1882/82 sp. 1548 ff.

63. RFF 1882/83 sp. 1591 ff.

om bevilling til Det kongelige Teater og Edv. Brandes' forslag om en mindre skolereform i 82, havde der ganske vist også været uenighed mellem dem, men da havde tonen været dæmpet, og Brandes havde forsikret, at han og Berg ellers var enige. Sådan var det ikke denne gang.

Undertiden vovede Edv. Brandes sig uden for sit domæne. I 1881/82 protesterede han således mod det lovforslag nogle venstremænd havde indbragt om, at ueksaminerede, når de opfyldte visse forskrifter, skulle have adgang til at fungere som læger⁶⁴. Tinget var et spejlbillede af det danske samfund. I dette tilfælde var det den overtro, der fandtes i Danmark, det reflekterede. Ud fra brandesianismens uvilje mod overtro og dens betoning af videnskabens betydning gik Brandes imod forslaget. Denne holdning kunne i øvrigt ikke komme overraskende for den litterært interesserede, idet Edv. Brandes i sit første skuespil *Lægemedler* var draget i felten imod kvaksalvere⁶⁵. Men Brandes' ord vakte harme. Forslaget vedtoges i øvrigt.

I det hele taget trådte Edv. Brandes op som videnskabens forsvarer, når han følte, at den krænkelse, der skete, var for stor. Det var det, der drev ham frem, da han i samme samling (81/82) indvendte imod finansudvalgets nedsættelse af bevillingen til fysiologisk laboratorium, at den var ensbetydende med en demonstration fra folketingets side mod vivisektion⁶⁶. Efter at han og partifællen N. J. Larsen havde haft en drabelig duel om vivisektions nødvendighed, erklærede han dog til sidst, at han godt kunne stemme for nedskæringen, når denne ikke var at opfatte som en afstandtagen fra laboratoriets forsøg med dyr⁶⁷.

Sommetider havde Edv. Brandes held til at få sine partifæller med sig, når han tog ordet mod et eller andet, f. eks. da han i 82/83 protesterede imod, at den påtænkte revision af straffelovens paragraf 10 gik så vidt, at den foruden indførelse af faldøkse også ville betyde en indskrænkning af offentlighedens adgang til overværelse af henrettelser⁶⁸. Hans ændringsforslag om fuld offentlighed faldt ganske vist, men 37 stemte dog for det – blandt dem Hørup og Berg⁶⁹.

Konklusionen på denne gennemgang af Edv. Brandes' indsats i folketinget 1880/84 må blive, at han fire til fem gange trådte op imod sit

64. RFF 1881/82 sp. 675–78.

65. *Lægemedler*, 98 ff: hvor kvaksalverens afmægtighed åbenbares, da den pige, han er forelsket i, bliver syg og han må indrømme, at han er ude af stand til at hjælpe hende, da det hele har været humbug fra hans side.

66. RFF 1881/82 sp. 1762–67.

67. RFF 1881/82 sp. 1785 ff, Larsen sp. 1769 ff og 1787.

68. RFF 1882/83 sp. 974 ff, 982 f, 3641 ff, 3704 og 3721 f.

69. RFF 1882/83 sp. 3730 ff.

parti og hævdede særstandpunkter. Det var i spørgsmålet om nedskæring af bevillinger til Det kongelige Teater, under debatten om kvaksalveriloven (loven om de ueksaminerede læger), i spørgsmålet om vivisektion, i sagen om bevillinger til de 10 forfatterinder og med forslaget om en mindre reform af den lærde skole. Dertil kom, at han under finanslovsbehandlingen i 1883/84 rettede visse indvendinger mod visnepolitikken⁷⁰. Det var værd at mærke sig, at når Brandes trådte op imod sit parti, var det, fordi han søgte at være Det litterære Venstres ideer tro ved at drage konsekvenserne af dem. At Brandes på denne måde blev tvunget til åbenlyst at opponere mod sit parti, viser noget om, hvor meget eller rettere hvor lidt der blev taget hensyn til Det litterære Venstre i folketingsgruppen.

Af dette kunne det se ud, som om Edv. Brandes i udpræget grad var en enspænder. Slet så galt er det dog ikke. For det første må man bide mærke i, at i teatersagen havde han en vis medvind – om end ikke så megen, som han kunne ønske – og i spørgsmålet om nedsættelse af bevillingen til fysiologisk laboratorium (vivisektionssagen) havde partifællen, den veltalende bonde Jens Busk, der er bedst kendt for sin indsats under bestræbelserne for at tilvejebringe forlig mellem Venstre og Højre i 1888, og Hørup i finansudvalget været modstandere af denne nedsættelse⁷¹. Uden støtte var Brandes altså ikke. Når episoden i det hele taget blev til mere end en episode, skyldtes det, at N. J. Larsen blandede sig i sagen. Når han og Brandes stødte sammen, fløj der gnister. Mildt sagt var de ikke de bedste venner.

De eneste gange, hvor kløften mellem Brandes og det øvrige Venstre var faretruende stor, var under kvaksalveridebatten og i forfatterindesagen. Desuden er det værd at mærke sig, at Edv. Brandes i en lang række tilfælde bøjede sig for sit partis flertal, selv om dets synspunkter ganske givet ikke behagede ham. I mange tilfælde sagde han naturligvis slet ikke noget i salen, i andre tilfælde begrundede han sin stillingtagen med, at han kunne slutte sig til Venstre, fordi Højre havde vist det så ringe imødekommenhed. Det gjaldt f. eks., da han stemte for Venstres afvisning af højere lønninger til universitetet.

Endvidere må man konkludere, at Edv. Brandes ikke har hørt til den inderkreds af politikere, der træffer afgørelserne og/eller står afgørelsernes centrum nærmest. Det fremgår for det første af, at han i den grad koncentrerede sin indsats om det kulturelle felt, for det andet af, at han flere gange kom til at stå alene med sine synspunkter. Den politiker,

70. RFF 1883/84 sp. 94–103.

71. MgbI. 4. marts 1882.

der virkelig gør sig gældende, nøjes ikke med at udtale sig på et enkelt fagområde, men dækker hele feltet, naturligvis ikke fordi han er inde i alle sager, men fordi vidt forskellige sager har indvirkning på den generelle politiske kurs, som et parti følger. Til dette kom, at det, der var Brandes' speciale ikke blev anset for at være ret vigtigt. Senere – i begyndelsen af halvfemserne – beklagede Brandes sig engang over, at lige så snart et kulturelt emne kom på bane, tømtes folketingsalen, som om der ikke var andet i verden end økonomiske spørgsmål og landbrugsinteresser⁷². Sådan var det selvsagt også i firserne. Hvad særstandpunkterne angår, viser de også, at Brandes' position i Folketingets Venstre ikke har været stærk. For havde han fået lov at råde i de kulturelle spørgsmål, eller havde hans ord blot haft nogen indflydelse, ville han givetvis have vist sig fuldt ud loyal mod partiet. Som tidligere nævnt havde han megen sans for partidisciplinens nytte og for, at man i visse situationer må bøje af, men det gjaldt selvfølgelig kun i det øjeblik, han opnåede at få visse af sine synspunkter realiseret. I denne periode udtaler Brandes flere gange i rigsdagen, at det ville være uklogt at forlange alle sine ideer realiserede, for så vil man sandsynligvis slet ikke få nogen af dem ført ud i livet⁷³. Overført på partimødet betyder det, at Edv. Brandes loyalt ville have fulgt partiet, hvis det havde taget et vist hensyn til hans synspunkter. Af dette fremgår det ret klart, at Brandes' position i Folketingets Venstre var svag.

På langt sigt var han dog allerede ved at arbejde sig op. For medens forholdet mellem Berg og Brandes efterhånden ikke var det bedste, blev det til gengæld bedre og bedre mellem Hørup og Brandes. Årsagen var, at Brandes' position ved Morgenbladet og hans forbindelser med Det literære Venstre gjorde ham til en uvurderlig støtte for Hørup.

Disse sammenhænge manifesterer sig tydeligst uden for rigsdagen, i de tre herrers samarbejde på Morgenbladet⁷⁴; men også i rigsdagsarbejdet mærkes det. Siden de to opløsningsvalg i 1881 havde Berg indstillet krigen mod de moderate, visnepolitikken var blevet proklameret i efteråret 1881, og Berg havde haft held til at tvinge de moderate til at følge den politiske kurs, han havde fastlagt, således at han mere og mere kom til at stå som leder af et samlet Venstre, medens Frede Bojsen måtte affinde sig med rollen som hans politiske håndlanger. Hørup var en ivrig tilhænger af visnepolitikken. Derimod var han bange for, at forståelsen med de moderate skulle blive alt for stor, fordi det ville betyde, at Berg i de mo-

72. RFF 1891/92 sp. 812.

73. F. eks. under debatten om straffelovens paragraf 10 RFF 1882/83 sp. 3646 f.

74. Jfr. kapitel III.

derate ville få en modvægt mod ham ⁷⁵. I denne forbindelse er det voldsomme angreb på de moderate, som Edv. Brandes' diskussion med Holstein-Ledreborg om bevillingen til forfatterinderne udartede til, sikkert ikke kommet Hørup utilpas. Man ser, at Berg skynder sig at ile Holstein til hjælp. Den nye partner måtte ikke udfordres, lå der i hans ord. Hørup derimod forholdt sig tavs. At han ikke stemte sammen med Brandes, skyldtes sikkert, at han som medlem af finansudvalget ikke kunne gå imod, hvad han havde været med til at anbefale. Oprindeligt havde det heller ikke været Brandes' mening at stemme imod bevillingen. Det var først, da det ene ord tog det andet, at det kom så vidt. Måske kunne man også pege på, at Jens Busk og Hørup lå på linje med Brandes i vivi-sektionssagen.

Inden for folketingets Venstre aftegnede der sig så småt to grupper: en, der sluttede sig til Hørup – til den hørte Jens Busk og Edv. Brandes – og en anden, der flokkedes om Berg. I brødrene Brandes' brevveksling afspejles disse forhold tydeligt. »Berg og jeg står overordentlig køligt, han er fuld af mistænksomhed mod fritænkeriet . . .,« skriver Edv. Brandes i 1881 ⁷⁶. Kort tid efter kaldes Berg »en uopdragen knægt, der er forvænt med sine omgivers ubetydelighed og afhængighed . . .«, og der udtrykkes beklagelse over, at han er leder af partiet: »Desværre er Berg lederen, og han er uberegnelig.« ⁷⁷ Udtalelserne vidner måske mest om brydninger på Morgenbladet, men var der brydninger her, spillede de naturligvis ind i rigsdagsforholdene. På Morgenbladet måtte Berg bøje sig ⁷⁸, til gengæld demonstrerede han så over for Brandes, at det i alt fald på rigsdagen var ham, der bestemte. I brevvekslingen tales der derimod ikke længere som i 1880 om den mistænksomme Hørup. Det højeste Edv. Brandes svinger sig op til, er at kalde ham »denne komplicerede mand« ⁷⁹. Til trods for, at Brandes og Hørup langt fra altid var helt i overensstemmelse med hinanden, er det dog tydeligt, at de gik langt bedre i spand end Brandes og Berg.

Hvad endelig Jens Busk angår, synes han og Brandes at have haft gode forudsætninger for at komme godt ud af det med hinanden. Ikke

75. Dette er EBS vurdering, som han giver udtryk for i BBB, bd. 2, br. 68 til GB. Og den er sikkert rigtig, Jfr. Hvidt 92–96, hvor han påviser, at Berg efter det nederlag, han havde lidt ved hærlovsforhandlingerne, havde fået et knæk, hvad der havde resulteret i, at Hørup var blevet den virkelige stærke i partiet og havde ført det ind i en kurs, så Berg kom til venstre for sig selv. I en sådan situation havde Berg brug for en modvægt til Hørup.

76. BBB, bd. 2, br. 63 til GB.

77. BBB, bd. 2, br. 65 til GB.

78. Jfr. kapitel III.

79. BBB, bd. 2, br. 68 til GB.

alene havde Jens Busk, der var dybt religiøs, og som senere gik over til katolicismen, udtalt sig i meget tålsomme, sandt liberale ord i forbindelse med valget af Brandes i 1880⁸⁰, men han var i det hele taget en usædvanlig bonde, der havde bøger hjemme på gården og havde læst Georg Brandes' *Lassalle*, i hvilken anledning han bad Edv. Brandes hilse Georg Brandes⁸¹. Jens Busk var i besiddelse af en åndelig spændvidde, der vist var de færreste andre i gruppen beskåret.

På baggrund af dette er det forkert at sige, som Erik Henriksen gør det, at Edv. Brandes var isoleret i forhold til det øvrige Venstre. Han var ved at få et fast tilhold blandt dem, der under ledelse af Hørup stod til venstre for Berg.

Foruden om en ikke alt for stærk position vidnede Edv. Brandes' lejlighedsvis uoverensstemmelser med partiet om en generel utilfredshed med partiets politiske fysiognomi. I september 1882 tog han bladet fra munden, og uden at tage hensyn til, at højrepressen ville tage hans synspunkter til indtægt og venstrepressen blive vred, sagde han partiet besked. Sin tale omtalte han selv på denne måde: »Jeg har været heldig med at holde en stor politisk tale, som har vakt megen opsigt. Jeg har vovet at sige ting, som ikke er mit eget parti, bondepartiet, behagelige. Det kan være, at dette vil drage følger med sig, som kaster mig ud af politikken. Jeg skal ikke videre beklage det.«⁸² For det første bør Venstre ganske åbent vedkende sig, at det vil magten, for det er der ikke noget forkert i. Nej, det er tværtimod det, der er partiets mål, for »al politik vil sige at ville til magten og regere efter de anskuelser, som et parti repræsenterer og anser for de rette . . .« Derfor giver Brandes også ganske klart til kende, at Berg burde være regeringschef. En forudsætning for, at Venstre kan nå sit mål, er imidlertid, at det vinder København. »Demokratiet sejrer først den dag, det sejrer i København, ikke før. Ligesom Højre er sammensat af København og godsejere, så må det være Venstres opgave at skabe et nyt parti, bygget op på forståelse mellem København og bønderne.« Gennem alliancen med Det litterære Venstre har »landbopartiet« gjort de indledende skridt til at virkeliggøre denne forståelse mellem københavnere og bønder. Imidlertid finder Edv. Brandes, at bønderne stadig i alt for høj grad dominerer Venstre. Det viste sig f. eks., da de hævdede overtroen mod videnskaben, dvs. støttede kvaksalveriloven. Venstre må omformes radikalt, så det i lige så høj grad

80. Jens Busk tilhørte den liberale fløj blandt bønderne i Folketingets Venstre. Jfr. Garnæs Petersen 83, der indeholder et citat af Jens Busks sandt liberale udtalelser i forbindelse med valget af EB til rigsdagen i 1880.

81. BBB, bd. 2, br. 63 til GB.

82. BBB, bd. 6, br. 24 til Strindberg.

bliver et byparti som et agrarparti. I dette nye parti er der sikkert nogle af de nuværende venstremænd, der ikke vil kunne være med, »men det gjorde heller ikke noget, thi dem, der ikke kunne være med, var det bedst at få ud.«

De spørgsmål, et sådant nyt venstreparti skal tage op, er f. eks. en adskillelse mellem stat og kirke, skolespørgsmålet og kvindespørgsmålet⁸³. Talen er et meget klart vidnesbyrd om, at Brandes var skuffet over, i hvor ringe udstrækning Venstre havde ladet sig påvirke af Det litterære Venstres ideer. Samtidig er den udtryk for Brandes' bestræbelse for at ændre på det forhold. Venstre må vise videnskab og kunst langt større interesse end før, det må vise et sandt liberalt sindelag ved at gå ind for en adskillelse af kirke og stat og for kvindens ligeberettigelse.

At der virkelig kunne være brug for at foreholde venstre, at kvinden burde have de samme rettigheder som manden, havde f. eks. vist sig under den store universitetsdebat, hvor en ledende politiker som Holstein-Ledreborg havde erklæret sig som modstander af kvinders fri adgang til universitetet. At syse med videnskabelige spørgsmål ville kun volde dem bryderier og sorg. Nej, lykken lå i at virke hjemme i familien⁸⁴. Dette synspunkt måtte forekomme Edv. Brandes fuldkommen antikveret, da han delte den ældre broders mening, at kvinderne var en undertrykt klasse, der skulle befries⁸⁵.

Edv. Brandes har sikkert næret et vist håb om, at han med talen ville få Venstre til at komme Det litterære Venstre i møde. For, som han havde peget på, var det forudsætningen for, at Venstre vandt en sådan styrke, at det kunne erobre regeringsmagten. På den anden side har der også været frygt hos ham for, at talen ville betyde det endelige brud mellem ham og Venstre. For det ville være naturligt, om de mennesker, som Edv. Brandes mente ikke hørte hjemme i hans vision af et idealt Venstre, til gengæld havde det synspunkt, at det var Brandes, der ikke var ægte venstremand, hvorfor det ville være det bedste at få ham verftet ud. Grundtvigianeren Sofus Høgsbro, der sammen med Frede Bojsen og Holstein-Ledreborg var den ledende blandt Det moderate Venstres folketingsmænd, stillede sig da også yderst køligt til Brandes' tanker. I det af ham udgivne blad *Dansk Folketidende* kunne man kort

83. Talen refereret i *Mgbl.* og *Langelands Avis* 12. septbr. 1882.

84. RFF 1880/81 sp. 1069.

85. Jfr. EBs udtalelser i forbindelse med debatten om et andragende om at skærpe straffen for hustrumishandling RFF 1881/82 sp. 2306 og 2317 ff. og jfr. hans skuespil: *Et Besøg*. Skuespil i to Akter. I dette skuespil satiriserer han over, at der gælder en seksualmoral for mænd, en anden for kvinder.

efter Brandes' tale læse: »Al ære for Det litterære Venstre og for dets forbund med det politiske, men grunden til Venstres fremgang både i Danmark og Norge, både i købstad og på land, turde dog søges adskilligt dybere end hos dette«. Da Høgsbros organ med andre ord afviser Edv. Brandes' argument for, at Venstre skal vise de radikale større hensyn, betyder det, at det fortsat anbefaler Venstre at være et agrarparti. Faktisk erklærer Dansk Folketidende Brandes og hans tilhængere i København krig, når det skriver, at københavneriet er en »selvforgudelse, der betragter sig som hele folket og vil, at provinserne skal sætte deres ære i at ofre sig for hovedstadens lunefulde og egenkærlige krav.«⁸⁶ I grunden var der større afstand mellem Brandes og de moderate end mellem ham og en liberal højremand som juristen Goos.

Som nævnt brugte højrepressen talen imod Venstre. Dagens Nyheder skrev f. eks., at talen vidnede om, at Venstres politik er »sammensat af den groveste egoisme og en magtbrynde, som ganske naturlig er blevet stimuleret til det yderste ved årelang faste.«⁸⁷ Citatet viser, hvorfor det egentlig ikke var nogen selvfølgelighed, når Brandes åbent proklamerede, at Venstre ville magten. I en leder manede Dagbladet med udgangspunkt i Brandes' tale til, at man ikke gav Venstre nogen som helst indrømmelser, for de ville alligevel ikke stille et Venstre, hvis mål var magten, tilfreds, men blot skærpe appetitten⁸⁸. Så ensporet i tonen som Dagens Nyheder er Dagbladet dog ikke. Man mærker, at det til forskel fra Dagens Nyheder havde en liberal fortid. Det erkendes, at Venstre vil blive adskilligt sværere at bide skeer med, hvis Det litterære Venstres placering bliver så central, som Brandes stræber efter.

Virkningen af talen blev blot denne, at de moderate betragtede Brandes med om muligt endnu større mistro end før, og heller ikke i sin egen gruppe vandt Brandes gehør for sine tanker. Hans misfornøjelse med partiets program blev derfor ikke mindre fra september 1882 indtil bruddet med Berg. Det illustrerer hans opgør med Holstein og Berg i 1883 tydeligt. Det berømteste vidnesbyrd er dog hans Grundtvig-artikel fra 1883, som jeg skal vende tilbage til.

Hvordan var Edv. Brandes' stilling til den visnepolitik, som Berg proklamerede i efteråret 1881, og som hurtigt blev den altdominerende taktik? Medens Berg endnu ikke officielt havde opgivet den forhandlingspolitik, han praktiserede efter sprængningen af Venstre i to dele i 1878 med henblik på at udmanøvrere de moderate, altså i Edv. Bran-

86. Dk. F. 2. septbr. 1882.

87. Dagens Nyheder 13. septbr. 1882.

88. Dagbl. 15. septbr. 1882.

des' første folketingssamling, følte den nye folketingsmand, at arbejdet gik på bedste beskub – uden at man nåede nogen vegne. Ved den første folketingssessions udløb gav han derfor over for broderen udtryk for, at han ville ønske, at et stort politisk princip igen blev fremherskende i stedet for »alt det småkævl, vi nu ligger med.«⁸⁹ I forvejen var Edv. Brandes altså moden for visnepolitikken, da denne jo var et princip, der gjorde ende på småkævlet.

Efter Bergs indvarsling af visnepolitikken er Edv. Brandes da også godt tilfreds. Berg har, siger han til Georg Brandes, gjort det rigtige. De moderate er ganske vist ikke så glade, men de er nødt til at følge trop, »fordi Berg trykker dem ved sin enorme autoritet – det er ganske utroligt, hvilken magt den tykke mand har i folketingset.«⁹⁰ Grunden begynder nu at vakle under højreministeriet, tilføjer Brandes. Årsagen til, at han er tilhænger af visnepolitikken, er altså den, at den efter hans mening har to gode virkninger: dels giver den håb om, at ministeriet Estrup meget snart går af, og dels spænder den de moderate for den bergske vogn.

Det følgende år ser Brandes mere pessimistisk på situationen, fordi det langt fra er så sikkert, at regeringen vil gå af, da der nu arbejdes på at give den en finanslov, og hvorfor skulle den dog, som Edv. Brandes skriver til broderen, opgive magten, når den kan få en brugelig finanslov⁹¹. I en leder i Morgenbladet uddyber han, hvorfor han håber på hurtige resultater af visnepolitikken, dvs. ministeriets afgang. Det skyldes, at det under ministeriet Estrup er umuligt at gennemføre de mange reformer, der trænger sig på. »Alt, hvad der skulle hjælpes, ændres, fremmes, forbedres og opbygges, alt, hvad der skulle være reform, udvikling, civilisation, kortsagt alt det, som ikke sker, dynger op på den regning, landet har til det estrupske firma,« hedder det⁹².

Når Edv. Brandes gav visnepolitikken sin tilslutning, var det altså også, fordi han håbede, at den meget snart ville medføre, at et reformarbejde kunne sættes igang. På det punkt adskiller han sig fundamentalt fra Hørup, for dennes begejstring for visnepolitikken beroede på, at så længe den var i højsædet, var Hørup situationens mand, »på en gang den intelligente og demokratiske opposition, som de moderate må slutte sig til, og som det unge København må beundre og nærme sig. Medens dette står på, trykker jeg Berg ned, og han kan i dette øjeblik kun tjene mig. Jeg gør ham bestandig mer yderliggående . . . Derfor storkonflikt,

89. BBB, bd. 2, br. 51 til GB.

90. BBB, bd. 2, br. 63 til GB.

91. BBB, bd. 2, br. 68 til GB.

92. Mgbl. 25. maj 1882.

forfatningsstrid i årevis, imens vokser min magt.«⁹³ Således var Brandes' opfattelse af Hørup's tankegang, og helt uret har han nok ikke⁹⁴. Kort sagt: Brandes var tilhænger af visnepolitikken ud fra den forudsætning, at den snart ville holde op, Hørup derimod ud fra den forudsætning, at den ville vare længe.

Den reformiver, der kommer frem i lederen, møder man mange andre steder hos Brandes. Da han i slutningen af samlingen 1881/82 forelagde forslag om en lille revision af skoleloven, lod han den bemærkning falde, at han og medforlagsstillerne tog initiativet så sent, fordi der først nu – efter forliget om finansloven – var mulighed for at få reformen igennem. Venstre havde givet ministeriet en finanslov, altså var der al mulig grund til, at Højre gik med til reformen. Det tyder på en vis iver efter at se resultater. Hans bemærkning om, at reformen ikke vil betyde, at større og mere vidtrækkende reformer blev forhindret, det ville tværtom være et skridt på vejen, er typisk for den, der *vil* have noget gennemført⁹⁵.

Et andet eksempel kunne nævnes. Da Edv. Brandes i samlingen 1882/83 kæmpede for, at revisionen af straffelovens paragraf 10 ikke blev så omfattende, at den foruden indførelse af faldøkse også kom til at indbefatte en bestemmelse om indskrænket offentlighed, fremdrog han bl. a., at hvis man vedtog begge lovforandringer, ville loven ikke blive akceptabel for Højre, og resultatet ville blive, at man forhindrede en gennemførelse af det, alle var enige om: at faldøksen skulle afløse den almindelige økse ved henrettelser⁹⁶. Egentlig havde Brandes megen sans for, at politik er det muligste kunst. Da han i sin proklamation til de langeslandske vælgere 15. september 1880 gav udtryk for, at han var modstander af den radikalisme, der ville alt eller intet⁹⁷, afspejlede det måske nok Bergs kurs på det tidspunkt (hvor forhandlingspolitikken endnu ikke officielt var afblæst), men tomme ord var det dog ikke fra Brandes' side.

Forudsætningen for Edv. Brandes' begejstring for visnepolitikken faldt

93. BBB, bd. 2, br. 68 til GB.

94. Edv. Brandes har sikkert ret i, at Hørup var for forfatningsstrid i årevis. Hørup var af den opfattelse, at det ikke er love, der skaber folk, ligeså lidt som klæder. Men når folket havde gjort et skridt fremad, ville lovene automatisk følge. Med andre ord mente Hørup, at igennem en langvarig forfatningsstrid ville der ske en bevidstgørelse af folket. Først derefter måtte ministeriets fald følge, samtidig med at et stort reformarbejde kunne sættes igang. Jfr. Hørup's grundlovstale 5. juni 1884. Skrift og Tale, bd. 2. 3–6. Og Hørup, 62 f.

95. Jfr. behandlingen af Edv. Brandes' initiativ til en lille skolereform i sessionen 1881/82.

96. RFF 1882/83 sp. 3646f.

97. Mgb. 15. septbr. 1880.

væk, da den ikke blev den hurtige succes, han havde håbet, og han forvandlede derfor til en skarp kritiker af den. D. 10. oktober 1883 under første-behandlingen af finanslovsforslaget tog han ordet, og når man tager hensyn til, hvor langt mere urban tonen var i folketinget end i aviserne, var han meget direkte i sin kritik. Oppositionens politik er i virkeligheden inkonsekvent, siger han, for ganske vist gennemføres der næsten ingen lovforslag, og udgiftsposterne holdes derfor på et lavt niveau, men det betyder ikke, at regeringens indtægter formindskes tilsvarende. Nej, hvert eneste år er der et stort overskud på finansloven, således at regeringen har kunnet opspare en formue på ca. 60 millioner kr. Det er en meget uheldig politik, fordi Venstre derved giver den siddende regering de pengemidler, der er nødvendige for, at den kan bygge sin befæstning. Venstre ønsker ikke befæstningen, men giver alligevel ministeriet Estrup midlerne til at bygge en sådan. Edv. Brandes er ved at blive bange for, at visnepolitikken skal få den stik modsatte effekt af det, han i alt fald fandt, var dens formål: regeringens afgang. Han frygter, at regeringen ved hjælp af den opsparede formue bliver siddende.

Oppositionen kan lægge kursen om på to måder: enten kan den begrænse statens indtægter eller også kan den forhøje udgifterne. Edv. Brandes giver begge metoder sin anbefaling: han siger til finansudvalget, at det endelig ikke må vise sparsommelighed, hvad jernbaner angår. Resultatet vil blive, at udgifterne bliver større. Men det er dog ikke tilstrækkeligt, så derfor foreslår Brandes, at Venstre tager indtægtssiden op til kritisk revision ⁹⁸.

Talen vidnede om et meget stort klarsyn, al den stund den store formue blev Højre til uvurderlig hjælp i dets bestræbelse for at holde sig ved magten. Imidlertid var der ingen i Venstre, der var villige til at høre på Brandes. Man afviste alle hans indvendinger og var noget fortørnede over indlægget, oplyser Brandes selv nogle år senere ⁹⁹.

I sit essay om Edv. Brandes harcellerer Erik Henriksen, der oprindeligt havde været radikal i hørupsk forstand, men som senere blev en ivrig tilhænger af J. C. Christensen og derfor havde lidt svært ved at skildre sine tidligere meningsfæller helt uhildet, over de mange kovendinger, Edv. Brandes foretog: først var han visnepolitikken mand, så forhandlingspolitikken til 1890, og til sidst en skarp modstander af De mode-

98. RFF 1883/84 sp. 94–103.

99. Under EBs tale om ophævelse af indførselstold på rå sukker m. m. RFF 1890/91 sp. 798 ff falder denne bemærkning: »... midt under visnepolitikken stod jeg uerfaren op ... og sagde, at jeg syntes, der var noget galt med den politik, vi førte ... Det tør jeg sige faldt ikke i god jordbund.« (sp. 802).

rates forhandlingspolitik¹⁰⁰. Hvad kritikken af den første kovending angår (fra visnepolitik til forhandlingspolitik), er den noget malplaceret, når man tager den kritiske holdning til visnepolitikken, Brandes demonstrerer, i betragtning tillige med den interesse for resultater, han viser. Begge dele leder direkte over i den forhandlingspolitik, han bliver en varm fortaler for i tiden efter provisoriet i 1885.

Konklusionen på dette kapitel må blive, at Edv. Brandes politiske stilling i tiden 1880–84 var ret usikker. Hans position i Venstre var ikke den bedste, og hans indflydelse på den førte politik ikke den, han kunne have ønsket. Han var derfor også kritisk over for denne politik indhold. Om den taktiske metode, man anvendte for at komme til magten, begyndte han efterhånden at nære en vis tvivl. Hvad Venstres »image« angik, fandt han, at det stadig i alt for høj grad var præget af bønderne, der var uden virkelig forståelse for byernes interesser. De to dele, som Venstre efter sin alliance med Det litterære Venstre bestod af, var ikke ligeberettigede partnere og prægede ikke i lige høj grad partiet.

Hverken Hørup eller Berg var helt efter Brandes' hjerte: Berg stod han kritisk overfor, fordi han ikke havde givet Det litterære Venstre en ordentlig plads i sin gruppe. Efterhånden var han også kritisk over for Bergs visnepolitik. Tilfælles med Hørup havde Brandes dennes frygt for, at Berg skulle fremtræde som en for konservativ politiker. Det kan formuleres på den måde, at både Hørup og Brandes lå til venstre for Berg. Derimod havde Hørup og Brandes ikke helt samme indstilling til visnepolitikken, og det skyldtes igen deres forskellige holdning over for reformer. Det gjorde ikke Hørup så meget, at man ikke lige i øjeblikket nåede konkrete resultater. Visnepolitikken var for ham et middel til igennem den forfatningsstrid, den indebar, at drive Berg og – i det omfang de lod sig trykke af Berg – også de moderate til venstre for sig selv. Hørup's onde drøm var, at et forlig skulle blive etableret mellem Højre og de mere konservative dele af Venstre. Ud af det ville der nemlig blot komme en regering, der næsten ikke var til at skelne fra den tidligere Højre regering¹⁰¹. Heller ikke Brandes nærrede nogen sympati for de moderate, men han havde et andet middel end visnepolitikken til at holde dem nede eller ude, idet han ligefrem anbefalede, at de blev udstødt af det ideale Venstre, han oprullede en vision af i 1882. For Brandes var visnepolitikken derimod et instrument til så hurtigt som muligt af få

100. Forfatningskampen, bd. 2, 123 f.

101. Jfr. Hørup's voldsomme bekymring for, at et blandingsministerium (af moderate og Højre) skulle blive et resultat af de moderates forlig med Højre i efteråret 77 om afvikling af finansprovisoriet fra foråret 77. Skrift og Tale, bd. 1, 7.

den regering fjernet, der var i vejen for et konstruktivt arbejde i rigsdagen. Da Brandes angreb visnepolitikken i 1883, lå han og Hørup ikke på linje. Men trods dette er der dog langt større forståelse mellem Brandes og Hørup end mellem Brandes og Berg.

III. Arbejde uden for folketinget til bruddet med Berg

I perioden 1880–84 øvede Edv. Brandes formentlig sin største politiske indsats uden for folketinget. Det var i dette tidsrum han fremstod som selvstændig forfatter, som Danmarks (beskedne) sidestykke til Norges Ibsen og Bjørnson, i denne periode, at han var udgiver af og redaktør ved Morgenbladet, Venstres organ i hovedstaden, og i denne periode, han gjorde et betydeligt arbejde for Det litterære Venstre.

Var de tre former for virksomheder forskelligartede, havde de dog det til fælles, at de alle havde indflydelse på den politiske udvikling, ikke alene Brandes' egen, men også på Venstres. For det første var de alle led i en fælles kamp henimod det, der var målet for Edv. Brandes: at skabe et nyt åndeligt klima, dvs. et klima, der var de tanker, Edv. Brandes og først og fremmest Georg Brandes havde slået til lyd for, og inspireret af hvilke en lang række digtere skrev, gunstigt stemt. Sin egen og Hørups politiske virksomhed ønskede Edv. Brandes anskuet på denne måde: »Man gør politik til noget alt for ringe, når man hænger ordet og virksomheden på rigsdagsarbejdet med forslag, om ændringer, love og lignende, der jo blot er politikkenes redskaber eller vejskel eller, om man vil, tidsresultater, medens politik er den evige higen efter udvikling og forvandling.«¹⁰² For Edv. Brandes var arbejdet uden for rigsdagen derfor også et stykke politisk arbejde, hvad han lader en af personerne i sit skuespil Gyngende Grund udtale, når han lægger ham følgende replik i munden: »Alt er politik«¹⁰³. I overensstemmelse med disse tanker gjorde Edv. Brandes sit arbejde for det moderne gennembrud, et arbejde, der først og fremmest bestod af de anmeldelser, han leverede i Morgenbladet af den nye såvel som den gamle digtning til et politisk arbejde. Hvad der var af talentfuld digtning, betonedede han, var på Venstres side.

I den udstrækning det lykkedes Edv. Brandes at overbevise publikum om sine påstandes rigtighed, havde det ikke blot den mere langsigtede virkning, at det åndelige klima blev et andet og efter Brandes' mening bedre, det havde også – og det er den anden grund til, at Edv. Brandes' virksomhed uden for rigsdagen er politik – den konsekvens, at

102. Pol. 22. maj 1922. Kronikken »Hørup og Pingel«.

103. Gyngende Grund, 56.

Venstres stilling blev bedre. Hvor de nationalliberale tidligere havde haft kulturen på deres side, ville Venstre nu få den på sin side. Det var af stor betydning, fordi de nationalliberales begrundelse for at holde Venstre borte fra magten havde været partiets kultureløshed.

Endelig greb den kulturpolitik, Edv. Brandes førte, også ind i politikken på den måde, at den fik betydning for Edv. Brandes' forhold til Berg og grundtvigianerne i Venstre. Der var brydninger såvel i rigsdagen som på Morgenbladet. Mellem dem var der et vekselspil, der til sidst affødte et brud mellem Berg på den ene side og Hørup og Brandes på den anden. I det følgende skal de tre nævnte former for indvirkning på politikken behandles. Skønt de naturligvis hører meget nøje sammen, vil de alligevel for klarhedens skyld blive behandlet i to adskilte grupper. Først vil jeg tage brydningerne og derefter kulturpolitikens indvirkning på det åndelige klima og Venstres stilling.

Edv. Brandes havde tumlet med planer om at begynde udgivelsen af et tidsskrift, lige siden det af ham og Georg Brandes redigerede tidsskrift »Det nittende Aarhundrede« havde lidt skibbrud i 1877¹⁰⁴. Nu øjnede han imidlertid muligheden for – efter etableringen af alliancen med Berg – at komme i besiddelse af noget endnu bedre: et dagblad. Det var hans hensigt at skabe et »stort frisindet og fint (elegant med rene manchetter) dagblad ud af det lidt gemene venstreblad« (Morgenbladet), som han udtrykte sig over for den norske digter Alexander Kielland¹⁰⁵.

Ved rigsdagssamlingens begyndelse i efteråret 1880 forelagde han Berg en plan om at udvide Morgenbladet på den måde, at en lang række af Det litterære Venstres mænd knyttedes til bladet som medarbejdere, medens redaktøren siden 1873 N. J. Larsen fortsat skulle være redaktør. Foruden at tilføre denne mængde talent tilbød Brandes at skyde 20.000 kr. i avisen¹⁰⁶. Den havde på det tidspunkt kun 1575 abonnenter og kørte med underskud¹⁰⁷.

Det er en ret almindelig antagelse, at det var for at redde Morgenbladet, at Berg i det hele taget lod Brandes opstille til folketinget. Det er den moderate leder Frede Bojsens forklaring på det efter hans mening mærkelige makkerskab¹⁰⁸. Imidlertid fremgår det ret klart af kildematerialet, at denne opfattelse er uden bund i virkeligheden.

I første omgang var Berg så tøvende over for Edv. Brandes' forslag, at Brandes var ganske overbevist om, at det hele ville løbe ud i sandet¹⁰⁹.

104. Om Edv. Brandes' tidsskriftplaner Kulturkampen, bd. 2, 118–120.

105. BBB, bd. 5, br. 58 oktober 1880 til Kielland.

106. BBB, bd. 2, br. 36 oktober 1880 til GB.

107. Kulturkampen, bd. 2, 143.

108. Bojsen 102.

109. BBB, bd. 2, br. 39 19. november 1880 til GB.

Dog ca. en måned efter Brandes' henvendelse til Berg gik denne alligevel i realitetsforhandlinger ¹¹⁰. Selv mente Brandes, at det var Hørup, der lagde hindringer i vejen for planens virkeliggørelse, både fordi han hadede N. J. Larsen, der til gengæld var knapt så imponeret af Hørup som journalist, som eftertiden har været ¹¹¹, og aldrig ville tillade denne at blive redaktør for et fint blad, og fordi han var bange for, at Edv. Brandes skulle erobre en alt for fremtrædende position, så partiet blev to halvdele: Berg og Brandes og han selv kun mellemlæddet ¹¹². At Hørup ikke var tilfreds med Brandes' oprindelige plan, der ikke ville give ham nogen fremtrædende position, er da helt givet, men det er dog ikke den vigtigste grund til, at sagen trak ud. Madsen-Mygdal, der var en af de få venstremænd i landstinget og en trofast Berg-tilhænger, oplyser i sine erindringer, at de jyske ejere var imod den forestående rekonstruktion af bladet, fordi de var bange for, at det ville blive for ensidigt, dvs. udelukkende et organ for en bestemt klike. Først da Morgenbladets daglige leder N. J. Larsen, der formentlig som redaktør har haft et klart blik for Morgenbladets fortvivlede økonomiske situation, truede med at gå, opgav de jyske ejere deres modstand ¹¹³. På et senere tidspunkt har Brandes skrevet, at disse ejere i virkeligheden blot var en fiktion, som Berg brugte til at holde foran sig som et skjold, når ubehagelige afgørelser skulle træffes ¹¹⁴. Han har sikkert ret, for det er påfaldende, at ejerne ikke en eneste gang optræder alene på brædderne. Det er altid Berg. Desuden har de altid nøjagtig de samme ønsker og synspunkter som Berg. Selv Madsen-Mygdal, der som Bergs håndgangne mand i landstinget ellers er godt inde i de bergske forhold, kender dem kun gennem Bergs omtale af dem.

Da Berg omsider bekvemmede sig til at gå i realitetsforhandlinger med Brandes, gik han kun delvis med til Brandes' planer. Han foreslog, at han selv skulle indskyde et beløb på 10.000 kr. og Brandes 15.000 kr., og hvad der betød mest, han betingede sig, at bladet også skulle være grundtvigianernes, og at der skulle skrives, så landbefolkningen ikke blev skræmt væk. Så bestemt på at få disse krav opfyldt har Berg åbenbart været, at Edv. Brandes forstod, at Morgenbladet ikke kunne blive det fine elegante blad, han havde tænkt sig, og han syslede derfor et øjeblik med tanken om ved siden af Morgenbladet at udgive et tidsskrift, hvor

110. BBB, bd. 2, br. 42 d. 22. november 1880 til GB.

111. Larsen, 5ff.

112. BBB, bd. 2, br. 36 og 37 fra november til GB.

113. Madsen-Mygdal 50 f.

114. »Da Politiken blev til«, artikel af EB trykt i Pol 1. oktober 1909 og 1. oktober 1934.

forholdene blev nøjagtig, som han ønskede det, dvs. et organ udelukkende for Det litterære Venstre ¹¹⁵.

Den skildring, Edv. Brandes giver af begivenhedsforløbet, passer som fod i hose med, hvad Madsen-Mygdal beretter – især hvis man erstatter de jyske ejere med Berg: Da Berg har måttet give efter for N. J. Larsens pres, træffer han så til gengæld sine forholdsregler, for at de bange anelset ikke skal gå i opfyldelse.

Omkring midten af december 1880 nåede Brandes og Berg frem til den endelige aftale om Morgenbladets fremtidige status ¹¹⁶. For en periode af tre år bortforpagtede ejerne bladet til Berg, Brandes og Hørup, således at disse tre blev udgivere. Berg skulle være ejernes repræsentant og kunne på deres vegne lade være at forny kontrakten efter udløbet af de tre år ¹¹⁷.

Efter aftalen kunne både Hørup og Berg være tilfredse: Hørup, fordi han havde opnået at blive stillet lige med Berg og Brandes, og Berg, fordi han med bestemmelsen om, at kontrakten kunne hæves efter tre år, havde fået et effektivt middel til at forhindre Brandes i at gøre avisen for ekstrem. Det, der i denne sammenhæng er det interessante ved de skildrede begivenheder, er, at Berg slet ikke var interesseret i, at Brandes overtog Morgenbladet på den måde, Brandes oprindeligt havde tænkt sig. Det var presset af omstændighederne, at Berg i det hele taget gik med til nogen nyordning. Resultatet af forhandlingerne blev derfor et kompromis, som hverken Berg eller Brandes kunne være helt tilfredse med – Brandes, fordi han ønskede at skabe et fint hovedstadsblad, Berg (der ganske vist havde sikret sig et vist hold på Brandes), fordi ordningen trods alt rummede den risiko, at f. eks. grundtvigianerne blev trådt over tærne. I lyset af dette bliver de senere uoverensstemmelser mellem Brandes og Berg lang mere forståelige, end hvis man, som litteratur-, kultur- og pressehistorikeren Hakon Stangerup gør ¹¹⁸, antager, at Berg var ivrig efter, at Brandes og de øvrige litterære venstremænd skulle give det hendøende venstreblad nyt liv.

115. Jfr. note 110.

116. BBB, bd. 2, br. 46 18. dec. 1880 til GB.

117. Den omtalte ordning fremgår af det note 116 nævnte brev, af Bergs beretning om forholdene på Morgenbladet i perioden 1880–83 aftrykt i Mgbl. 10. og 11. februar 1885 og af Bergs opsigelsesbrev fra dec. 1883, cit. Kulturkampen, bd. 2, 265.

118. Kulturkampen, bd. 2, 138: »Men Berg var også politisk interesseret i at drive Morgenbladet i vejret som et fint blad og et blad for intelligensen, der skulle være en stormbuk mod København. Edv. Brandes som folketingsmand var udmærket, men Edv. Brandes som litterær chef i Morgenbladet med hele Det litterære Venstre omkring sig var bedre endnu«.

Da alliancen mellem Edv. Brandes og Berg var revnet, gav Berg udtryk for den anskuelse, at en enkelt klike havde domineret Morgenbladet: »Ethvert tegn til at vige fra sporet tugtedes, og den, der ville bryde ringen, skulle sættes i band. Grundtvigs hundredårige mindefest skulle forhånes og reformationens firehundredårige fest forties. Morgenbladet skulle være den litterære kritiske skoles prokrustesseng.« Berg havde ikke kunnet forhindre det, fordi han altid havde været i mindretal i bestyrelsen, hvor Edv. Brandes og Hørup hele tiden holdt sammen¹¹⁹. I det citerede stykke angiver Berg to grunde til brydningerne på Morgenbladet. De skyldtes eftes Bergs opfattelse dels den holdning, Brandes indtog til Grundtvig og religionen, og dels den diktatoriske måde, han optrådte på over for digterne. At disse modsætninger ikke er noget, Berg har fundet på for at retfærdiggøre det skridt, han tog i december 1883: opsigelsen af kontrakten med de to andre udgivere, illustrerer følgende udtalelse af Edv. Brandes i 1881 klart: »... jeg viste en sand englelig tålmodighed (under et par konferencer med Berg). Han var grænseløst uforskammet mod mig, vridsede og klagede over Skram og æstetikken og ugudeligheden. Jeg holdt mig i skindet, thi jeg følte, at havde jeg givet mine følelser luft, var hele alliancen revnet med det samme.«¹²⁰

Det vil være naturligt at se på Edv. Brandes' forhold til grundtvigianismen, for det var jo denne åndelige strømning, der var den politiske partners ideologi. Direkte udtaler Edv. Brandes sig egentlig kun om Grundtvig to gange.

D. 18. august 1881 anmeldte han andet bind af Grundtvigs poetiske skrifter, der indeholdt dramaet »Optrin af Nordens kæmpeliv«. Kort formuleret fandt Edv. Brandes, at den digteriske kvalitet var noget ujævn: karaktertegningen, sprogføringen og den dramatiske struktur havde alle væsentlige brist. Dog i enkelte scener nåede Grundtvig det virkeligt store i poetisk henseende, f. eks. i skildringen af Harald Blåtand og Palnatøke. Med Grundtvig som autoritet sluttede Brandes med et slags forsvar for sig selv og sin direkte anmeldelse: »Det sømmer sig ikke . . . ikke at ville forstå, at videnskab og tro, poesi og religion ikke tør blandes sammen.«¹²¹ Dvs, at trods forskelle i indstillingen til religionen og i værdsættelsen af Grundtvig som digter burde grundtvigianerne og brandesia-nerne kunne være i forbund sammen.

Næste gang Brandes tog stilling til Grundtvig, var i efteråret 83, da hans hundredeårs fødselsdag fejredes. Dagen efter fødselsdagen fremkom

119. Mgbl. 10. februar 1885.

120. BBB, bd. 2, br. 65 25. dec. 1881 til GB.

121. Mgbl. 18. august 1881.

der i Morgenbladet en lang artikel om Grundtvig forfattet af Edv. Brandes¹²². Det var ikke nogen almindelig hyldestartikel, men derimod en indgående vurdering af Grundtvig, grundtvigianerne og deres forhold til den retning, man med Georg Brandes' ord kunne kalde det moderne gennembrud. Tilsyneladende uden at lægge nogen dæmper på sig selv skrev Edv. Brandes lige ud, hvad han mente. Grundtvigs synskreds havde fra hans barndom været præsteligt begrænset, hed det i begyndelsen af artiklen, der fortsatte med at give en skildring af, hvordan Grundtvig, der oprindelig stod kristendommen ret fjernt, med stor viljestyrke og under umenneskeligt slid arbejdede sig frem til at tro »på det nye testamente, dets ord og mirakler, modsigelser og historiske usandsynligheder . . .« og senere på det gamle testamente med dets »mosgroede, mørke jødiske sagn«. Da Grundtvig begyndte at virke, talte han »som den, der ingen modsigelse tåler, som en prædiker, der ikke kan afbrydes – selvsikker, fanatisk, troshovmodig.« I Brandes' øjne var det tydeligt nok en meget stor begrænsning ved Grundtvig, at han var troende.

Bedømmelsen af Grundtvig som digter falder egentlig sammen med den, som Edv. Brandes udtalte i anmeldelsen fra 1881: »Det er vanskeligt at finde guldkornene imellem de dynger af overflødig strå, der omgiver dem. Men om han så kun havde digtet den berømte indskrift på Oddens mindestøtte, ville hans poetiske geni være uomtvisteligt. Rundt omkring finder man ligesom brokker af samme lapidarskrift, som man beundrer.« Selv om Edv. Brandes også i denne passage siger sin mening lige på og hårdt, har han vel egentlig ret. Grundtvig regnes i dag for en af guldalderens største digtere, men han var så utroligt producerende, at hovedmængden af, hvad han skrev, er gået i glemmebogen.

Heller ikke grundtvigianismen er Edv. Brandes blid imod. Partiets lære »besidder en nyreligions evne til at udstrække sig og lokke sjæle ved at tilbyde meget og fordre lidt.« Senere hedder det: »Tro er en form for livsførelse og ikke den vanskeligste, og grundtvigianismen er atter ikke nogen byrdefuld tro.«

Til sidst slutter Edv. Brandes dog med en forsikring om, at trods alt det, der skiller grundtvigianismen og Det litterære Venstre, er der dog én ting, der forbinder dem, Grundtvigs hævden af det frie ord. Det er det, der »muliggør en forbindelse mellem hans tilhængere og alle dem, der elsker den frie tanke og den fulde sandhed.« Derfor: »Selv de, der står hans lære fjernt og ikke ville deltage i festlighederne i går, kan dagen efter anerkende den store mandsgerning, der samler tusinder i Grundtvigs navn.«

122. Mgb. 9. september 1883.

På grundlag af disse to artikler gør Hakon Stangerup det synspunkt gældende, at Edv. Brandes ganske vist i begyndelsen lagde en dæmper på sine synspunkter, men at dette var taktisk bestemt. Han gjorde det blot for senere at kunne føre sine synspunkter til sejr efter at have brugt grundtvigianismens frisind som skærmbædt. I sidste ende var Edv. Brandes en fanatiker, der ikke ville forstå andre åndsretninger end sin egen. Da han følte sig stærk nok, eksploderede han i en generel nedrakning af Grundtvig¹²³.

Jeg kan ikke se, at der er denne udvikling fra den ene artikel til den anden, således at Edv. Brandes i den første lagde skjul på sine synspunkter, fordi det ville være til fordel for ham, medens han i den sidste åbent sagde, hvad han mente, fordi han nu anså sig selv for stærk nok til ikke længere at behøve at tage taktiske hensyn, for i begge artikler siger han dog ganske ærligt, hvad han mente om Grundtvig, og i begge artikler slutter han med at udtale sin forvisning om, at grundtvigianerne og brandesianerne trods forskelle står på fælles grund. Forskellen på de to artikler er blot den, at i den første artikel skriver Brandes kun om Grundtvig som digter, medens han i den anden artikel behandler alt, hvad der hører under Grundtvig og grundtvigianisme. På det punkt, hvor de to artikler beskæftiger sig med det samme spørgsmål: Grundtvig som digter, falder deres vurdering sammen. Blandt en mængde slagter finder man guldkorn.

Det har næppe heller været hensigten at håne og spotte Grundtvig og grundtvigianerne, thi i så fald forekommer det mærkeligt, at Edv. Brandes slutter artiklen, som han gør. Man kan dog ikke først bevidst håne folk, og dernæst tro, at alt alligevel kan være godt mellem dem og én selv.

Noget andet er, at artiklen er højst uheldig, ikke alene fordi Edv. Brandes fortæller de troende, at de er overtroiske, at deres horisont er stærkt begrænset og, at deres religion er en nem måde at leve på, i virkeligheden en flugt fra denne verdens problemer, men også fordi han i sine bestræbelser for at gøre op med det, han betragter som overtro, kommer til at modsige sig selv. Det ene sted hedder det, at Grundtvig møjsommeligt måtte kæmpe for at tro på de mosgroede jødiske sagn, det andet, at tro er en nem form for livsførelse. Hvis man må kæmpe for at tro, kan det næppe siges at være så nemt. Selv om Edv. Brandes' ord ikke var ment som en generel nedrakning, må man på den anden side sige, at han må have været blind på det ene øje, når han ikke så, at de måtte virke sådan.

123. Kulturkampen, bd. 2, 148 f. Grundtvig-artiklen er behandlet 157–60.

Harmen var stor blandt grundtvigianerne. Det kom til udtryk på det vennemøde, der holdtes i anledning af 100-årsdagen. På mødet blev Berg stærkt angrebet for sit forbund med det, man kaldte de fremmede ¹²⁴. Talerøret for de moderate grundtvigianere Dansk Folketidende levner i sin kommentar til Edv. Brandes' essay heller ikke megen tvivl om, hvordan de moderate så på »begivenheden«. »Det litterære Venstres hovedorgan Morgenbladet forholdt sig tavs på selve hundredeårsdagen, men dagen efter mødte den ene af dets tre udgivere, folketingsmand, dr. E. Brandes, med et stykke, der fortjener opmærksomhed, fordi det viser, med hvilken dristighed nogle af de nymodens realister sætter sig til doms over forhold, hvis realitet . . . de ikke kender, skønt de stadig gør sig til af, at de bygger deres dannelse ikke på løse stemninger, men på grundige undersøgelser.« ¹²⁵ Da denne bemærkning falder i en artikel, der ellers roligt indskrænker sig til at referere de artikler, der er blevet skrevet i anledning af Grundtvigs hundredeårs fødselsdag, er den skarpere, end den umiddelbart ser ud til at være. I sine erindringer kalder de moderates stærke mand Frede Bojsen Grundtvigartiklen hånende ¹²⁶.

Selv blandt Edv. Brandes' partifæller i Det litterære Venstre har man vist fundet, at Edv. Brandes' ord om Grundtvig var udfordrende. Betegnende er det, at Georg Brandes i sit erindringsværk *Levned* finder, at Grundtvigartiklen ikke var klog ¹²⁷.

Edv. Brandes' kurs over for grundtvigianerne skabte brydninger, men den var naturligvis ikke den eneste årsag til uoverensstemmelserne på Morgenbladet mellem Brandes og Berg. Den måde, hvorpå Edv. Brandes dyrkede Det litterære Venstre og den måde, hvorpå han hyldede dette partis fritænkeriske anskuelser i anmeldelser af dets digtere, har bidraget sit.

Som det vil fremgå af det følgende, tror jeg dog ikke, at den partidisciplin, Edv. Brandes søgte at hævde i Det Litterære Venstre (i alt fald efter Bergs mening), har været årsag til brydninger. Det er snarere sådan, at da Berg opdagede, at nogle af det moderne gennembruds mænd begyndte at falde fra, så han en mulighed for at bryde med Brandes, nu da han ikke behøvede at få alle digterne imod sig.

Derimod kan udtalelser, der gik i retning af fritænkeri, i anmeldelser af moderne digterværker meget vel have medvirket til at skabe brydninger. Kulminationen nåedes med Grundtvig-artiklen. Berg brokkede sig

124. Aagaard, 132–33.

125. Dk. F. 16. september 1883.

126. Bojsen, 124.

127. *Levned*, bd. 3, 67.

ganske vist ikke over artiklen, for i et brev til vennen Alexander Kielland fra november 1883 (altså efter Grundtvigartiklen) glæder Edv. Brandes sig over, at Hørup står så stærkt i forhold til Berg, og over at Morgenbladet var ved at blive et respektabelt blad¹²⁸. Havde der været scener med Berg, var de næppe gået uomtalt hen. Da artiklen umuligt kan have været efter Bergs hoved, ikke alene fordi den måtte støde Berg selv, men også – og det er vel endda det vigtigste – fordi den var en kraftig udfordring til de moderate, som Berg havde nærmet sig stadig mere siden visnepolitikens indvarsling, betød tavsheden sikkert, at Berg havde opgivet at finde en modus vivendi med Edv. Brandes. De uoverensstemmelser, der havde været forud for Grundtvigartiklen, havde spillet ind på forholdene på rigsdagen. Da Berg under debatten om understøttelse til de ti forfatterinder bemærkede, at det ikke kun var en enkelt retning, der skulle have forfatterunderstøttelser, afspejlede denne bemærkning sikkert hans irritation over, at Edv. Brandes på Morgenbladet favoriserede det moderne gennembrud. Bergs beslutning om ikke at forlænge kontrakten med Hørup og Brandes skulle få vidtrækkende konsekvenser for alle tre mænds politiske fremtid. Blandt årsagerne til denne beslutning må brydningerne på Morgenbladet have været.

»Det, vi vil nå til, er kortsagt at befale over den offentlige mening i Norden . . .« skrev Edv. Brandes i 1881 til den nye stjerne på den litterære himmel August Strindberg¹²⁹. Nåede Det litterære Venstre det, ville kampen være vundet: et nyt åndeligt klima ville være opstået, og Venstre ville have fået digtningen med sig.

Edv. Brandes' udgangspunkt taget i betragtning er det egentlig ikke mærkeligt, at han har fået ord for uden litterære hensyn at rose partifællerne ganske hæmningsløst og lige så hæmningsløst at forfølge dem, der tilhørte den anden lejr¹³⁰. Denne opfattelse har Hakon Stangerup søgt at godtgøre i sit store kulturhistoriske værk Kulturkampen, og han har for egen regning tilføjet, at Edv. Brandes forlangte, at digterne skulle tjene bestemte ideer, når de skrev. Det var ikke nok for Edv. Brandes,

128. BBB, bd. 5, br. 78 4. november 1883 til Kielland.

129. BBB, bd. 6, br. 11 d. 3. juli 1881 til Strindberg.

130. Forfatningskampen, bd. 2, 107–8. Denne opfattelse bygger i meget høj grad på det indlæg, Vilhelm Andersen offentliggjorde i Pol. 25. marts 1900 for at begrunde, at han ikke ville skrive under på den adresse, hvor der udtryktes anerkendelse for den indsats, EB havde ydet i dansk åndsliv. En række nekrologer fastslår denne opfattelse som en usvigelig sikker sandhed: jfr. Dagens Nyheder 21. dec. 1931 og Berlingske Tidende 21. dec. 1931. I en artikel kaldet »Journalisten EB« 1. oktober 1934 i Pol. af Valdemar Koppel accepteres opfattelsen faktisk – om end EBs fremgangsmåde forsvares. (Koppel var på det tidspunkt Politikens chefredaktør).

at digterne skrev realistisk, de skulle også holde ideernes fane højt. Gjorde de ikke det, kølnedes Edv. Brandes' interesse kendeligt, og det kunne komme så vidt, at Brandes forvandlede fra en hjælpsom ven til en rasende fjende ¹³¹.

Litteraturhistorikeren Rubow, der vel er bedst kendt for sin store Holger Drachmann-biografi, ligger helt på linje med Stangerup, når han i den omtalte biografi skriver, at Edv. Brandes' litteraturpolitik var fanatisk og overlagt (sic!) forkert. »En mærkelig tåbelighed ved det kritiske regimente var den idé, at digterne skulle skrive efter kritikernes ordre.« ¹³²

Brandes har selv udtalt sig om spørgsmålet. I et interview har han indrømmet, at han var på nakken af højreorienterede skribenter. Men grunden til, at han brugte grovfilen over for dem, var, at det virkelig var nødvendigt at sige tingene skarpt på det tidspunkt, fordi man dengang anså en skribent som Carl Møller for at være en mindst lige så betydelig digter som Drachmann ¹³³. Lignende synspunkter gør han gældende i sit svar til litteraturhistorikeren Vilhelm Andersen, der havde været det moderne gennembrud sympatisk stemt, men som fandt Edv. Brandes' teateranmeldelser o. 1900 af Det kongelige Teaters opførelser for ensidige og partiske ¹³⁴.

I sit essay fra 1883 om digteren P. A. Heiberg, der til sidst blev forvist fra Danmark på grund af sin skarpe kritik af enevældens mange skrøbeligheder, giver Edv. Brandes en udmærket karakteristik af sig selv, idet han roser Heiberg, fordi han havde forståelse for den »gamle bokseregel, som hedder, at tyve slag i flæng virker ikke så meget som fem slag på samme sted.« Denne regel er i følge Brandes »journalismens hemmelighed.« ¹³⁵

Hvis man betragter Edv. Brandes' anmeldelser i Morgenbladet, vil man opdage, at han i overensstemmelse med sit mål at slå højreskribenterne ned og i overensstemmelse med den metode, han havde bekendt sig til i essayet om P. A. Heiberg, for hårdt frem mod den litteratur, der ikke bekendte sig til det moderne gennembruds ideer. Men det er i denne forbindelse egentlig forkert at sige, at han lod hånt om æstetikens regler, for det lykkedes faktisk ikke forfattere som Otto C. Fønss, Ernst v. d. Recke, Alfred Ipsen, Carl Møller, Erik Bøgh og, hvad de ellers hed, at skabe levende litteratur.

Som eksempel på, hvordan Brandes optrådte over for skribenter af den

131. Kulturkampen, bd. 2, 194. Baggrunden for opfattelsen 166–170 og 176 ff.

132. Rubow, 132.

133. Rimestad, 2–3.

134. Pol. 25. marts 1900.

135. Artiklen om Heiberg Mgbl. 22. marts 1883.

slags, kan hans anmeldelse af Halvandet Hundrede Viser af Erik Bøgh, der siden 1850'erne havde været storleverandør af revyer, vaudeviller, komedier osv. til Casinoteatret, nævnes ¹³⁶. Edv. Brandes ironiserer i anmeldelsen over, at Bøgh, der oprindeligt blev ringeagtet af de national-liberale som en ustuderet røver, nu er blevet en af de nationalliberales egne. »Man tilgav ham lidt koketteri med darwinisme og ligbrænding, når han kun moraliserede med dydens egne harme over samtidig litteratur, og når hans politik var en dannet mands foragt for Venstres naragtighed.«

I en artikel om dramaet Knud og Magnus af Erst v. d. Recke, der skrev i en køn romantisk stil, men uden originalitet og havde haft en vis succes dermed på Det kongelige Teater, kan Edv. Brandes heller ikke holde en politisk bemærkning tilbage. I dramaet står Knud Hertug i sympatiens glans, og dog taler han fremskridtets sag. Hvorfor, spørger Brandes. »Står hr. Recke på springet til at forlade sin egen lejr, eller hvad skal man tro? Hvis Knud Hertug levede nu til dags, måtte han absolut slutte sig til det parti, der ikke frygter for at lede frugtbarørende hovedstrømninger ind over vort land.« ¹³⁷ Forinden de politiske bemærkninger falder, har Brandes dog ud fra rent æstetiske kriterier afvist dramaet. Var Brandes end sine fjenders fjende, kom han dog i sine vurderinger i almindelighed ikke i modstrid med, hvad en rent æstetisk målestok tilsagde ham.

Hvad Edv. Brandes' holdning til vennerne angik, er det ret tydeligt, at han skrev med sordin. Hvis han fik til opgave at anmelde et værk, som han egentlig ikke brød sig noget videre om, foretrak han at gå let hen over de svage steder for til gengæld at kunne koncentrere sig så meget mere om, hvad han fandt kunstnerisk vellykket. Han holdt sig nemlig hele tiden for øje, at gode anmeldelser styrkede den litterære og politiske opposition, medens dårlige ville være at give fjenderne våben i hænde mod hans eget parti ¹³⁸.

Som eksempel på denne holdning til venstre-litteraturen skal jeg nævne Brandes' recension af Thomas Fris' *Historie*, en roman, der var forfattet af hans gode ven Sophus Schandorph, som var en stor beundrer af den franske naturalisme, og som uden større held forsøgte sig som et dansk sidestykke til Zola. Edv. Brandes fremhæver, at romanen har mange gode passager, men lægger trods alt ikke skjul på, at Schandorph hører til de meniges skare (blandt Det litterære Venstres mænd). Bogens fremkomst (1882) giver Brandes lejlighed til at slå fast, at Højre uhjælpelig har tabt udi digtningen. Hvert år, når bogsæsonen begynder, er det en fornøjelse

136. Anmeldelsen af Erik Bøghs viser Mgbl. 13. marts 1881.

137. Mgbl. 17. dec. 1881.

138. BBB, bd. 2, br. 93 til Jacobsen.

at se, hvilket parti bøgerne tilhører, »For den, der står uden for striden, bliver morskaben herved rent æstetisk, men for den, som har sit blod i kampen – og det har vi jo snart alle – er det en tilskyndelse og en magtfølelse, når det nye år efter år står sejrrig overfor en ringe efterslæt af det gode gamle . . . Både venner og fjender ved forud, at det litterære parti, iblandt hvilket Morgenbladet tæller meningsfæller, sidder inde med sejren.«¹³⁹ Denne anmeldelse understreger kraftigt, at Edv. Brandes, der ikke havde meget til overs for Thomas Fris' Historie som digterværk¹⁴⁰, gik let henover, hvad der syntes ham svagt, og så meget kraftigere fremhævede digtningen som et led i kampen mod Højre.

Det mest markante vidnesbyrd om, at Edv. Brandes skrev med sordin, er hans recension af digtsamlingen Rødtjørn skrevet af Karl Gjellerup, der var blevet opdaget af brødrene Brandes og i begyndelsen gjorde sig megen umage for at skrive i overensstemmelse med deres anvisninger. En del af disse digte er ufærdige, det indrømmer Brandes blankt. »Disse digte minder om marmorblokke, som ikke helt er tilhuggede, men hvorfra den guddom, billedhuggeren vil danne, snart løfter næsten hele legemet og hænger med en fod eller en arm, snart kun har fået hoved og bryst frem over blokken.«¹⁴¹ Mere nænsomt og næsten poetisk kan det, der dog trods alt også rummer en kritik, næppe formuleres. Også i denne anmeldelse er Edv. Brandes ude efter Højre. Hvorfor har højrepressen pludselig antaget en så from mine, spørger han. Og svarer selv. Det er ikke, fordi den egentlig er særlig from, grunden er den, at det er en grimasse, der passer over for fritænkere. En from mine kan vel altid tage et par stik hjem. I parentes bemærket er det vel sådanne bemærkninger, der har opirret Berg, for selv om Edv. Brandes sigtede til fromme højrefolk, har de »fromme« inden for alle lejre vel følt sig stødt.

Der kunne nævnes mange flere vennerecensioner, men lad det være nok med det nævnte. Det samlede indtryk er, at Edv. Brandes bruger digtningen som et våben imod Højre og derfor har en helt anden tone på over for partifællerne end over for modstanderne. Derimod finder man ikke noget eksempel på, at Edv. Brandes direkte roste, hvad han fandt

139. Mgbl. 2. oktbr. 1881.

140. BBB, bd. 2, br. 60 8. septbr. 1881 til GB: »Jeg giver ikke ti sider af Niels Lyhne bort for hele Schandorphs bog. Bedre en død løve end en levende hund . . .« skriver Brandes med et bibelcit. Af et brev fra EB til Schandorph 31. oktober 1882, NKS 4640V KB, fremgår det, at EB i en tredjes nærværelse har kritiseret Schandorph for et eller andet. I brevet forsikrer han, at al hans kritik var »lutter gode ønsker for fremtiden. Enten det var galt eller rigtigt, var det godt ment af et ærligt hjerte.« Formentlig har denne kritik været rettet mod nogle af Schandorphs kunstneriske mangler.

141. Mgbl. 7. januar 1882.

dårligt. Dertil var han en for fin æstetiker. Særlig havde han et meget åbent blik for nye talenter. Han var den, der opdagede J. P. Jacobsen¹⁴², og den første, der så, at Gjellerup bag alt det tomme bulder rummede en kerne af talent¹⁴³.

Tilbage står at undersøge, om Edv. Brandes ligefrem gik så vidt i sine bestræbelser for at skabe et nyt åndeligt og litterært klima, at han forlangte, at digterne skulle holde ideens fane højt, dvs. skrive det, Hakon Stangerup kalder indignationslitteratur¹⁴⁴. Den skelnen, som Stangerup på denne måde foretager mellem form og indhold, er vistnok ved siden af Edv. Brandes' synspunkt er det, at den moderne digtning skal beskæftige sig med sin samtids virkelighed og problemer. Men i det øjeblik digteren vælger realismen som sin kunstneriske udtryksform, er det eo ipso ensbetydende med, at han stiller sig på fremskridtets side. Dette behøver altså ikke at give sig udtryk ved, at han bringer et budskab af den ene eller anden art, tværtimod vender Brandes sig imod, at der agiteres alt for meget. Det er nemlig ødelæggende for et kunstværk. Dette synspunkt, at digteren i og med at han skriver realistisk tager parti for fremskridtet, kan forekomme ejendommeligt, men det svarer jo ganske til Edv. Brandes' syn på den romantiske epigonlitteratur, at den ved at holde sig til fantasiens rige korresponderede til og understøttede tidens reaktionære styre. Da digtningen forlod fantasiens rige, trådte den i fremskridtets tjeneste¹⁴⁵.

En ting er, at man med kendskab til Edv. Brandes' teoretiske syn på realisme kan forvente, at han har det omtalte syn på sammenhæng mellem realisme og fremskridt. Noget andet er, om Edv. Brandes også i praksis retter sig efter sin teori. Nogle konkrete eksempler kan vise vej. D. 9. marts 1882 anmeldte Brandes en novelle af Bjørnstjerne Bjørnson. Efter hans smag var forfatterens tendens lovlig tydelig, der var noget moraliserende over historien¹⁴⁶. Med andre ord: forfatteren må ikke ofre det æstetisk vellykkede af hensyn til sit budskab.

Af særlig interesse er det at se, hvad der lå bag bruddet med digterne Gjellerup og Drachmann, for holdt Stangerups teori stik, skulle man tro, at det var Edv. Brandes' kølige holdning til en litteratur, der ikke var tilstrækkelig ideologisk opladet, der var årsagen. I tilfældet Drachmann fremgår det med al ønskelig tydelighed af Rubows Drachmann-biografi, at det var personlige uoverensstemmelser, der lå bag bruddet mellem

142. Dansk Litteraturhistorie, bd. 3, 67.

143. Brev til forfatteren Erik Skram 14. dec. 1879, NKS 4500V KB.

144. Kulturkampen, bd. 2, 166–70. Dansk litteraturhistorie, bd. 3, 184.

145. Jfr. note 11 og Arup 128–31.

146. Mgbl. 9. marts 1882.

Edv. Brandes og Drachmann¹⁴⁷. Da dette var ved at være en kendsgerning, skrev Brandes i tidsskriftet *Ude og Hjemme* en anmeldelse af Drachmanns skuespil »Puppe og Sommerfugl«, som ikke rigtig faldt i hans smag. Men det var nu ikke, fordi Drachmann ikke skrev indignationslitteratur – de ideer, der eventuelt måtte have været i stykket, diskuteredes nemlig overhovedet ikke – men det var fordi skuespillet efter Brandes' mening var uden psykologisk sandsynlighed¹⁴⁸. I 1884 leverede Edv. Brandes i *Politiken* en kritik af Drachmanns nyeste drama »Lykken i Arenzano«. Edv. Brandes afholdt sig fra enhver politisk betragtning, men fandt, at stykket målt efter dramaturgiens regler var svagt¹⁴⁹. I dag er der ingen, der vil sætte spørgsmåltegn ved den vurdering, men dengang tog man den som udtryk for det fjendskab, der var mellem anmelder og forfatter. Følgen var, at Brandes afstod fra at anmelde folk, han var blevet uvenner med, fordi sådanne anmeldelser, ligegyldigt hvad han skrev, kunne misforstås. Kritiserede han, var det på grund af fjendskab. Roste han, var det, fordi han var fej¹⁵⁰.

I tilfældet Gjellerup havde Edv. Brandes ikke været glad for ét af de synspunkter, der gik igennem Germanernes *Lærling* fra 1882. I sin kritik havde han klart tilkendegivet, at han ikke delte Gjellerups syn på den sædelige renheds værdi og havde i øvrigt rost Gjellerups roman¹⁵¹. Sådan optræder Brandes flere gange. Han siger det, hvis han ikke er enig med digteren i et eller andet synspunkt, men det betyder ikke, at digteren får på hattepulden.

I 1884 kom Gjellerups hovedværk tragedien *Brynhild*. Skønt det lå Oehlenschlägers »Helge« nærmere end den realistiske roman, var Edv. Brandes overordentlig positiv. »Formen er stilfuld og yppig, en pragtfuld hermelinskåbe kastet over en klagende amorin, der skrider pigeagtig frem under den tunge skuldervægt og viser sit forgræmmede ansigt over purporet.« Enkelte steder tillader han sig dog at spørge, om Gjellerup ikke ville have opnået endnu større resultater, hvis han havde valgt en mere nutidig form¹⁵². Gjellerup svarede benægtende. Ikke alene ville den realistiske form ikke passe *Brynhild*, men realismen var i det hele taget udlevet. Hvad Brandes angik, var han et rodløst menneske¹⁵³. Et spagfærdigt spørgsmål fik et kraftigt og næsten personligt fornærmende svar.

147. Rubow, 106–109.

148. *Ude og Hjemme* 1. oktober 1882.

149. *Pol.* 9. oktober 1884.

150. Jfr. EBs svar til Vilhelm Andersen *Pol.* 25. marts 1900, at det er hans princip ikke at anmelde dem, han er røget uklar med.

151. *Mgbl.* 10. dec. 1882.

152. *Pol.* 28. novbr. 1884.

153. *Mgbl.* 10. dec. 1884.

Det kunne derfor heller ikke komme som nogen overraskelse, at Gjellerup det følgende år med sin rejseskildring *Vandreåret* opsagde brødrene Brandes huldskab og troskab¹⁵⁴. Men det skyldtes ikke på nogen måde, at han havde fået på hattepulden, fordi han ikke holdt ideernes fane højt. Nej, grunden var, at han var blevet træt af en rolle, han selv havde valgt, men som passede dårligt til ham på grund af hans dragning mod det spirituelle. Han var blevet træt af at være Sct. Georgs besynger, hvad Georg Brandes aldrig havde bedt ham om, men nærmest havde følt sig lidt generet af¹⁵⁵.

På grundlag af det foregående må man konkludere, at Edv. Brandes faktisk under sit arbejde som litterær redaktør ved *Morgenbladet* anvendte digtningen som et politisk instrument. Den moderne litteraturs sejr gjordes til Venstres, konservative skribenters kunstneriske fallit gjordes til Højres. Imidlertid var Brandes en for fin æstetiker til at udtale vurderinger, som han i virkeligheden ikke mente, og til at forlange af digterne, at de skulle være propagandister. Det var heller ikke nødvendigt, at de var propagandister. For var man realistisk forfatter, var man i følge den brandeske definition af realisme også venstreorienteret. Edv. Brandes' synspunkt kan minde lidt om et synspunkt, man undertiden møder i dagens debat, når journalister, der er blevet angrebet for at have lavet venstreorienterede og ensidige udsendelser i radio eller tv, svarer med, at de kun har fremlagt sandheden om et eller andet emne. At den så virker som propaganda for venstreorienterede synspunkter, kan ikke være deres fejl. Sandheden er venstreorienteret.

En ting var imidlertid, at Edv. Brandes kæmpede for at bibringe publikum den overbevisning, at digtningen var Venstre, kæmpede for et nyt politisk og kulturelt klima, en anden ting var, om det lykkedes. En besvarelse af dette spørgsmål kræver for det første, at man undersøger, hvordan publikum reagerede. Var det ved at blive offentlig mening, at hvad der produceredes af god litteratur i Danmark, var venstreorienteret? På grundlag af Edv. Brandes' og Hørups indsats i 1880–84 kan spørgsmålet ikke besvares. Men ser man på de to mænds indsats fra 1884 og frem til århundredeskiftet, må man konstatere, at selv om det vel ikke lykkedes at beherske opinionen, havde man dog held til at øve en

154. Dansk litteraturhistorie, bd. 3, 216–18.

155. Digtet til Sct. Georg i Rødtjørn havde givet brandesianernes modstandere skyts i hænde ... For var det ikke et bevis for, at troen ikke kunne undværes. »Først satte Gjellerup fantasiens og troens hinsides til auktion og købte som ægte materialist en række sanselighedens varer i stedet. Dog mennesket kunne ikke leve uden tro, så da Gjellerup havde afsvoret alle guder, så han sig om efter en at tilbede og kanoniserede så Georg Brandes.« Dgbl. 17. januar 1882.

væsentlig indflydelse på den, hvad der blandt andet manifesterede sig i, at Edv. Brandes' ord om de forskellige digterværker fik meget stor betydning for deres større eller mindre succes¹⁵⁶. Uden det arbejde, der var præsteret ved Morgenbladet, ville det sikkert have været vanskeligt at nå så forholdsvis gode resultater i Politiken-perioden. I Morgenbladsperioden gik det dog trægt med opinionsformningen – vel blandt andet fordi Berg forlangte, at der skulle tages så meget hensyn til landbefolkningen. Ved udgangen af 1883 var tallet på Morgenbladsabonnenter 2500¹⁵⁷. Der havde med andre ord været en fremgang på ca. 1000, siden de tre udgivere overtog Morgenbladet i 1880.

At den kreds, Morgenbladet henvendte sig til, blev stærkere, er danselsen af Studentersamfundet og den liberale vælgerforening vidnesbyrd om. De radikale sørgede for at gøre foreningerne til støtteorganisationer. Om den nye studenteforening, som Edv. Brandes benævner studentersamfundet, skriver han f. eks. til den ældre broder: »Nu har vi ganske fået hånd i hanke med den. Levison bliver i morgen indsat i bestyrelsen.«¹⁵⁸ (Levinson tilhørte den jødiske kreds af radikale). Nævnes må det også, at studentersamfundets første formand blev Victor Pingel, en god bekendt af brødrene Brandes, lærer på Metropolitanskolen, ivrig geolog og næsten fanatisk tilhænger af Det litterære Venstre¹⁵⁹. Endelig blev Georg Brandes kaldt hjem fra Berlin i 1883. Hjemkaldelsen blev muliggjort, fordi en kreds af mænd og kvinder, der ønskede at forblive ukendte for Georg Brandes, stillede en årlig sum til rådighed for ham, der svarede til en professorløn, dvs. 4.000 kr., for en periode af 10 år¹⁶⁰. Edv. Brandes havde, hvis hans ord ellers står til troende, ikke taget nogen del i dette initiativ, men nøjedes med at overbringe tilbudet til Georg Brandes¹⁶¹. Men hvor ukendte disse mænd og kvinder end var, er deres tilbud udtryk for en vis tilslutning til åndsradikalismen.

Skulle Edv. Brandes' stræben lykkes, måtte det parti, han kæmpede for, Det litterære Venstre, bevare sin indre soliditet. Siden slutningen af halvfjerdserne var Det litterære Venstre ikke udelukkende et dansk foretagende. I 1879 og 1880 var Edv. Brandes begyndt at brevveksle med Alexander Kielland og August Strindberg, der med ét slag i kraft af deres

156. Jfr. den iver Jonas Lie lagde for dagen for at sikre sig gode anmeldelser fra brødrene Brandes. Brevvekslingen mellem EB og Lie i BBB, bd. 5, f. eks. br. 40 mellem de to.

157. Pol. 1. oktober 1934.

158. BBB, bd. 2, br. 74 til GB (maj 1882).

159. Jfr. Henrichsens biografi i Forfatningskampens Mænd.

160. Levned, bd. 3, 28 f.

161. BBB, bd. 2, br. 76 juni 1882 til GB.

debutarbejder havde skaffet sig en fremskudt position blandt de realistiske forfattere ¹⁶². Hensigten var tydeligt nok at gøre det litterære fremskridtsparti til et nordisk foretagende. I sit første brev til Strindberg skrev Brandes: »Jeg tror, at De muligvis ville slutte Dem til vort program, og jeg ved, at vi ville meget ønske Dem som forbundsfælle.« ¹⁶³ I et senere brev hed det: »De er den mand, der skal vække Sveriges litteratur, som skal være fører for den nye tid.« ¹⁶⁴

Forbindelserne med Strindberg og Kielland blev dog ikke helt det, som Edv. Brandes havde håbet. Med Strindberg ophørte forbindelsen i 1882 (den blev dog genoptaget 1885) ¹⁶⁵, og hvad Kielland angik satte Brandes ganske vist megen pris på hans bøger ¹⁶⁶, og der udviklede sig et varmt venskab mellem de to, men på den anden side var Brandes lidt skuffet over, at Kielland holdt sig så fornemt tilbage fra den daglige strid ¹⁶⁷.

Kunne det end forlene det moderne gennembrud med en vis autoritet, at talentfulde digtere i de nordiske broderlande bekendte sig til den realistiske skrivemåde – det gjaldt ikke alene de nye digtere Kielland og Strindberg, men også gamle som Bjørnson og Ibsen – betød det dog ikke så meget i den daglige kamp. Her kunne Edv. Brandes stadig kun regne med dem, der hørte til Det litterære Venstre i Danmark. Men i 1883–84 begyndte partiet at slå revner: først forlod Drachmann det og derefter Gjellerup. Det kunne se ud til, at grunden slog revner under Edv. Brandes. Det har Berg ganske givet regnet med, idet han tog Drachmanns parti, da denne gjorde oprør ¹⁶⁸.

Situationen var uhyre farlig for Edv. Brandes. I det øjeblik Berg øjnede en mulighed for at bryde med Brandes uden at lægge sig ud med hele den litterære bevægelse, var muligheden for, at han hævdede samarbejdet med Brandes, meget stor, fordi risikoen derved ville blive mindre. Det vil med andre ord sige, at såvel Edv. Brandes' politiske som litterære stilling kunne få et grundskud, den litterære, fordi de opløsningstendenser, der var inden for Det litterære Venstre, yderligere ville kunne

162. Det første brev mellem EB og Kielland i BBB, bd. 5, br. 1 17. januar 1879.

163. Brevvekslingen med Strindberg blev indledt i 1880, BBB, bd. 6, br. 1 juli 1880 til Strindberg.

164. BBB, bd. 6, br. 3 14. august 1880 til Strindberg.

165. BBB, bd. 6, br. 24 og 25 fra brevvekslingen med Strindberg er dateret henholdsvis 13. september 82 og 9. juni 1885.

166. EBs anmeldelse af Arbejdsfolk i Mgbl. 5. juni 1881 og BBB, bd. 5, br. 35 25. februar 1880 til Kielland, hvor det hedder om den netop afsluttede »Garmann og Worse«: »De har skrevet en god bog, alvorlig, fin og følt. De er en sand gentleman i Deres produktion.«

167. BBB, bd. 5, br. 58 1. septbr. 1880 til Kielland.

168. Rubow, 131.

få næring, hvis Berg slog hånden af Brandes, den politiske, fordi en sådan handle måde fra Bergs side ville kunne influere uheldigt på Brandes' stilling på rigsdagen.

Udgjorde uroen inden for Det litterære Venstre end en reel fare for de mål, Edv. Brandes kæmpede for at realisere, skulle det dog vise sig, at det ikke var muligt at opstille noget alternativ til Det litterære Venstre. Drachmanns danske litteraturbevægelse gik i sig selv¹⁶⁹. Også politisk stod Edv. Brandes for stærkt til at kunne vippes af pinden. Derfor bevarede han, som vi vil se af det følgende, den litterære såvel som den politiske basis for det, der var hans mål. Kampen, der allerede havde givet nogle resultater, kunne fortsættes. Det vil derfor også være forkert, som Hakon Stangerup og Rubow har gjort det¹⁷⁰, at tale om noget moderne sammenbrud i forbindelse med bruddet mellem Edv. Brandes-Hørup og Berg.

Dette kapitel må slutte med en konstatering af, at alliancen mellem Berg og Edv. Brandes på Morgenbladet affødte voldsomme brydninger de to imellem. Grundtvigianere og brandesianere kunne ikke samarbejde. Man må afvise Hakon Stangerups forklaring, at dette skulle skyldes, at Edv. Brandes kun en tid lang formåede at skjule, at han var et intolerant menneske, der ikke ville tåle andre ideer end sine egne.

Men hvad var da årsagen til, at samarbejdet ikke blev nogen succes? Årsagen er for det første, at Edv. Brandes og Berg havde et meget forskelligt udgangspunkt, da de i fællesskab overtog Morgenbladet. Edv. Brandes ønskede at gøre bladet til en fin avis, der først og fremmest henvendte sig til bybefolkningen, og som forfægtede brødrene Brandes' litterære og sociale ideer. Berg var derimod bange for at skræmme landbefolkningen væk. Uvilkårligt trak Berg og Brandes i hver sin retning. For det andet forstod Berg og Brandes noget forskelligt ved ligeberettigelse mellem brandesianere og grundtvigianere: Berg betragtede grundtvigianernes positioner og rettigheder som naturlige, således at en indskrænkning af dem for ham stod som et udtryk for brandesiansk intolerance, medens Brandes mente, at skulle ordet ligeberettigelse have noget reelt indhold, måtte Det litterære Venstre stå stærkere end før. Dette understregede han i sin tale på Langeland 9. september 1882. Edv. Brandes' Grundtvig-essay er et vidnesbyrd om hans træthed ved at tale med dæmpet tonefald af hensyn til landbefolkningen.

Sin kultur- og litteraturpolitik lagde Edv. Brandes bevidst an på at trænge Højre i baggrunden både for at skabe et mere frisindet klima og

169. Dansk litteraturhistorie, bd. 3, 124.

170. Rubow, 142–43 og Kulturkampen, bd. 2, 268–274.

for at give Venstre sejren i den politiske kamp. I hvor høj grad det lykkedes for ham at vinde publikum kan ikke nøjagtig siges, men forskellige forhold tyder dog på, at han og Hørup var nået et stykke hen ad vejen.

Imidlertid truede brydninger i Det litterære Venstre tillige med uoverensstemmelser med Berg med at sætte en stopper for Brandes. Muligheden bestod, at Berg ville hæve samarbejdet, i det øjeblik risikoen syntes mindst. Samarbejdet blev hævet, men virkningen heraf blev ikke, som vi skal se, helt, som Berg havde tænkt.

IV. Bruddet med Berg

I begyndelsen af december 1883 erfarede Brandes-kredsen, at det var Bergs hensigt at opsigte kontrakten med bladets to andre udgivere. En kort tid gik Hørup og Brandes rundt i uvished: den 8. dec. var Hørup således overbevist om, at opsigelsen ville komme, et par dage senere troede han, at faren var drevet over. Men den 12. december tilkendegav Berg så officielt, at kontrakten ville udløbe uden fornyelse, hvilket vil sige, at de jyske ejere skulle overtage bladet fra udgiverkonsortiet¹⁷¹.

Derefter forelagde Berg sagen for de to venstregrupper, de moderate og Folketingets Venstre, og på et partimøde, hvor hverken Brandes eller Hørup var tilstede, traf man den beslutning, at Morgenbladets bestyrelse for fremtiden skulle bestå af to repræsentanter for Folketingets Venstre og én for de moderate.

Det synes, som om Berg kun havde til hensigt at skille sig af med Brandes. For efter partibeslutningen fik Hørup tilbud om at fortsætte som bestyrelsesmedlem og redaktør ved avisen. Imidlertid stillede Hørup den betingelse, at han som redaktør skulle have suveræn myndighed, hvad der ville betyde, at tingene ville fortsætte i den vante skure, fordi Hørup ville beholde Edv. Brandes som redaktør af litteratur- og kulturstoffet. Naturligvis ville Berg ikke gå med til dette, men han tilbød i stedet Hørup, at han skulle være uafsættelig. Men det var ikke tilstrækkeligt for Hørup. Brandes skulle med, ellers ville han ikke være redaktør¹⁷². Udelukkende kærlighed til Brandes var det næppe, der dikterede Hørups handlinger. Han har sikkert været bange for, at Berg og Bojsen skulle dominere ham, som Brandes og han før havde domineret Berg. Resultatet blev, at Hørup og Brandes stod uden blad.

171. Levned, bd. 2, 268–74.

172. Bergs beretning jfr. note 117, Hørups kommentar til beretningen i Pol. 12. februar 1885. Hørup polemiserer voldsomt mod Berg, men kan ikke benægte, at det faktiske begivenhedsforløb har været som skildret af Berg. Det er fortolkningen af begivenhederne, de to er uenige om.

Den tilnærmelse til de moderate, der lå i at gøre Bojsen til medlem af Morgenbladets bestyrelse, førte Berg videre i 1884. I august forelagde han på et møde mellem Folketingets Venstre og de moderate forslag om at slutte de to grupper sammen i én. Forslaget faldt, men der opnåedes dog enighed om et nærmere samarbejde de to grupper imellem¹⁷³. Ihærdig som han var, gjorde Berg dette samarbejde tættere, end Hørup og Brandes brød sig om, idet han forsøgte at gøre fællesmødet til gruppernes kompetente organ¹⁷⁴. Da Hørup, Jens Busk og Brandes satte en stopper for dette, stillede Berg påny forslag om en sammenslutning af de to grupper. Det var i begyndelsen af november 1884. Syv stemte imod, blandt dem Edv. Brandes og Victor Pingel, tolv afholdt sig fra at stemme, bl. a. Jens Busk og Hørup, og endelig var syv fraværende¹⁷⁵. Af de moderate og dem, der stemte for, opstod gruppen Danmarks Venstre, af de andre Folketingets Venstre, der meget hurtigt i almindelig tale fik betegnelsen Det europæiske eller Det radikale Venstre.

Edv. Brandes har oplyst, at Berg, inden han sprængte Folketingets Venstre, spurgte ham, om han ville følge ham¹⁷⁶. Men denne henvendelse har naturligvis kun været formel, da Edv. Brandes, som også hans stemmeafgivning viser, vel omtrent var Bergs skarpeste modstander. De to begivenheder: Brandes' og Hørups afskedigelse fra Morgenbladet og Bergs sprængning af Folketingets Venstre hører sammen, fordi Bergs optræden i slutningen af 1883 satte en kæde af begivenheder i gang, hvis slutning ikke nåedes, før Berg også politisk brød med Brandes og Hørup¹⁷⁷.

Viggo Hørup har i 1901 omtalt bruddet på denne måde: »Da skete det utrolige, det uventede, den mørkeste gåde i hele århundredets politik. I slutningen af 1883 forlod Berg de radikale og gik over til de moderate.«¹⁷⁸ Edv. Brandes finder det imidlertid knapt så gådefuldt. I begyndelsen af 1884 gav han denne bedømmelse af begivenheden: »Han er en stor slubbert, vor fede ven, som nu er i færd med at tilkøbe sig en ministertaburet . . .«¹⁷⁹ I en kronik fra 1922 skriver Edv. Brandes, at årsagen til bruddet var den, at situationen i 1880–83 havde været den, at Hørup støbte kuglerne, og Berg fyrede dem af. Hørup drev Berg så-

173. Pol. 6. oktober 1884.

174. Mgb. 9. novbr. 1884.

175. Mgb. 12. novembr. 1884.

176. Pol. 9. febr. 1885.

177. En af Bergs levnedsskildrere skriver ganske vist, at der ikke er nogen sammenhæng, Nørgaard 72.

178. Skrift og Tale, bd. 3, 364.

179. BBB, bd. 5, br. 83 6. januar 1884 til Kielland.

dan frem, at denne til sidst følte sig skræmt af udfaldets voldsomhed og forlod Hørup¹⁸⁰. Med andre ord var Berg kommet til venstre for sig selv, og det søgte han at råde bod på ved en tilnærmelse til de moderate. Dertil kom, skriver Brandes, at Berg følte Morgenbladets kurs som et åg, så meget mere som han var udsat for utallige stiklerier og forestillinger om, at det kunne en mand som han dog ikke gå med til. Dog, havde det ikke været for udsigten til at blive minister, er det ikke sikkert, at bruddet var kommet, tilføjer Brandes. Denne komplekse årsagsforklaring ser nærmest begivenhederne således: Berg nærmede sig de moderate bl. a. for at stå stærkere i forhold til Hørup, han var utilfreds med Morgenbladets kurs, og denne utilfredshed blev forøget ved de moderates beklagelser over Morgenbladet. Dette var baggrunden. Den udløsende årsag var hans ønske om at blive minister.

Efter min mening er dette den rigtige forklaring på årsagen til bruddet. For det første var Berg, som tidligere omtalt, utilfreds med Morgenbladets kulturelle linje, for det andet havde han grund til at formode, at et brud med Brandes ikke ville være ensbetydende med et brud med litteraturens mænd, fordi Drachmann havde sat sig i spidsen for en dansk digterbevægelse. Samtidig var Berg udsat for et kraftigt pres både fra moderate og grundtvigianere, der var utilfredse med Morgenbladets linje¹⁸¹.

Dertil kom, at den politiske situation var blevet en helt anden 1883 og 84 end 1880, da forbundet mellem Berg og Brandes blev etableret. Dengang førte Berg en veritabel udryddelseskrig mod de moderate, nu var disse derimod blevet stadig nærmere forbundsfæller. Havde det været ønskværdigt i 1880, at Brandes forulempede de moderate, var situationen den stik modsatte nu. Nu var det tværtimod en belastning for det ønskede samarbejde med den anden venstregruppe. Altså: hvor den politiske taktik tidligere havde tilsagt Berg at bære over med de åndelige forskelle mellem ham selv og Brandes, tilsagde den ham nu det modsatte, samtidig med at de åndelige brydninger var blevet større og risikoen ved at tage konsekvensen af dem mindre (p. gr. af Drachmann). Endelig så Berg formentlig samarbejdet med de moderate som en chance for at stække Hørup, men dette ville han have større mulighed for at opnå, dersom han berøvede Hørup den støtte, han havde i Brandes. Således er baggrunden. Den udløsende årsag skulle imidlertid være Bergs ministeraspirationer.

180. Pol. 15. dec. 1922.

181. Jfr. de moderate og grundtvigianernes reaktion på Grundtvig-artiklen fra 9. september 1883. Måske kan man se Dk. F. (16. septbr. 1883)'s bemærkning om, at Morgenbladet var Det litterære Venstres organ som et hib til Berg, der jo hævdede, at bladet skulle være organ både for københavnske radikale og grundtvigianske bønder.

Er der dækning i kildematerialet for at antage, at Berg i slutningen af 1883 pludselig fattede håb om at blive minister? Man kan i alle tilfælde slå fast, at det har været en uhyre almindelig opfattelse i samtiden. Hele kredsen omkring Brandes havde den anskuelse; foruden Edv. Brandes kunne man nævne Hørup, Georg Brandes og Victor Pingel¹⁸². Det, at der er så mange, beviser naturligvis ikke noget, eftersom den viden, kredsen har haft, vel har stammet samme steds fra. Imidlertid må man slå fast, at det kendskab, som Georg Brandes havde til ministerspørgsmålet, er meget detaljeret: Klein havde fået Berg til at tro, at han ville blive minister til foråret (84), og hoffet havde betonet over for Berg, at en betingelse for hans udnævnelse var, at han frigjorde sig fra forsvarsfjender og ateister¹⁸³. Der kan vel ikke være tvivl om, at Georg Brandes korrekt gengiver broderens og Hørups viden om Bergs motiv, for det må være fra disse to, hans materiale kommer, eftersom både Edv. Brandes og Hørup umiddelbart efter bruddet følte sig sikre på, at det var ministeraspirationer, der havde fået Berg til at handle, som han gjorde. Det er sandsynligt, at de to direkte eller indirekte har deres oplysninger fra Klein, der må være en fortræffelig kilde til oplysning om, hvad han selv har foretaget sig.

En leder i Dagbladet fra september 1883 synes at bekræfte, at man i højrekredse var begyndt at afvise Venstres krav om regeringsmagten med den begrundelse, at partiet var blevet for ekstremt. I lederen »Vestres berettigelse fra et parlamentarisk synspunkt« stod der, at Venstre

182. Det hedder i Hørups svar på Bergs beretning om Morgenbladsforholdene, »Op-sigelsen faldt sammen med hårdnakkede rygter om en ministerkrise; hr. Berg ønskede for intet tilfælde at have et blad i ryggen, som han ikke var fuldt herre over.« (Pol. 12. februar 1885). For GB jfr. følgende note. Pingel giver udtryk for samme opfattelse i Politisk tilbageblik, 6. Foruden de i teksten nævnte må N. J. Larsen anføres. Også han mener i sine erindringer, at det var udsigten til at blive minister, der fik Berg til i efteråret 83 at skille sig af med Hørup. Larsen, 28. Da han ikke tilhørte Hørup-Brandes-kredsen, men derimod den skare af medlemmer af Folketingets Venstre, der fulgte med Berg, da han og de moderate sluttede sig sammen i Danmarks Venstre, har hans udsagn måske så meget større vægt. Endelig må Morgenbladet nævnes, idet det 5. februar 1885 skrev, at grunden til, at Berg ikke blev minister, var spaltningen i Venstre i 84. Da Morgenbladet som Bergs talerør må have en vis chance for at vide noget om Berg, kan Morgenbladets oplysninger vel tolkes på den måde, at Berg har håbet på i 1884 at blive minister. Man kunne indvende mod teorien; at Berg håbede på at blive minister ved at kappe den radikale hale, at Morgenbladet dog siger, at det netop var, fordi partiet spaltedes i en moderat og radikal fløj, at Berg ikke blev minister. Denne indvending gælder imidlertid ikke, dersom man tilslutter sig fremstillingens opfattelse, at det oprindelig ikke var Bergs hensigt at bryde med Hørup. Spaltningen i slutningen af 84 var et resultat af Bergs fejlbedømmelse af situationen.

183. Levned, bd. 3, 70-72.

efter at have sluttet forbund med Det litterære Venstre havde fået en helt anden karakter, fordi sidstnævnte parti havde brudt staven over religionen, var radikalt i sociale spørgsmål osv. Derfor ville regeringsmagtens overgang til Venstre betyde en langt større forandring end før. »Modstanden mod dette spring over til noget nyt, til et ministerium, der ville repræsentere et væsensforskelligt grundsyn på samfundsforholdene, kosmopolitisk i vort forhold til udlandet, radikalt i de sociale forhold og i bedste fald ligegyldigt i de religiøse, er derfor ganske naturligt blevet både sejere og mere energisk.«¹⁸⁴ Hvadenten Chresten Berg har fået kendskab til disse synspunkter ved at læse Dagbladet eller ved at få dets leder refereret – eventuelt af hoffet – har de meget vel kunnet give ham den forestilling, at gik det ekstreme anstrøg af partiet, skulle vejen være banet for at komme til magten.

Konklusionen må blive, at det virkeligt er muligt, at Erik Arup har gættet rigtigt i sin Hørup-biografi, da han gjorde sig til talsmand for, at det var udsigten til at blive minister, der fik Berg til at kappe den radikale hale af¹⁸⁵. Men selv om dette virkelig synes at have spillet ind i Bergs overvejelser, er det ganske forkert, som Arup gør, at tillægge det den altovervejende betydning og bagatellisere de åndelige brydninger.

Hvordan var Edv. Brandes' rolle i disse begivenheder? Efter min opfattelse var det oprindeligt slet ikke Bergs mening at bryde med Hørup. Det var kun Edv. Brandes, han var ude på at skille sig af med. Hvis man prøver at genskabe den situation, Berg befandt sig i i slutningen af 1883, vil dette være meget klart. De spørgsmål, man må stille for at kunne gøre dette, er: Hvordan opfattede beslutningstageren den situation, han befandt sig i? Hvilke alternativer mente han, der stod åbne for ham? Og hvilke forventninger knyttede han til sit valg? Det første spørgsmål er der allerede svaret på med beskrivelsen af de dybereliggende årsager til bruddet. Dog må det tilføjes, at Berg øjensynligt ikke har ment, at samarbejdet mellem Hørup og Brandes var så tæt, at de ikke kunne skilles ad. Havde han ment det, forekommer hans gentagne forsøg på at holde fast på Hørup nemlig besynderlige. Berg har ment, at han i 83 havde en gunstig lejlighed til at skaffe sig af med Brandes.

Flere alternativer stod åbne for Berg: han kunne nøjes med at afskedige Brandes, han kunne sige farvel til både Hørup og Brandes, og han kunne endelig lade situationen være uforandret. Berg håbede med sin handling på at komme til at stå stærkere i forhold til Hørup, han sigtede

184. Dagbl., 24. septbr. 1883.

185. Arup, 149–52.

mod at fjerne et irritationsmoment for hans bedre forståelse med de moderate, og han håbede vistnok på at kunne blive minister. Dette var Bergs billede af situationen. Fejlen ved det var, at det ikke stemte overens med virkeligheden, hvad der resulterede i, at Berg for det første ikke blev minister og for det andet kom så langt ud, at han til sidst også måtte bryde med Brandes og Hørup på rigsdagen.

Når Berg bedømte situationen forkert, var årsagen, at han tog forkert bestik af Edv. Brandes' position. Hverken kulturpolitisk eller rigsdagspolitisk betød afskedigelsen, at nu brød alt sammen for ham. Drachmanns danske litterære bevægelse blev der ikke noget af, den af brødrene Brandes påvirkede forfatter Erik Skram og Sophus Schandorph, der i første omgang så ud til at ville blive ved Morgenbladet, forlod det, da det kom til stykket, alligevel¹⁸⁶. Edv. Brandes besvarede fra første færd afskedigelsen fra Morgenbladet med et løfte om at ville begynde et blad på egen hånd¹⁸⁷, og førte på mindre end et år takket være sine forbindelser med jødisk finans sine planer ud i livet. Med andre ord var Edv. Brandes stadig en magtfaktor på det kulturpolitiske område, som det kunne betale sig at være allieret med. Dertil kom, at han også politisk stod stærkere, end Berg havde regnet med. Hørup stillede sig loyalt på Brandes' side ved at handle ud fra devisen: enten os begge to eller slet ingen af os. Konsekvensen af dette sammenstød mellem Bergs opfattelse af virkeligheden og virkeligheden i objektiv forstand blev, at forsøget på at sætte Brandes skakmat i sidste ende medførte et brud mellem Berg og Hørup-Brandes på rigsdagen: både Hørup og Brandes forstod, at holdt de ikke sammen, ville de blive trykket af Berg¹⁸⁸.

Derimod vil det sikkert være forkert at tillægge spaltningen af Folketingets Venstre så stor betydning, at resultatet blev, at Berg ikke blev minister. Ganske vist skrev Morgenbladet det i begyndelsen af 1885¹⁸⁹, men det er sikkert en anden af Bergs fejlbedømmelser. Sagen er den, at Højre ganske enkelt ikke har villet afgive magten. De forskellige grunde, som det angav for dette, har ikke været andet end undskyldninger. Det er situationen i 83–84 netop et udmærket eksempel på, når det først hedder, at Venstre ikke vil kunne komme til magten, før forbindelsen

186. Levned, bd. 3, 73 f og Dansk litteraturhistorie, bd. 3, 318–19 og 93.

187. Arup, 152.

188. Edv. Brandes opfattede Berg som en tyrann. I BBB, bd. 2, br. 126 23. novbr. 1884 til Jacobsen hedder det: »Det ser gudskelov ud til, at den uhyre lump har gjort i nældeerne. Han har ikke tænkt sig en sådan modstandskraft hos bønderne over for hans pression og trusler. Men han havde tyranniseret dem så brutalt, at de var aldeles urørlige ... alt, hvad han har opnået er at gøre Hørup til fører for et parti på 25 ...« Med den uhyre lump tænkes der på Berg.

189. Mgbl., 5. febr. 1885.

med Det litterære Venstre er brudt og derefter, da dette virkelig er sket, at Venstre er for spaltet til, at man kan overdrage det regeringsmagten.

Edv. Brandes' rolle under begivenhederne var da den, at han var med til at sætte skel i Venstre. Fra nu af, dvs. efter at den mere konservative del af Folketingets Venstre var gået op i de moderate, fandtes der en radikal gruppe i tinget. Inden for denne mindre gruppe, der i 1884 efter spaltningen var på 25 mand¹⁹⁰, ville Edv. Brandes have større mulighed for at gøre sine synspunkter gældende. Han havde nu håb om, at by og land ville blive lige stærkt stillede – i alt fald i Det europæiske Venstre. Danmarks Venstre markerede bevidst, at det først og fremmest var bøndernes parti. Det fremgik med al mulig tydelighed af den programerklæring, som Frede Bojsen offentliggjorde i Morgenbladet den 16. november 1884. Hvad der særkender det, er, at det er bygget op af og består af landbefolkningen. Det er naturligvis glædeligt, at venstresagen især i de sidste år har fundet en vis tilslutning i København, men det må, slog Frede Bojsen fast, ikke forandre Venstres karakter, hverken hvad mål eller midler angår¹⁹¹. I urbane vendinger var det en afvisning af den københavnske radikalisme.

Mindre urban, men om muligt endnu tydeligere var afvisningen i den officieuse leder »Politiske Alliancer«: »Den gamle nationalliberale klike i København, der i egne øjne repræsenterede al landets intelligens overfor »transtøvler« og »tørvemose«, var ikke væsentlig forskellig fra den moderne klike, der under en demokratisk sminke protesterer mod »at gå under bondeåget« – ligesom i sin tid pariserkommunen.«¹⁹² Således var ordene. Man ser, hvordan Det danske Venstres angreb koncentreredes omkring Edv. Brandes og den københavnske radikalisme. Selve det øgenavn, som de moderate hæftede på Folketingets Venstre: »Det europæiske Venstre«, peger i samme retning, for det hentyder til Edv. Brandes' ord i hans valgopråb til vælgerne i 1880: »Jeg hylder på de fleste områder sådanne anskuelser, som overalt i Europa repræsenteres af Venstre.«¹⁹³

Derved kommer Det danske Venstre vel nok til at tillægge Edv. Brandes noget større betydning, end han faktisk havde i Det radikale Venstre. I et svar på et angreb i Morgenbladet sagde han selv, at modstanderne gjorde for meget ud af ham, da hans nærværelse i et bestemt parti ikke kunne give det dets karakter. »Et medlem, der nødvendigvis spiller

190. De 25 er opregnet med navns nævnelser i Pol. 11. novbr. 1884.

191. Mgbl., 16. novbr. 1884.

192. Mgbl., 24. septbr. 1884.

193. Mgbl., 15. septbr. 1880.

en meget beskeden rolle i tinget under den nuværende storpolitiske strid . . . kan dog ikke give partiet et program.«¹⁹⁴

De mange angreb, der fremkom på ham og det, han stod for, i slutningen af 1884 og begyndelsen af 1885, foranledigede til sidst Edv. Brandes til at tage til genmæle med et stort foredrag om nationalfølelse¹⁹⁵. Han vender sig mod de moderates forsøg på at tage patent på danskhed, for det indeholder i virkeligheden en anklage mod »europæerne« for at være unationale. Men derved går de moderate blot Højres ærinde, idet de bruger samme metode som Højre: Vil modstanderen ikke gå ind på ens synspunkter, så stempler man ham som unational. Men, siger Edv. Brandes: »Det burde være den politiske morals A. B. C., at ethvert parti betragter sine formål som gavnlige for det hele land – som nationale . . .« Derefter skitserer han et program for Det radikale Venstre, der var et positivt modstykke til Bojsens programerklæring den 16. november 1884. Radikale vil vi gerne hedde, siger han, »thi en radikal politiker . . . tænker de politiske tanker helt ud – uden autoritetshensyn, uden menneskefrygt . . .«. De radikale er overbeviste om, at stat og kirke må adskilles, at Danmarks bevarelse ikke beror på våbenmagt, at republikken er den bedste statsform, og at kvinden må gøres ligeberettiget i social og økonomisk henseende.

Disse krav minder om dem, Edv. Brandes gjorde sig til talsmand for i sin tale fra 1882, men det er værd at mærke sig, at Brandes nu erklærer, at de er hans partis mål. De tanker, han dengang slog til lyd for, er kommet til at stå stærkere. Hvor radikal Edv. Brandes end var, ville han dog ikke forlange alt eller intet. Man bør være opportunist og nøjes med de fremskridt, forholdene tillader. I sidste ende skal Det radikale Venstre nok nå det mål, det har stillet sig for øje, idet »man hver gang man kan flytte den offentlige mening en haneft, lægger alle kræfter i for at rydde vejen . . . Den radikale politik vil med ét ord skabe en demokratisk offentlig mening, der kan beherske landet.« Atter en gang ser man, hvorledes Brandes ser det politiske arbejde som et samspil imellem vælgermasse og repræsentationsorgan, og hvilken vægt han tillægger det at have opinionen på sin side.

Denne afhandling må slutte med en konstatering af, at begivenhederne i slutningen af 1883 og 1884 trods påstande om det modsatte (Stangerup og Rubow) styrkede Edv. Brandes. Han stod nu i et ganske vist lidt mindre parti, men det var i langt bedre overensstemmelse med hans synspunkter, dvs. at det var et parti, hvor håbet om at realisere en

194. Pol., 9. februar 1885.

195. Pol., 10. februar 1885.

ligeberettigelse mellem den københavnske radikalisme og bøndernes moderation ville være større. Resultatet af alliancen med Det litterære Venstre var blevet, at der var blevet sat skel i Venstre.

Forkortelsesliste

Litteratur

- Frode Aagaard: C. Berg. En dansk politikers levnedsløb. 1929. (Aagaard).
 Erik Arup: Viggo Hørup. 1941. (Arup).
 Edv. Brandes: Gyngende grund. 1882. (Gyngende grund).
 Edv. Brandes: Lægemedler. 1881. (Lægemedler).
 Georg Brandes: Det moderne gennembruds mænd. 1883. (Det moderne gennembrud).
 Henning Fenger: Den unge Brandes. 1957. (Fenger).
 Erik Henriksen: Chresten Berg. 1911. (Berg).
 Erik Henriksen: Viggo Hørup. 1910. (Hørup).
 Erik Henriksen: Mændene fra forfatningskampen, bd. 1–2. 1913–14. (Forfatningskampen, bd. 1–2).
 Kristian Hvidt: Venstre og forsvarssagen, 1870–1901. 1960. (Hvidt).
 J. P. Jensen: Valgene til rigsdagen 1848–1915. 1915. (Valgene til rigsdagen).
 Sv. Møller Kristensen: Digteren og samfundet, bd. 2. 1945. (Sven Møller Kristensen).
 Robert Neiiendam: Det kongelige Teaters historie 1974–1922, bd. 1–5, 1921–30. (Neiiendam).
 Fred. Nørgaard: C. Berg. 1915. (Nørgård).
 Johs. Garnæs Petersen: Jens Busk. Et levnedsløb. 1943. (Garnæs Petersen).
 Christian Rimestad: Digtere i forhør. 1906. (Rimestad).
 P. W. Rubow: Holger Drachmann 1878–97. 1945. (Rubow).
 Fred. Schyberg: Dansk teaterkritik. 1937. (Schyberg).
 Hakon Stangerup: Det moderne gennembrud. I Dansk litteraturhistorie, bd. 3. 1966. S. 9–332. (Dansk litteraturhistorie, bd. 3).
 Hakon Stangerup: Kulturkampen, bd. 1–2. 1946. (Kulturkampen, bd. 1–2).
 H. Wulf: Den danske rigsdag. Politiske portrætter af samtlige rigsdagens medlemmer 1879–81. 1882. (Wulf).

Kilder:

- Klaus Berntsen: Erindringer fra rigsdags- og ministerår. 1925. (Berntsen, bd. 2).
 Frede Bojsens politiske erindringer, udg. af Kristian Hvidt. 1963. (Bojsen).
 Georg Brandes: Levned, bd. 1–3, 1905–8. (Levned 1–3).
 Georg og Edv. Brandes. Brevveksling med nordiske forfattere og videnskabsmænd. Udg. af Morten Borup, bd. 2, 1940, bd. 5, 1941, bd. 6, 1939 og bd. 7, 1942. (BBB).
 Dagbladet. (Dagbl.).
 Dagens Nyheder.
 Dansk Folketidende (Dk. F.).
 F. Hendriksen: Mennesker og oplevelser. 1910. (Hendriksen).
 V. Hørup i skrift og tale, udvalgte artikler og taler, bd. 1–3, 1904. (Skrift og Tale).
 Langelands Avis.
 N. J. Larsen: Erindringer fra kamppolitikens dage, en række samtaler fra kamppolitikens dage v. Sv. Martin. 1923. (Larsen).
 Madsen-Mygdal: Politiske oplevelser. 1911. (Madsen-Mygdal).
 Morgenbladet. (Mgbl.).
 V. Pingel: Et politisk tilbageblik. 1891. (Politisk tilbageblik).
 Politiken. (Pol.).

Marcus Rubins brevveksling, bd. 1-4, udg. af Lorenz Rerup. 1963. (Rubin).
Rigsdagstidende Tillæg A. (RTA).
Rigsdagstidende. Forhandlingerne på Folketinget 1880-84. (RFF).
Tilskueren.
Ude og Hjemme.

Utrykt materiale:

Breve fra Edv. Brandes til Sophus Schandorph. Nye Kongelige Samling s. 640. Det kongelige bibliotek. (NKS 4640V KB).
Breve fra Edv. Brandes til Erik Skram. (NKS 4500V KB).

Navne:

Edv. Brandes (EB).
Georg Brandes (GB).

Fra statsminister M. P. Friis' eksil 1923-26

Ved Tage Kaarsted

Fru Bodil Rothe, f. Holten-Andersen, enke efter minister Tyge J. Rothe, har til Rigsarkivet afleveret en samling breve fra sin morfar, statsminister, overformynder M. P. Friis' udlændighedsperiode 1923-26. Professor, dr. phil. Tage Kaarsted meddeler her brevenes politiske indhold.

Indledning

Michael Petersen Friis (1857-1944) var en betydelig embedsmand, som stillede sine evner og energi til rådighed for demokratiet. Hans vej til samfundets højeste poster var dog ikke lige. Under sine juridiske studier var han 1877-78 redaktionssekretær ved *Jyllands-Posten*, og efter sin eksamen i 1883 var han i seks år til 1889 medarbejder ved *Dagbladet*. I disse år skrev han konservative pjecer og underviste (hver for sig) stud. jur., senere konsejlspræsident, C. Th. Zahle og prins Christian (10.) i statsret. Samtidig hermed var han fra 1886 ansat i Justitsministeriet, hvor P. A. Alberti i 1904 gjorde ham til departementschef. De to synes at have arbejdet godt sammen. De lignede hinanden i forretningsduelighed og effektivitet og vel også i konservativ grundholdning, men med den temmelig væsentlige forskel, at Friis var grundhæderlig. Som leder af Justitsministeriet er det sagt, at han – trods sin konservatisme – indblæste en mere moderne ånd. I 1911 overtog han posten som overformynder, dvs. det embede, som forestod forvaltningen af umyndiges midler. Under første verdenskrig bestred han 1916-19 med stor dygtighed hvervet som formand for Den overordentlige Kommission, der bistod regeringen, og da navnlig indenrigsminister Ove Rode, med de mange reguleringspolitiske indgreb. Herudover varetog han talrige andre hverv, siden 1908 således f. eks. direktørposten i Den Hielmstjerne-Rosencrone-ske Stiftelse. Da man i 1920 ved påskeforliget, som gjorde en ende på ministeriet Liebes fem-dages regering, skulle have en upartisk statsminister, var M. P. Friis' position så betydelig, at valget i enighed straks faldt på ham. Også kongen og Zahle, hans to tidligere disciple, i den givne situation ellers statsretligt uenige, ønskede ham. Mens en ny valglov blev vedtaget og folketingsvalg afholdt, ledede han da et embedsmands-

ministerium, der trak sig tilbage, da normale politiske forhold var tilvejebragt.

1920 var højdepunktet i Friis' tilværelse. Anerkendt som departementschef og overformynder, respekteret som en altruistisk formand for Den overordentlige Kommission, formand for *Berlingske Tidendes* bestyrelse, medlem af ØK's bestyrelse, storkors af Dannebrog – i alle henseender ombølgnet af nationens tillid. To år senere blev tæppet trukket bort under ham. Fra 1917 havde han været medlem af Landmandsbankens bankråd, siden 1920 tillige viceformand. Da banken krakkede i 1922, udløstes et politimæssigt og retligt opgør; det forblev ikke uden hysteriske og (takket være professor L. V. Bircks medvirken) antisemitiske bitoner. Blandt dem, der måtte undgælde, var M. P. Friis. Han idømtes i 1923 sammen med den øvrige bestyrelse en pengebøde, fordi han uden tilstrækkelig prøvelse havde underskrevet og været medansvarlig for offentliggørelsen af bankens regnskab for 1921. Bankrådsmedlemmet havde stolet for meget på bankens eminent dygtige, men også letsindige direktør, Emil Glückstadt.

Friis følte denne dom ærekrænkende, og fuld af lede ved retsopgøret med dets fængselsstraffe, pludselige dødsfald og endeløse avisfejder rystede han det danske støv af sine fødder og emigrerede til Frankrig med sin kone. Fra denne periode stammer en række breve, af Friis kaldt en »cirkulæredagbog«, idet brevene cirkulerede mellem hans tre børn af første ægteskab. Friis var gift to gange, første gang med Thora Vilhelmine, f. Hee, dette ægteskab opløstes i 1915, og derpå med Lilli Ida Marie, f. Collard, i dette ægteskab var der ingen børn.

De tre børn, som brevene cirkulerede imellem, var Michala (1884–1967), g. 1. gang med direktør Troels Holten-Andersen (1881–1927), 2. gang med chefredaktør Valdemar Petersen (1889–1956), fuldmægtig i Nationalbanken Ingo Vilhelm Friis (1888–1962) og sekretær i Indenrigsministeriet, senere stiftamtmand i Ribe, Ulrik Christian Friis (1890–1959).

Mens M. P. Friis var i Frankrig, fik han løst sine pensionsforhold til sin tilfredshed, og da der så småt var begyndt at gro mos over Landmandsbanksagen, besluttede han sig for at rejse hjem. Medvirkende har det formentlig været, at det stod Friis klart, at han nu kunne regne med rehabilitering. Det holdt også stik, idet han bl. a. blev formand for Overfredningsnævnet fra 1928 og for Københavns Forligskommission fra 1929.

Princippet for udvælgelsen af brevene har været, at alt, hvad der har

affinitet til danske politiske og samfundsmæssige forhold, er medtaget, mens brevenes øvrige indhold er udeladt. Det drejer sig om naturskildringer fra rejser, livet i Paris, beskrivelser af koncerter, operaer, kirkelige handlinger, retssager og almindelige turistseværdigheder.

Retskrivningen er normaliseret, direkte skrivefejl er korrigeret, og visse forkortelser er opløst; men der er derudover ikke foretaget rettelser i teksterne¹. Hvad udgiveren har indsat, er anført i firkantede paranteser. I noterne er kun mindre kendte personer og forhold identificeret. Det første brev er fra udrejsen 14. oktober 1923, det sidste, som ikke er medtaget, er dateret Monaco 25. marts 1926.

1. Ved udskriften af brevene har udgiveren haft god hjælp af exam. art. Grethe Rye Jensen.

Brevene

1.

Nordsøen, 14. oktober 1923.

[På vej til England over Vesterhavet]

Apropos mit sædvanlige rejsehæld: I storebæltsfærgen tronedede for bordenden – Schovelin¹ selvglad og pratende med tilhæng. Ved det beskedne kaffebord ved siden »tantiemeherren« med kone.

1. Den konservative politiker, børskommissær Julius Schovelin.

2.

Paris, 16. oktober 1923.

[Til Paris via London – Dover – Boulogne]

Ved ankomsten i aftes første åsyn i hotelhallen Damkier¹, deptchef Adolph Jensen². Jorden lille. Under vor fraværelse idag besøg af cand. theol. Næser³, der efterlod anmodning om at komme til ham i aften 8¹/₂. Accepterer for venlighedens skyld og for at få enkelte underretninger.

1. Departementschef i Kirkeministeriet Oskar Damkier.
2. Departementschef i Statistisk Departement.
3. Formand for den fransk-danske forening i Paris.

3.

Paris, 23. oktober 1923.

[Flytter fra et dyrere hotel til et billigere.] Skyggesiden ved Hotel Jacob

er, at det ikke som Victoria Palace fyldestgør angelsachsiske renlighedskrav. Lilli har derfor haft en ikke ubetydelig opgave i at reformere indenfor vort eget gebet, og de mest bemøjede antimakasser, eller hvad det stads hedder, bordtæpper, hyldetæpper og papir m. m. er afløst af selvanskaffede ting, hvilket i forbindelse med hjemlige portrætter og småting samt blomster afgiver et for en ikke altfor udviklet properhedstrang ganske tiltalende skue. Værelsespasningen ydes iøvrigt af mandspersoner af en – selv i ædru tilstand – ikke altfor tillidvækkende type . . .

Foruden de gode hilsener hjemmefra får jeg da også et og andet af den kendte gode slags. I dette øjeblik ser jeg således i »Politiken«, at jeg efterlader 28 bestyrelshverv ved min bortrejse til England. Jeg havde 2 (to) nemlig Ø. K., hvor jeg frivillig har stillet mit mandat til rådighed, og Spare- og Laanekassen for Embeds- og Bestillingsmænd (ulønnet), som jeg har frasagt mig, hvortil, om man vil, kan medregnes hvervet som befuldmægtiget for en af ejerinderne af »Berl. Tid.«, og hvis man vil gå meget langt ud, stillingen som en af direktørerne for den Hielmstjerne-Rosencronske Stiftelse. Jeg skriver nu til en »Politiken« nærstående politiker¹, men venter mig for resten ikke videre deraf.

1. Tidl. indenrigsminister Ove Rode, der indrykkede en berigtigelse.

4.

Paris, 25. oktober 1923.

Ser, at Ldmsdbanken har tabt Hallgarten-sagen. Var ventet af Fenger¹ selv. Hvorledes bestyrelsen skal kunne presses derfor, er ufatteligt. Banken har lagt fra sig, hvad den har fået for meget, og handelen var Glückstadts værk.

1. Højesteretssagfører J. F. Fenger.

5.

Paris, 27. oktober 1923.

Ser i aviserne folketingsdebat om april dagene 1920. Christmas-Møller ualmindeligt eksemplar af politiserende studenterforeningsboxer. Hans påstand, at H. N. Andersen, Glückstadt og jeg rådede kongen til at afskedige ministeriet Liebe (vist endog: gik til kongen for vor mand.) Mit råd er ikke noget øjeblik gået videre end til, at ministeriet måtte indkalde rigsdagen og forhandle med den. Man kan ikke i et konstitutionelt land lave ministerier, udskrive valg osv. med rigsdagen som fraværende uvedkommende. Og dette råd gav jeg Liebe selv først og fremmest, og

jeg tilføjede, at fik han et mistillidsvotum, havde han jo appellen til vælgerne som løsning. Først da det var for sent, kom han ind på at ville gå ad denne vej.

For mit eget vedkommende fastholdt jeg konsekvent to ting: 1) Ikke at ville lægge sten i vejen for Liebes forsøg på at løse sin opgave, og 2) ikke at ville træde til uden alle 4 partiers ønske eller samtykke, hvilket efter min opfattelse var et forretningsministeriums livsbetingelse.

Enhver anden version er forvrængning.

Da jeg skærtorsdag efter kongens anmodning (han skulle til alters) gik til Liebe, udtalte jeg udtrykkelig, sondrende mellem ærindet fra kongen og mit eget, der var en gentagelse af min første henvendelse til ham: Fra kongen skal jeg anmode Dem om ikke at lade forhandlingen med socialdemokraterne sprænges, før De endnu engang har talt med kongen. For min egen regning tilføjer jeg, at jeg indtrængende beder Dem ikke at holde opløsningsvalg, uden at ministeriet forud har fremstillet sig for rigsdagen.

Yderligere erindrer jeg bestemt, at da jeg påskedags morgen før daggry kom til kongen efter kaldelse, og kmh. Krieger¹ i forværelset viste mig det kommunique, som man havde vedtaget at udsende, gjorde jeg ham alene to spørgsmål: 1) Er Liebe enig i den del af kommuniqueet, der handler om ham? og 2) Er kommuniqueet vedtaget af *alle* partiernes repræsentanter ved nattens forhandlinger? Begge spørgsmål besvaredes bekræftende.

1. Kongens kabinetssekretær, kammerherre A. M. Krieger.

6.

Paris, 15. november 1923.

Jeg ser, at bankrådet nu skal tages under behandling, og det af Bache¹. Den guderne vil ødelægge, berøver de først fornuften. Skal den stakkels bank da aldrig få ro. Og en ting slår mig: Hvorledes kan man tænke på at gøre ansvar gældende imod bankrådet uden tillige at gøre det imod vicedirektørerne, derunder den nuværende direktør Oluf Nielsen, der har været til stede i ethvert bankrådsmøde siden han blev vicedir. og der uden bemærkning hørt på enhver af Glückstadts meddelelser, som han havde ganske andre og større forudsætninger for at kritisere end bankrådets medlemmer?

1. Højesteretssagfører N. H. Bache.

7.

Paris, 19. november 1923.

Allerede i morges kl. 9 mødte, efter den urolige nat¹, etatsråd Wilh. Hansen² for at snakke Landmandsbank (urolig over erstatningsattentatet mod bankrådet.) Vi talte sammen en time i indgangskorridoren, og jeg spiser med ham på onsdag.

1. En beruset gæst havde holdt hotellets gæster vågne.
2. Den dansk-franske forsikringsmand.

8.

Paris, 19. november 1923.

Hos Prior¹ fik jeg anbefaling til Nationalbiblioteket, som jeg gerne vil besøge. Jeg talte en del med ham, også om broderen². Denne har bestemt erklæret (modsat hvad der har forlydt), at han ikke vil flytte til udlandet. Det regimente, der føres med ham, undrer mig noget. P. meddelte, at først efter 3 ugers forløb havde hans broder, overretssagf. Prior, fået tilladelse til at besøge ham, og i al den tid var familien, konen indbefattet, uden nogensomhelst underretning fra ham. Han var ret deprimeret og var på sygekost. Besøget fandt sted under fængselsinspektørens kontrol. Jeg erindrer måske fejl, men det forekommer mig, at behandlingen af fanger på sædvanlig fangekost kun i henseende til kosten skal afvige fra behandlingen af fanger i simpelt fængsel, og for dem gælder decideret ikke en sådan rigorisme. I alt fald agter jeg at skrive til Prior til jul, så kan de jo konfiskere brevet, om de vil.

1. Den danske generalkonsul i Paris, Ferdinand Prior.
2. Handelsminister i min. Friis, direktør H. P. Prior; ramtes også ved Landmandsbankens sammenbrud.

9.

Paris, 22. november 1923.

I aftes til middag med etatsråd Wilh. Hansen på en lille, men meget fin restaurant her på venstre Seinebred: La Pérouse. Det var endelig det berømte franske køkken og den gode franske vin. Men trods valutaforholdet dyrere end i København. Vi ønskede at tale ugenert sammen, og i den afdeling, hvori vi sad, var der kun et enkelt yngre par, anbragt lige ved os. Men det første, vi oplevede, var, at den unge mand hævdede sit champagneglas og tiltalte sin dame med de 4 ord: »Tak fordi De

kom.« Så fandt vi det pludselig for koldt så nær ved vinduet og flyttede ind i et af de andre små værelser.

Idag læser jeg i bladene, af hvilke især »Berl. Tid.« (til ære for Rothe ¹, R.-H. ² og mig?) har haft til specialitet at holde erstatningsspørgsmålet varmt, at nu skal det gå løs. Efter referatet synes Bruuns ³ indstilling mig mere løs og tildels ganske uanstændig. Men man skal i disse tider intet forsværge. Både på grund af min fraværelse og navnlig p. gr. af min hele situation, sammenlignet med flere af de andres, er jeg i denne sag kaldet til at følge parolen, ikke til at give den.

1. Bankdirektør Frederik Rothe.

2. Departementschef K. Riis-Hansen; trafikminister i min. Friis, direktør i Landmandsbanken 1921–22.

3. Højesteretssagfører H. H. Bruun.

10.

Paris, 25. november 1923.

Hvert nr. af de hjemlige aviser bringer nu budskaber om erstatningsaktionen fra Landmandsbanken. Især synes »Berl. Tid.« stadig at finde det passende at gøre sig en specialitet af at udvirke en stemning for denne sag og arbejde forventningerne op gennem ivrige og omhyggelige referater af den nye bankstyrelses ønsker og aspirationer, medens f. eks. »Politiken« er anderledes tilbageholden. Det er af sine egne, man skal have det, kan Rothe, Riis-Hansen og jeg med sandhed sige.

11.

Paris, 27. november 1923.

Jeg ser, at Transatlantisk-sagen ikke appelleres på grund af »sagens kolossale omfang og bevismaterialets uhåndterlighed.« Fornuftigt. Men når dette er resultatet af talrige juristers, revisorerers m. fl.'s arbejde i et år med Transatl., hvorledes kan man da gøre ansvar gældende til straf og erstatning mod Landmandsbankens mænd, der kun indirekte havde med Tr. at gøre?

12.

Paris, 29. november 1923.

Idag og igår gode og indgående breve fra Tulle og Ulrik. Jeg er ganske enig i U.'s betragtninger over det urimelige i Landmandsbankens erstatningskrav og nævner blot endnu, at forsåvidt kravet skal omfatte dir.

Rasmussens¹ ikke tilbagebetalte tantieme, er det unægteligt et stærkt skyts, da han måtte vide og vidste så meget mere end de, der nu skal tilsvare hans tantieme, og endvidere *at* for personalet under direktørerne var tantiemen i den grad påregnet, at den nye direktion og bankråd trods al sparsommelighed har reguleret lønningerne således, at de tidligere tantiemers beløb er indbefattet derunder, så at de altså er udbetalte selv for et så frygteligt år som 1922 . . .

Det interesserer mig, at den nye overformynder har indført at resolve i sagerne straks ved deres indkomst, før de går til sekretærene. Det betyder dog vel, at kontorchefer og fuldmægtige behandler sagerne først – ellers bliver der vist for meget at gøre om. Når altså sekretærene forbigås i referatet, vil det altså sige, at man går tilbage til forholdene før 1896, da jeg i Justitsministeriet fik Ricard² til at gå ind på underreferatet for sekretærene. Dette optoges efterhånden af de andre ministerier og af Overformynderiet. Jeg ser vel, at det har den ulempe, at sagerne tager et par dage længere. Enhver fordel har sin pris. Men det har den fordel, *at* 4 øjne ser mere end 2 og 6 mere end 4, og *at* sekretærene ikke indskrænkes til at være udvendige håndlangere, men får et indblik, der indeholder en højst nyttig forberedelse til de højere stillinger og skærper deres interesse for gerningen. Jeg har ofte i Overformynderiet tænkt på i alt fald tildels at afgive resolutionerne uden sagernes passage gennem 2 foregående instanser, men er af de nævnte grunde vegen tilbage derfra . . .

Jeg har sendt et par artikler om kejserinde Dagsmars forsvundne søn Michael hjem til Danmark til »Berl. Tid.«. Nogen egentlig korrespondancevirksomhed, hvortil jeg er opfordret, tror jeg ikke, at jeg kommer til at udfolde. Journalistik har aldrig på den måde været mig kær, at det er en tilbagevenden til premier amour, og desuden ville jeg aldrig kunne indpasse mig i den Marseillaise- og Der er et yndigt land-stil, som nuomstunder er nødvendig for hver den, der nævner Frankrig og Danmark i samme åndedræt.

Her som i andre henseender tror jeg, at det gælder for mig, hvad det latinske ordsprog siger:

Coelum, non animum, mutant qui trans mare currunt:

Rejs over havet, der himmel du skifter, men selv er den samme.

1. Direktør i Landmandsbanken Emil Rasmussen.

2. Departementschef i justitsministeriet 1866–1904 C. F. Ricard.

13.

Paris, 1. december 1923.

Aviserne meddeler i dag, at gamle baron Reedtz-Thott¹ er død. »Berlingske Tidende« svømmer over af en begejstring og rørelse, der er ganske urimelig og usmagelig. Men naturligvis fortjener R.-T. nok, når alt sammenlægges, et godt eftermæle, og særlig hos mig, der snart er en af de få, hvis erindringer går de omtr. 60 år tilbage, der skal til for at huske hans unge år som lensbesidder og ægtemand, vækker hans død mange minder, og jeg har i dag skrevet et brev til sønnen og genkaldt et og andet deraf.

1. Tidl. konseilspræsident Tage Reedtz-Thott.

14.

Paris, 14. december 1923.

Elskværdigt brev fra Krarup¹, der indledende anmodede mig om ikke at opgive tanken om endnu i hjemlandet at kunne blive Danmark til nytte. Glædede mig, også fordi brevet netop kom fra en højesteretsdommer, d. v. s. en af mine dommere!

1. Højesteretsdommer Viggo Krarup.

15.

Paris, 20. december 1923.

Fra København har jeg i disse dage hørt gennem breve fra Richelieu¹, Reimer² og Heilbuth³, uden at dog synderligt nyt om erstatningsaktionen foreligger. Dog har jeg nærmest indtrykket af, at tendensen vil gå i retning af et forlig, hvis et sådant, til trods for den nye ledelse ved sin måde at gribe sagen an på næsten har umuliggjort for sig selv at være rimelig, kan nås på tålelige vilkår. Betragtningen er sagtens den, at for Landmandsbankens mænd er ingen retsbeskyttelse at opnå hos domstolene. Jeg har også gennem højesteretssagfører Fich⁴ modtaget den Bruunske cirkulæreskrivelse og skal nøjes med at nævne 2 ting: Han afkræver os Glückstadts tantieme for 1921, skønt Gl. uopfordret har stillet 5 à 6 mill. kr. til rådighed for banken, hvori dog ethvert billigtænkende menneske først må indlægge refusion af de 150.000 kr., som det, i lighed med hans kolleger for deres, mindre, beløbs vedkommende, tilfaldt ham at refundere. Han afkræver os dernæst Heilbuths tantieme 15.000 kr., skønt forholdet er det, at H. aldrig har oppebåret den, men straks gik

til banken og sagde: Jeg skylder nok min konto i banken så meget, at jeg ingen tantieme vil oppebære. Banken afskrev så de 15.000 kr. på Heilbuths gældskonto. Nu da det gøres gældende, at denne ændring ikke må opretholdes, gør banken så ikke det selvfølgelig at skrive H's gældspost op med de 15.000 kr. igen, men går hen i stedet for og afkræver os andre de 15.000 kr. Det er i sandhed pyramidalsk.

1. Admiral A. du Plessis de Richelieu.
2. Bankdirektør V. Reimer, Nakskov; medlem af Landmandsbankens bankråd.
3. Den radikale politiker, direktør Herman Heilbuth.
4. Højesteretssagfører Oskar Fich.

16.

Paris, 28. december 1923.

Det interesserer mig at se, at Bohn-Rasmussen¹ er kommen kluntet afsted med Plum-sagen. Skønt hans forseelse ikke er stor, er den vel i disse tider, hvor de normale målestokke er afskaffede, stor nok til at spørre ham vejen til at blive rigsadvokat. Jeg har den opfattelse – måske er den urigtig – at han i sagen imod os har været rigsadvokatens onde ånd. Gengældelsen er en rytter², der stundom rider hastig.

1. Statsadvokat 1919–23, landsdommer, senere højesteretsdommer C. V. Bohn-Rasmussen.
2. Ordspil, der hentyder til justitsminister 1920–24 Sv. Rytter.

17.

Paris, 19. januar 1924.

Rart udførligt brev fra Ulrik idag. Bankkommissionens betænkning kender jeg kun fra »Berl. Tid.« og »Politiken«. Jeg sporer i den forfatterens¹ personlige forfølgelseslyst overfor visse personligheder og hans antisemitiske tendens. Jeg er fuldstændig enig i, at det er utilbørligt i et offentligt dokument at sætte et vist spørgsmål ved en mands sanddrthed og så løbe videre og lade ham sidde med pletten eller en bevisbyrde, som måske efter sagens natur aldeles ikke lader sig opfylde. Bülow², Neergaard³, B. Dessau⁴, Cold⁵ og Riis-Hansen er så vidt jeg ser, mest angrebne, og der er jo overhovedet nu leveret frisk ved til bålet indtil over valgene eller længere, thi hvad nytter det at give publikum en nok så omhyggelig beregnet og tilformet lækkerbidsken, når det, skandalelysten først og fremmest tørster efter, 1. februarnavnene, holdes tilbage? At sætte grænsen et sted i statskalenderen, f. eks. med titlen højhed, er kortsynet leg med ilden.

Når folk får at vide, at vi er rejste til Paris, er det vist bedre, at de til-

lige ved, at det sker efter lægekrav og til billigt pensionsophold. Ellers bliver det for nem en lækkerbidsken for adskillige.

1. Den konservative politiker, professor, dr. polit. L. V. Birck.
2. Tidl. justitsminister, landstingsformand 1920–22, hrsf. Fritz Bülow.
3. Statsminister Niels Neergaard.
4. Direktør for De forenede Bryggerier Benny Dessau.
5. Udenrigsminister C. M. T. Cold, direktør for DFDS 1908–21.

18.

Paris, 22. januar 1924.

Af aviserne ser jeg, at bankrådet siger nej til erstatningskravet og skyder på bestyrelsen. Det er samme taktik, Steglich-Petersen¹ anvendte til forsvaret for direktionen. Den var bestyrelsens løbedreng, og nu er bankrådet bestyrelsens nikkedukker. Forligsmulighederne rykker vel herved yderligere i baggrunden.

1. Højesteretssagfører Kristian Steglich Petersen.

19.

Cannes 19. februar 1924.

Under disse klimatiske forhold spiller naturligvis posten hjemmefra, både de kærkomne breve og aviserne, en endnu større rolle i det daglige liv end aviserne. Det ville være en overdrivelse at sige, at hovedindtrykket af de sidstnævnte er opmuntrende. Snarere er der noget vederstyggeligt i at se ordførerne for alle partier, ministrene inklusive kappes om med tilsidesættelse af alle hensyn til de mennesker, der bruges som prægelnaben, bejle til vælger-gunst ved formelig at lade deres begejstring for sandhed og ret og renhed sive ud af alle porer og lade deres ædle åsyn lyse som fosfor af lutter retsindighed. Fy for en ulykke! Og underlige tanker vækker det at se bankkommissionen og dens hjælpere i udførelsen af statshverv på det ene punkt efter det andet gribes i at have givet offentligheden urigtig og vildledende besked om vigtige og for folks ære og velfærd afgørende ting. Heldigt for dem, at de ikke kommer for retten som Landmandsbankens mænd! Eller at se, at den nuværende bankledelse ifølge aviserne for idag forkynder, at dens regnskab for forrige år var i væsentlig grad urigtig, fordi de ikke havde undersøgt grundlaget for en række vigtige konti rigtigt. Quod licet Jovi, non licet bovi! Eller endelig at se hr. Kragh¹ for at ramme sine modstandere rette sit skyts af den ham egne grove kaliber også imod mit ministerium som de radikales og socialdemokraternes redskab og som Landmandsbankens organ,

skønt det ikke er skjult for ham eller nogen, at jeg først indlod mig på dannelsen af et ministerium, da *alle 4* partiers repræsentanter på Amalienborg havde udtalt sig derfor, og at hele den ulykkelige situation med det Liebeske ministerium, hvis program var det halsløse og hovedløse ikke at ville se rigsdagen, men holde valg bag om denne og med undgåelse af en ny, retfærdig valgløve, aldrig ville være indtrådt, hvis hans, Kraghs, partifæller J. C. Christensen og Neergaard, ikke havde bibragt eller ladet kongen være i den tro, at såsnart han havde afskediget ministeriet Zahle, behøvede han blot at sende bud efter dem for at have et nyt ministerium i stedet. Fremdeles kan det for en uhildet betragter ikke være tvivlsomt, at samfundet i det øjeblik ikke var rustet til at tage imod en generalstrejke (nogle få hundrede soldater af tvivlsom pålidelighed i København, jernbanefunktionærene rede til at vægre sig ved troppe-transport, politiet sympatiserende med strejken), og at, selv om det alligevel skulle være lykkedes at komme igennem, ville resultatet have været: det store socialdemokrati ført ind i syndikalisternes spor i stedet for, at det nu blev syndikalisterne, der trods deres forsøg på strejken på egen hånd gik til grunde som samfundsfaktor og holdes nede af det gamle socialdemokrati som bejler til arbejderklassens tillid.

Endelig er det naturligtvis den rene bagklogskab, eller rettere bagondskab, når der nu skal fremkaldes indtryk af, at noget medlem af mit ministerium blev minister på grund af mit forhold til Landmandsbanken. Hverken Glückstadt eller nogen af Landmandsbankens mænd (heller ikke forøvrigt af Ø. K.'s) har været i fjerneste måde medbestemmende med hensyn til, hvem jeg tilbød ministerporteføljer. Når tilbudet rettedes til dem, der modtog det, var det udelukkende at saglige grunde og i nøjeste overensstemmelse med princippet for et forretningsministerium. O. C. Scavenius² var som chef for udenrigsministeriets hovedafdeling, under hvilken også de sønderjyske forhandlinger med udlandet sorterede, selvskreven. Sonne³, der iøvrigt af Liebe var anmodet om at overtage landbrugsministeriet, men havde sagt nej, var utvivlsomt landbrugets bedste mand til hvervet. Prior var industriens ypperste efter Foss's⁴ sygdom og forfald. Riis-Hansen endelig havde på det tidspunkt ikke det fjerneste med Landmandsbanken at gøre, og ham søgte forøvrigt Neergaard kraftigt at overtale til at beholde trafikministeriet efter vor afgang.

1. Indenrigsminister, dr. phil. Oluf Kragh.
2. Udenrigsminister i min. Friis.
3. Landbrugsminister i min. Friis, forpagter Chr. Sonne.
4. Industrimanden Alex Foss.

20.

Cannes, 9. marts 1924.

Så gik da Schack-Eyber ¹ til Glückstadts brigade. Hvordan mon de andre, endnu ældre blandt de fredløse har det: »Collstrop ², Harhoff ³, Richelieu.« Jeg lagde mærke til, at den førstnævnte og den sidstnævnte ikke var til begravelsen. Når nu næste æra begynder, og det gør den vel?? Erstatningsspørgsmål i to instanser, mon de så står det igennem også? Og hvorledes vil de tage resultatet, der antagelig skal gå ud på at spænde os alle for Landmandsbankens skubkærre på livstid, ligesom Heilbuth er det?

Apropos Heilbuth: Han har gjort mig bekendt med en redegørelse, han for en måned siden har sendt Rump ⁴ med oplysninger om urigtigheder, ham forurettende urigtigheder i kommissionsberetningen og anmodning om retfærdiggørelse. Han har end ikke modtaget et svar, altså ikke engang som Bülow et afvisende svar på en anmodning om afskrift af et brev fra ham selv. Jeg tænker, at han nu offentliggør sin indsigelse. Karakteristisk er det i stadig højere grad, hvorledes denne kommission, der sled i det for at få os andre dømt for mangelfuld undersøgelse og prøvelse af offentliggjorte oplysninger, selv har gjort sig skyldig i grove uefterretteligheder og urigtigheder til skade for folks ære og velfærd, og har forsømt en så simpel ting som først at foreholde folk deres fornærmelige sigtelser, og lader disse stå uberigtigede efter at have fået den rigtige besked ind af døren!

Ikke mindst den forskel er påfaldende, at kommissionen har haft måneder til rådighed, hvor vi andre havde timer eller højst dage, og at kommissionen blot behøvede at slå på telefonen og kalde folk op for at få fuld besked, medens vi andre kunne have slidt forgæves i måneder for at komme tilbunds i sagerne.

1. Kommitteret Niels Schack Eyber døde 27. 2. 1924.
2. Grosserer Andreas Collstrop.
3. Bankdirektør P. P. C. Harhoff.
4. Højesteretsdommer C. D. Rump, formand for bankkommissionen af 21. 9. 1922.

21.

Cannes, 25. marts 1924.

Når dette brev kommer til København, er det formodentlig allerede meddelt på Ø. K.s' generalforsamling – og forhåbentlig på en måde, der ikke tillader vildledende kommentarer – at jeg har valgt at trække mig ud af bestyrelsesrådet. Så er der forsåvidt fred, for kompagniet og for mig, og

jeg mener, at dette skridt fra min side ikke behøver at medføre konsekvenser for Richelieu, Andersens og kompagniets gamle medarbejder og den med østasiatiske forhold fra gammel tid fortrolige, endelig privatmanden.

22.

Cannes, 3. april 1924.

At jeg har afgivet bestyrelsesposten i Ø. K., vil nu være bekendt fra generalforsamlingen. Jeg kunne have ønsket meddelelsen noget anderledes, så at det havde været klart, at initiativet var mit og ikke Andersens, og nævnelserne sammen med Glückstadt (dog tillige Foss) var urigtig allerede af den grund, at Gl. trådte ud allerede i efteråret 1922, altså i næstforrige regnskabsår og før forrige generalforsamling.

23.

Cannes, 13. april 1924.

I aftes telegram fra Aafeldt¹ om valgresultatet. Jeg havde tvivlet om, at det ville gå så hurtigt med at svinge ind igen i det tidligere spor. Men jeg havde aldrig tvivlet om, at det måtte komme. Socialdemokratiets fremgang atter i år er den, jeg kunne fristes til at sige automatiske fortsættelse af en menneskealders valgbevægelse fremad, en bevægelse, som endog ytrede sig i 1920, trods modstandernes udnyttelse af generalstrejkestoffet, med et lignende spring som denne gang. Jeg kan ikke andet end heri finde en bekræftelse på, at jeg og mine meningsfæller så rigtig på forholdene i 1920, og at de kortsynede var dem, der, som jeg andetsteds har udtrykt det, troede, at fordi der var en krusning på vandet i modsat retning af strømmen, ville floden nu begynde at løbe tilbage imod sine kilder. Talen om, at socialismen er en quantité négligeable, at der bare behøves »en fast hånd« og »mod til at tage stødet« og alt det Jacob von Thyeboe-vrøvl må dog vel nu for en tid forstumme; og selv meget nærsynede personer må kunne forstå, at medens man (dvs. venstreministeriet af 1920) sagtens kunne »tilvejebringe orden og ro«, efter at arbejderpartiet med dets kæmpemæssige organisationer havde blæst af, og generalstrejken kun fortsattes af nogle udløbere, der var Socialdemokratiet selv som peber i næsen, – så ville forholdene have artet sig helt anderledes, hvis disse organisationer havde fastholdt strejken og opbudt al deres, nu igen manifesterede kræfter på dens gennemførelse. Og tænker vi det umulige: at generalstrejken var slået ned og var endt

med et nederlag for Socialdemokratiet, så ville det sige, at bitterheden og klassehadet var mangedoblet, og at det havde været kommunisternes ånd, der havde erobret Socialdemokratiet og ikke Socialdemokratiet, der gjorde det af med kommunisterne, hvis svaghed også valget i fredags nu bekræfter. Hvilken skæbne ville det da have været for landet nu at få et socialdemokratisk styre! Og hvilken ydmygelse for kongemagten nu! Kanossagangen til Stauning må have været tung nok for kongen efter hans ubesindighed af 1920, for hvilken Venstres ledere gennem deres forblommede forhåndsudtalelser til kongen – som troede blot at behøve at ringe efter dem for at have dem til ministre efter Zahles afskedigelse – har så stort et ansvar.

Det er det ene punkt, hvorpå valgresultatet straks har henledt min opmærksomhed. Det andet er velsignelsen ved den valglov (trods alle dens mangler), vi dengang gennemførte. Ikke mindst de utaknemmelige konservative, der nu står nogenlunde solide med det mandatantal, de efter deres tilslutning i befolkningen kan kræve og vente. Hvad var der blevet af dem uden valgreformen? Forøvrigt bliver det jo meget vanskelige forhold, der vil udvikle sig. Naturligvis vil Stauning Macdonaldisere sig – han har jo allerede bebudet sin nødtvungne moderation –, men på den ene side vil han ligesom Mac Donald få sine egne fanatikere at slås med, og på den anden side vil han jo selv med de radikales tvivlsomme bistand knap kunne regne på et flertal. Det skulle ikke undre mig, om vi snart igen har et nyt valg, ligesom det nu i England bebudes til juli. I forbigående bemærket nærer jeg ikke tvivl om, Venstre og de konservative i fuldt mål vil begå samme fejl som de engelske konservative, nemlig at åle den socialdemokratiske regering hver gang den vil noget fornuftigt og mådeholdent og således bygge glødende i stedet for gyldne broer for modstanderne. Det er nu engang menneskenes gennemsnitsstørrelse!

Nå det var meget om valgene, men nedskrivningen her er jo nu engang min form for meningstilkendegivelse og efter den dosis tilrakning, som også min gerning i 1920 har måttet tage imod under valgkampagnen, har jeg vel nogen ret til idag at kaste den sidste begivenheds lys over begivenhederne da.

1. Overretssagfører H. C. Aafeldt.

24.

Paris, 21. maj 1924.

Ja, når der er gået nogle år, er der ikke længere nogen grænser for, hvad der kan udgives for rigtigt – om der ellers nogensinde har været en sådan

grænse. Jeg ser i de danske blade, at en upåskønnet ærgerrighed ved navn Møller-Lund¹, vistnok nu børnehjemsforstander og velkendt som selvbestaltet forgrundsfigur i børnesagsforhandlinger, under en ivrig forklaring til en interviewer om sine grundlæggende fortjenester af børnehjælpsdagene, fortæller, at hvad der gav den første børnehjælpsdag en særlig fart og stemning, var indignationen over Albertis pryglelov. Manden tror altså formodentlig selv, bringer i alt fald læserne til at tro, at den pågældende lov, der jo iøvrigt var vedtaget af begge rigsdagens afdelinger helt eller omtrent enstemmig, gik ud på at indføre – eller forsøge anvendelsen af – pryglestraf for børn. Sandheden er, at den gik ud på det modsatte, at afskaffe en stor del af anvendeligheden af denne straf for børn og unge mennesker og i stedet indføre den for forhærdede voldsmand (derunder naturligvis netop dem, der anvendte ulovlig vold imod børn og unge mennesker). Om voksne bøller bør have prygl eller ikke, kan naturligvis atter omdisputeres. – Englænderne mener det jo endnu –. Men at forklaringer som hr. Møller-Lunds er ondartet sladder, kan ikke omdisputeres.

1. Forstander L. Chr. Møller-Lund.

25.

Paris, 13. juni 1924.

8 måneder, siger jeg, er i dag forløbet siden afrejsen fra Kbhn., deraf allerede omtrent to siden tilbagekomsten hertil. Så mange indtryk jeg også har modtaget i den tid, kan jeg ikke sige, at jeg på noget punkt ser anderledes på forholdene og begivenhederne end i bortrejsens øjeblik, og det er da også kun i ringe grad, at afklaring udadtil er foregået i det forløbne tidsrum. End ikke erstatningsspørgsmålet, hvis løsning jeg dog troede nærførestående, er kommen til en afgørelse. Jeg har grund til at tro, at man på velsindede steder venter dets dødelige afgang ved strådøden; men jeg nærer ikke denne illusion. Så længe denne sag er uløst, kan jeg ikke engang danne mig et pålideligt overblik over mine egne økonomiske forhold.

26.

Paris, 27. juni 1924.

I morgen flytter vi altså. Her er for kvalmt og støjende. Forgæves har vi gennemtrævet Paris og beset den ene proletarhule værre end den anden. Til de rosede beskrivelser i avertissementer og bureauprotokoller

svarede den uhyggeligste virkelighed. Omsider så vi 8 Rue Fortuny en lejlighed, bestående af et rummeligt og velmøbleret atelier med ovenlys, et mindre sovekammer og et pænt badeværelse med wc. Det lå udenfor vore planer, – besøget i huset gjaldt et andet, meget lille værelse –, og det var urimeligt dyrt. Så bød jeg manden 2/3 af, hvad han forlangte, med gensidig bundethed i 3 måneder og hele lejen forud. Han vred sig som en orm og kom med middelforslag, men da vi allerede var nede på 2. den trappeafsats, slog han til. Så nu bor vi indtil udg. af sept. på landet ved Parc Mouceau og kan endda huse en og anden kærkommen gæst, hvis nogen vil se til os.

Forudsætningen for alt dette er altså, at vi bliver her i Paris i alt fald i 3 måneder endnu. Hvordan det så videre går, kan jeg ikke sige. Jeg har imidlertid for 14 dage siden skrevet til deptchef Schrøder¹, sendt en lægeattest for, at min kone ikke tåler dansk klima i vinter og udbedt mig hans medvirkning til de ordninger, som deraf må følge. Jeg er endnu uden svar. (Udsættelsen med dette svar beror netop på, at jeg ventede at kunne meddele noget sikkert), og jeg ser ikke noget godt varsel i forhalingen, da S. er en meget ekspedit mand. Men der er nu en minister, en ny Farao, som ikke kender Josefs fortjenester, og som har sine egne og egne kartoffelmarker at hygge, og hvad alt dette bliver til, er usikkert.

Tage-Jensens² afsked er imidlertid ikke egnet til at vække tryghed hos dem, hvis forhold mentes at være ordnede under den tidligere regering. Alt dette i fortrolighed. Steincke har jeg i øvrigt ikke synderlig mening om personlig. Jeg har hørt ham tale en eller to gange, ganske morsomt, men lidt bredt og selvbehageligt. Jeg ved, at han har skrevet nogle meget grundige værker, men jeg har ikke læst dem og har vist dette hul i min dannelse fælles med flere andre mennesker. Hans regeringshandlinger har ikke særlig tiltalt mig, bortset fra Arthur Jørgensens benådning³, der burde være sket tidligere, og hans kommentarer til dem overfor aviserne endnu mindre. Han er utvivlsomt en flittig, kundskabsrig og ærgerlig mand, og han er sikkert også retsindig med de modifikationer, som egenskaben af partimand medfører for sin indehaver. Jeg hørte ham netop i disse dage i en dansk kreds blive rost for retsindighed, og jeg tilstår, at der påkom mig en lignende kvalme, om ikke i så høj grad, som da jeg nylig så aviserne, med prof. Frantz Dahl i spidsen, lovsynge rigsadvokaten⁴ for »retsindighed!« Herrejemi, hvad fortjeneste er der ved, at disse mennesker er retsindige. Det er jo netop deres metier at være det, det er derpå deres ære og fordel og fremgang beror. Man kan rose en marskandiser, en kunsthandler, en restauratør, til nød en almindelig

købmand eller fabrikant for retsindighed, thi de kunne dog have en i alt fald foreløbig fordel af at være det modsatte. Men en rigsadvokat eller justitsminister! Det er som at prise en sømand fordi han styrer i den retning, hans kompas viser ham, en kunstner, fordi han har kunstinteresse, eller en lærer, fordi han tager sig af at udbrede kundskab blandt sine elever.

Rigtigheden af denne min betragtning rokkes ikke ved, at man har set undtagelser blandt høje embedsmænd, undtagelser, der var forbrydere. Thi man lovsynger ikke folk, fordi de ikke er forbrydere. Sigter man særlig til at lovprise, at der i udførelsen af retfærdighed, ikke udvises en vis opportuniste, en vis hensyntagen til praktiske forhold, da gælder dette nu for det første ikke her. T.-J.s ⁴ retsforfølgning var i høj grad præget af opportuniste: Alverden bemærkede hans iver for at stoppe op visse iøjnefaldende steder – foruden at den tvetungethed, han i forhold til mig udviste, just ikke kvalificerer til nogen laurbærkrans for retsindighed. Men dernæst er der i denne ufuldkomne verden ikke ret mange ting så farlige som en overdreven, en Don Quixottisk »retsindighed«. Den har været skalkeskjul, både overfor omverdenen og overfor udøveren selv, for mange af de onder og ulykker, der er bragt over mennesker og folkeslag, og den har tjent til brækjern for megen selvforgudelse, egen nytte og nag. Ja selv hvor ingen slette motiver, bevidst eller ubevidst, er med i spillet, gælder det ofte: Summum jus, summa injuria, den yderste retfærdighed er den yderste forurettelse.

1. Departementschef F. C. G. Schrøder, justitsminister i min. Friis.
2. Politiinspektør S. Tage-Jensen blev afskediget af justitsminister Steincke for uordentlige tjenesteforhold.
3. Modernorderen Arthur Jørgensen benådedes efter 21 års tugthus.
4. Rigsadvokat, senere højesteretsdommer Vilh. Topsøe-Jensen.

27.

Paris, 24. juli 1924.

Så gik da Diskontobanken, og man venter, siges der hernede, endnu en mindre bank. Det gør mig ondt for Hassing-Jørgensen ¹, skønt det forøvrigt synes at være uforholdent efter den måde, hvorpå sagen tages overfor ham. Skulle han behandles efter den recept, der anvendtes overfor andre, ville resultatet nok blive et andet. Han har for det første det store ansvar, at han i årene forinden rekonstruktionen i 1922 havde fået Nationalbanken til at holde aktiernes kurs oppe ved at gøre værdien op til 80, medens de ved rekonstruktionen kun kunne regnes til 50, hvorved Natb. tabte adskillige millioner. Dernæst satte han i 1922 sin ære i pant

på, at nu var alt i orden, og Natb. satte nye 14 mill. ind, og aktionærerne følte sig beroligede efter at have undergået nedskæringen af deres kapital fra 44 mill. til 22 mill. Nu lader der altså til kun at være 7 mill. i behold.

Og hvis det sidste regnskab med tilhørende beroligende beretning blev gennemgået efter metoden overfor Landmandsbanken, hvad så? En bank kan overhovedet ikke gå i stykker midt i et regnskabsår, uden at det sidste regnskabsår må være urigtigt.

Jeg under Hassing-J. alt godt, også dette som likvidator at blive Diskontobankens redningsmand i 3die omgang. Han er sikkert efter Glückstadts død vor dygtigste bankmand. Men en vis metode i tingene – og en vis måde med de politiske hensyn – skulle der gerne være.

1. Trafikminister 1913–20, bankdirektør Jens Hassing-Jørgensen.

28.

Paris, 7. august 1924.

Af de danske blade ser jeg, at det med Hassing-J. nu alligevel går den anden vej: at han er slået ned, og at et ungt menneske, der som bankmand selvfølgelig ingenting er ved siden af ham, skal have tøjlerne i likvidationen. At Hassing-J. har troet på banken til det sidste, har jeg netop fået bekræftet. 14 dage før krakket spurgte højesteretsadvokat Bülow ham, om der var noget i de rygter, der gik om Diskontobanken. H.-J. benægtede det bestemt og tilføjede, at efter hans fulde overbevisning gjorde den, der købte Diskontobankaktier til 50, en god forretning. B. købte nu heldigvis ikke Diskontobankaktier, men han og hans firma lod 150.000 kr. blive indestående i banken. Nå, dem får han jo nok igen – men her ser man, hvor svært det er at se til bunds selv for smarte fagfolk. Jeg vil tro, at dette også er den betragtning, indsigtfulde folk uddrager af eller finder bestyrket ved denne nye misere. Hoben ser naturligtvis anderledes derpå og får sin blodtørst øget.

29.

Paris, 15. oktober 1924.

Ja, her bor vi altså, inde i stueetagen bag en lille træbevokset gård. Pokkers mørkt er her, især i »salonen«. Behageligheder som rindende vand, centralvarme eller alm. kakkellovn eller elektricitet (lovet i denne måned, men når kommer den?) savnes, og langt til byens centrum er her. Dr. Dahl¹ kalder bydelen: rabarberkvarteret. Men ganske hygge-

ligt er her alligevel og fuldkommen roligt dag og nat. Den værste ulempe er næsten den altfor emsige lille madame – for resten en meget tækkelig person –, der er på færde tidlig og sent for at assistere og inspicere og inkvirere, bristefærdig af nysgerrighed og som økonomisk française dødsangst for, at nogetsteds en francs værdi skulle forkomme. Hun forlader aldrig huset uden for de nødvendigeste indkøb, men sidder i sit køkken i kælderen og passer på alt, især gadedøren.

1. Dansk læge, bosat i Paris.

30.

Paris, 5. januar 1925.

Så fik da Landmandsbankens erstatningssag omsider ende, og banken kan indføre et par millioner til at forbedre sit regnskab for 1924. Mit bidrag var føleligt nok for mig, men oversteg ikke, hvad jeg var forberedt på, når overenskomst overhovedet skulle kunne opnås med en bankbestyrelse, der havde indhentet og offentliggjort et responsum som højesterets-sagf. Bruuns. Facit af mit forhold til banken er da således:

Bøde
erstatning
sagførersalær 2 gange
tilbagebetalt tantieme
værdiløse aktier
overformynderiembedet mistet
stillingen i Ø. K. afgivet,

alt foruden skade på gode navn og rygte, og hvilke indirekte følger der iøvrigt endnu måtte stå tilbage.

Nå jeg skal fremdeles lægge mig på sinde et ord, som jeg netop i dag påny falder over:

»Dersom vi ikke formår at hindre ulykkerne i at komme, kan vi stundom lindre dem ved den måde, hvorpå vi tager imod dem.«

31.

Nice, 5. april 1925.

I en nær fremtid venter jeg redaktør Gulmann¹ hertil. Han har bebudet sin ankomst, men jeg tænker mig, at de urolige forhold i politik og på arbejdsmarkedet holder ham tilbage. Såvidt jeg forstår på de danske blade, lader det dog til, at forholdene trækker sig i lave uden at komme

til de yderste yderligheder, hvad der utvivlsomt også er det bedste, ikke mindst for de konservative interesser. Kun ad fredelig vej kan disse undgå at blive ændrede helt, det er min overbevisning nu som i 1920 – i dag er det forøvrigt netop 5 årdagen for dannelsen af mit ministerium; det forekommer mig på sin måde som i går, på en anden måde som for 500 år siden! Men når jeg læser hr. Pürschels² brovtende artikel i »Berl. Tid.« om de konservatives pokkers karleagtighed og behersken af situationen (underforstået under hans udmærkede førerskab), forfærdes jeg, ikke så meget over den studenterdrengagtige stil, skønt denne i sandhed nok kunne fremkalde sørgmodige sammenligninger med den tid, da Hall, Rimestad, Krieger m. fl. var konservatismens ledende mænd (Estrup og Nellemann og Goos kan forøvrigt godt tages med her), som over den mangel på det mest elementære statsmandsbegreb, der tillader en konservativ fører at udlevere de modstandere, hans parti lige har forhandlet sig til rette med, til disses endnu mere yderliggående rivaler, hos hvem der aldrig vil være pardon at finde for nogen konservativ tanke! Og alt dette for at tilfredsstille en smule partimæssig og personlig forfængelighed!

Madsen-Mygdals³ udtræden af det politiske liv gør mig lidt ondt, da han var en virkelig dygtighed og, som han viste i striden med Pinstrup⁴ om hovedstadens nederdrægtigheder, ikke helt agrarforblindet. Hans udtræden skyldes økonomiske grunde. Den afdøde broder⁵ viste sig vistnok at være ikke så rig, som han kunne og burde være, og hans bo måtte betale 350.000 kr. i efterbetaling.

1. Redaktør Chr. Gulmann, Berlinske Tidende.
2. Den konservative partiformand Victor Pürschel.
3. Landbrugsminister, sen. statsminister Th. Madsen-Mygdal.
4. Folketingsmand P. P. Pinstrup.
5. Direktør i Ø. K. Johs. Madsen-Mygdal døde 24. 12. 1924.

32.

Paris, 18. juni 1925.

Navnlig har jeg bemærket, at lockouten har sit efterspil i et skænderi, der nærmest er et indre socialdemokratisk anliggende, men i hvilket dog de andre partiers ord- og penneførere ikke kan bevæge sig til, hvad der vistnok var det klogeste fra deres standpunkt, at holde sig tilbage. Særlig har jeg, dog uden stort udbytte, fulgt den altid noget dinglende leader-writer i »Berl. Tid.«, der også kommer med et besyv angående forholdene i 1920, som han ganske sikkert kun har et overfladisk kendskab til,

og som han (eller en tilføjelse fra højere steder i redaktionen) selv besørger ud af verden ved – efter en drabelig hævde af, at man blot skulle have ladet generalstrejken udvikle sig – at bemærke, at det for samfundets skyld og for at undgå en ødelæggende klassekamp var rigtigt nok, at man ikke valgte denne vej! Men hvad så? Min mening er nu som før, at havde man i 1920 fulgt det af Flensborgfolkene og rigsdagsintranterne inspirerede forsøg på at regere udenom rigsdagen, havde vi i Danmark fået et republikansk parti, der i det mindste var lige så stærkt som det royalistiske, og at Socialdemokratiet havde fået det meste af den Moskva-farve, som kun dets yderste fløj og kommunisterne nu har. Og hvad havde til modvægt herimod været fordelene? Men for mit og mit ministeriums vedkommende er det jo forøvrigt nok at henvise til, at vi kom først, da alle 4 partier havde bud efter os gennem kongen. At de to af disse partier alligevel søgte efter bedste evne at spænde ben for os, er ikke vor skam eller skyld. Den opgave, vi havde sat os, at gennemføre en valglov, der ikke forærede Venstre en halv snes stemmer [læs: mandater] på de andre partiers bekostning, og at bringe det forfatningsmæssige maskineri i gang igen lykkedes det dem ikke at forhindre os i at løse.

Bastsagen¹ gør det mig ondt at høre om. Manden selv er mig noget af en psykologisk gåde, idet jeg, skønt de fremadskridende forhør gør det vanskeligere og vanskeligere, vedblivende har den opfattelse, at han ikke med klar bevidsthed om det bedrageriske i sin handlemåde har foretaget sine uforvarlige og bugtede dispositioner. At han ikke destomindre bliver dømt for bedrageri, anser jeg for temmelig givet. Blandt andet i bedømmelsen af H. P. Prior er der jo i retspraksis fremtrådt et begreb, som jeg, hvis det ikke i forhold til bedrageribegrebets hævdundne indhold var en selvmodsigtelse, ville kalde »uagtsomt bedrageri,« dvs. handlinger *til egen og andres begunstiges berigelse*, foretagne under forhold, hvor ren og grov uagtsomhed og forsømmelighed i at klargøre sig sin handlemåde muliggør ikke at se forurettelsen af den, hvem pengene frahændes.

1. Metodisternes biskop Anton Bast blev idømt tre måneders fængsel for ulovlig omgang med indsamlede midler.

33.

Paris, 28. juli 1925.

[Om kejser Wilhelms erindringer.]

Hvad er historieskrivning egentlig værd? Den sidste dom, der tilkommer »historien«, og som skrives af nogle bebrillede og langskægede herrer

på grundlag af dokumenter, af hvilke nogle er tilintetgjorte på forhånd og andre kun giver brudstykker eller endog tendentiøse fremstillinger af fakta – hvad er den egentlig værd, når mennesker, *der lever i det*, giver så modsatte opfattelser til bedste, ganske som øjenvidner til en gadeulykke otte dage efter i politiretten har hver sin opfattelse selv af de væsentligste fakta.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved professor H. P. Clausen, stud. mag. Lars Dybdal, overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, arkivar, mag. art. Christian R. Jansen, professor, dr. phil. Tage Kaarsted, arkivar, cand. mag. Finn Lauridsen og bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard.

Danmarks Kirker. Århus Amt. 1. bd. (Gad, 1968 ff.). 376 s. med tavler.

Med denne publikation er den store registrering og behandling af landets kirker nået til Århus amt, hvor beskrivelsen indledes med domkirken. Der er her grund til at omtale værket, selv om dets mange enkeltheder forbyder en detaljeret anmeldelse, hvor der tages stilling til alle de forskellige afsnit.

Århus danner en påfaldende modsætning til de to andre jyske stiftsbyer Viborg og Ribe ved foruden Domkirken kun at have to andre kirker, sct. Olufskirke og sct. Nicolai kirke. Den sidste var den ældste domkirke og har måske udgjort to kirker med krypten indviet til den hellige Nicolaus og overkirken til Vor Frue, som det antydes af udgiverne Vibeke Michelsen og Kield de Fine Licht. Desuden har der været nogle få mindre kapeller, men det hele bliver kun en fattig opregning. Ligeledes har man forsøgt at få en hjemlig helgen knyttet til byen, men det lykkedes ikke at få den hellige Niels kanoniseret, skønt han var begravet i det kapel af træ, som blev afløst af domkirken, og da man i det 13. århundrede fik den hellige Clemens til patron, ser det ikke ud til, at han vandt stor yndest uden for gejstligheden. Derimod vidner den hellige Niels' kilde om, at han stadig var yndet hos lægfolk.

Ejendommeligt virker det også, at Århus i højmiddelalderen kun fik dominicanere blandt sine indbyggere, og det vil nok altid blive vanskeligt at forklare, hvorfor kirken ikke fik større indflydelse i selve stiftsbyen.

Til gengæld blev domkirken så meget mere pragtfuld. Der foreligger nu for første gang en udførlig redegørelse for dens bygningshistorie. Den tog sin begyndelse under bisp Peder Vagnsøn ca. 1200, og man har antagelig bygget på den gennem hele århundredet. Omkring 1330 blev kirken ramt af ildsvåde, og senere begyndte den store ombygning, der ændrede den romanske bygning til en gotisk katedral, som først har stået helt færdig, da reformationen kom. Den efterfølgende tid havde ikke de samme økonomiske muligheder, og den lutherske tid bragte et stadigt forfald, indtil genrejsningen begyndte med arkitekt V. Th. Walthers arbejder i 1870'erne.

Da den romanske kirke engang i det 14. århundrede stod færdig, var det østpartiet, som var det rigest udførte. Mod vest havde man planlagt to tårne, men af en eller anden grund blev de ikke udført, og hele kirken var lavere og må have virket langt mindre anselig end nu. Ved sin placering for enden af Store Torv har den dog gjort sig virkningsfuldt gældende i bybilledet, og selv om Hugo Matthiessens teori om, at hele

kvarteret om domkirken er et nyt anlæg, ikke længere kan opretholdes, er det muligt, at opførelsen af domkirken har givet anledning til en regulering af gader og torv, så kirken med de til den knyttede store bygninger for bispem og kapitlet kom til at fremtræde med den fornødne værdighed.

Som bygningen nu står, er den et resultat af 700 års bygge- og ombygning. Muligvis har de sidste generationers restaureringer i for høj grad sat præg, og Mogens Clemmensens arbejde fremhæver sig tydeligt. Hans forudsætninger er ikke de samme som nutidens, men det bør måske noget kættersk fremhæves, at det er værdifuldt, at de vekslende tiders kunstneriske idealer er repræsenteret. Ingen ville dog nu forlange, at de gotiske partier skulle fjernes, og den oprindelige romanske stil gennemføres, skønt den nuværende domkirke er et konglomerat fra alle århundreder, og ud fra det samme synspunkt vil Mogens Clemmensens restaurering stå som et udtryk for hans tids syn, ligesom det mægtige vesttårn viser, hvorledes Jens Iversen Langes tid ønskede, at domkirken skulle træde frem. Derfor kan det også beklages, at de nyere restaureringer har fjernet så meget af det, der skyldtes ændringerne i det 17. og 18. århundrede, og mange vil måske savne den lave tårnhætte, der efter branden 1642 afløste Morten Busserts slanke spir, men skønt domkirken er undergået talrige ændringer i tidens løb, har den alligevel bevaret så meget af det ældre og ældste i bygning og inventar, at man tydeligt mærker den kontinuitet, der er så vigtig.

Anderledes må dommen blive, hvis man betragter den vægt, bygningen nu har i bybilledet. Domkirken ligger nu ensomt. Mod nord med huse i respektfuld afstand, mod syd med

det åbne Bispetorv foran sig, mens vestfronten helt behersker den østre side af Store Torv. Tidligere var forholdet et andet. Mod Store Torv var domkirken afspærret af rådhuset, der først blev revet ned 1859, mod nord lå den katolske bispegård, som ved en overdækket, pillebåret gang var forbundet med nordre tværskib, og mod syd fandtes forskellige kannikerresidenser, der efter reformationen delvis indgik i den protestantiske bispegård, der forsvandt 1882. Alle-rede længe før var den katolske bispegård forsvundet, idet de enkelte led af den efterhånden var blevet nedbrudt. Fordum hævdede domkirken med omliggende bygninger sig som en kompakt masse over borgernes lave huse, der samlede sig om den, nu ligger den ensom og imponerende, men uden forbindelse med det liv, der udfolder sig om den. Kun katedralskolen ligger stadig på sin gamle plads, omend med andre bygninger. I dens indre findes endnu rester af dens gamle mure.

Med stor skarpsindighed har forfatterne gennemført deres analyse af bygningshistoriens enkeltheder, og den nøje skelnen mellem det sikre, og hvad der kan være mere eller mindre usikkert, gør læseren tryk. Det er en tradition, at en anmeldelse også skal fremhæve fejl og mangler, og de har heller ikke kunnet undgåes i denne bog. Side 50 bringes et udsnit af projektet af Århus i Resens Atlas. Det er imidlertid kun en lidt unøjagtig kopi af det originale stik, og da både original og kopi findes på Det kgl. Bibliotek, ville det ikke have været vanskeligt at bringe originalen. Dens pålidelighed i detaljer er dog heller ikke alt for sikker. Denne og andre indvendinger har imidlertid mindre vægt over for det meget positive, bogen rummer i sammenligning med

de ældre beskrivelser af domkirken, og forhåbentlig vil den nærmere beskrivelse af inventar og andre enkelt-heder snart fremkomme.

Helge Sjøgaard

Jan Steenberg: Levende barok. Romerske motiver på vandring. (Gad, 1971). 120 s.

Arbejdet er opdelt i fire hovedafsnit: Romersk barok, Gotisk barok, Wienerbarokken og arven fra Rom, og endelig har forfatteren kaldt sidste afsnit for Motiver på vandring, der vender sig mere specielt mod danske monumenter, bl. a. Frederiksberg slotskirke og Sophie Amalienborg. Af forordet fremgår det, at teksten hovedsagelig er tænkt som en genklang af forfatterens direkte oplevelse af bygningsværkerne. Det er således indtrykket, der ønskes formidlet, og det vedgås, at videnskabsmanden til tider er »blevet hjemme«.

Fremstillingen af den romerske barok koncentrerer sig naturligt om Bernini og Borromini; omtalen af de to arkitekter og deres væsentligste arbejder rummer måske rigeligt anekdotestof. Men med disse modifikationer er bogen inden for de i forordet fastlagte rammer blevet god. Teksten er en omredigering og nedskrivning af mundtlige fremstillinger, og dette skinner flere steder mærkbart igennem.

Af særlig interesse og værdi er behandlingen af wienerbarokken; hermed fyldes et hul ud, hvad angår den dansksprogede litteratur for dette område med bl. a. Fischer von Erlach og Lucas von Hildebrandt. »Levende barok« har et fyldigt noteapparat med en omfattende litteraturliste.

Lars Dybdahl

Poul Jensen: Presse, penge & politik 1839–48. Den sidste enevoldskonnges forhold til konservative pressekredse – især i København. (Gad, 1971). 430 s.

Poul Jensens veloplagte disputats om Christian VIII's pressepolitik kan uden overdrivelse karakteriseres som et af de betydeligste bidrag til det 19. årh.s historie, vi har fået i mange år. I bogen forbindes på en sjældent lykkelig måde forskerflid og grundighed i detalillen med en åbenbar glæde ved at fremlægge stoffet.

Det er ikke så ofte, man i dansk historisk forskning har anledning til med virkelig god grund at påstå, at et værk er velskrevet. Derfor skal det fremhæves straks og stærkt, at det er tilfældet med Poul Jensens bog. Stilen er elegant og gennemført på et plan, der er blevet en sjældenhed i danske, videnskabelige fremstillinger. Det er ikke tilfældigt, at det rædsomme ord rapport i en række discipliner er ved at afløse ordet fremstilling.

I denne bog lyser teksten inde fra af en humor, der ud over det faglige udbytte skaffer læseren en række behagelige timer i selskab med bogen og dens prægnante, men samtidig ironisk distancerende karakteristikker af begivenheder og personer. Sådan kan en bog kun skrives, når forfatteren har fuldt herredømme over emne, materiale og synspunkter. Værket dokumenterer derfor ikke blot Poul Jensens talent for at skrive; det aflægger først og fremmest solide vidnesbyrd om han forskerevne.

Pressehistorie i snæver forstand har forfatteren ikke villet give med bogen, hvad han også selv understreger. Hans interesse har været rettet mod forholdet mellem regeringen og den loyale, d.v.s. den konservativt orienterede presse i 1840'erne. Under ud-

nyttelsen af et hidtil så at sige ubenyttet materiale, navnlig i Christian VIII's arkiv og i kabinets- og statssekretær J. G. Adlers arkiv, er det lykkedes Poul Jensen at efterspore og beskrive kongens omfattende støtte til pressen.

Dermed har han ydet et værdifuldt bidrag til den politiske historie. Tilsyneladende har han udtømmende løst den opgave, han har sat sig: at skildre understøttede blade i deres forhold til regeringsmagten, så vi nu kender alle enkeltheder i forbindelsens »baggrund, tilblivelse, karakter, organisation og konsekvenser« (s. 11).

Men trods det politisk-historiske sigte giver bogen os på en række områder også ny viden om dansk presse. Vi får, som et vægtigt supplement til Harald Jørgensens undersøgelse af regeringens behandling af oppositionspressen, nu tegnet et fuldstændigere billede af datidens presse i hovedstaden. Og i flere tilfælde får vi for første gang en ordentlig karakteristik af blade, som hidtil har været overset.

Det gælder f. eks. »Dagen«, der efter Poul Jensens behandling har fået den placering, det fortjener. Det gælder påvisningen af, at med »Dagen« under redaktør Friberg og senere med »Nyt Aftenblad« og »Flyveposten« under Ed. Meyer holdt for alvor det underholdende feuilletonstof sit succesrige indtog i den politiske presse efter fransk forbillede. Og det gælder afsløringen af medarbejdere, mærker og pseudonymer i de konservative blade.

Hertil kommer vigtige træk til belysning af Christian VIII's personlighed og politik. Den forsigtighed, der karakteriserer Poul Jensen, når han præsenterer sine konklusioner, kan ikke skjule, at der med hans bog er givet det første, vel afhjæmlede bidrag til en nuancering af det billede, A. D.

Jørgensen og efter ham Axel Linvald har tegnet af den sidste enevældige monark.

Christian VIII's manglende evne eller vilje til at se de farer, han gav sig ud i med sin egenrådige håndtering af arvefølgespørgsmålet i årene 1844–46 er eftervist i dette arbejde på en måde, der næppe lader sig gendrive. På trods af advarsler fra indsigtfulde mænd som Ørsted og Heinrich Reventlow-Criminil lod kongen sig fange ind af charlatanen dr. Ostwald, der gav ham de råd, han helst ville høre.

Afsløringen af hele denne intrige er blevet en bog i bogen, og man følger med spænding Poul Jensens optrævling af komplottet. Dels fordi det er en fin forskningsmæssig indsats, hvor vidnesbyrdene langsomt, men sikkert og skarpsindigt hober op. Dels fordi selve sagen har så stor rækkevidde for forståelsen af Christian VIII's politik i det, der dengang var rigets skæbneproblem.

Forfatteren har inddraget hele dette problemfelt i sin fremstilling, fordi han gennem sin behandling af Christian VIII's understøttelse af det tyskskrevne Københavnerblad »Beobachter am Sund« er blevet bragt i berøring med Ostwald og baron Dirckinck-Holmfeld, de to, der stod bag pressionen mod kongen før udstedelsen af det åbne brev. Med denne indsats er det lykkedes Poul Jensen både at give den første, acceptable beskrivelse af »Beobachter am Sund« og at afdække hele det spil, der foregik om Algreen-Ussings proposition i stænderne i Roskilde og om udstedelsen af det åbne brev.

Poul Jensens bog er traditionel historieskrivning, idet dette udtryk her anvendes rent deskriptivt som en karakteristik af et arbejde, der sigter mod i alle enkeltheder at udrede form og indhold i en snævert afgrænset

række af episoder, i det konkrete tilfælde form og indhold i Christian VIII's støtte til pressen. Interessen er samlet om kongen og hans hjælpere på den ene side, bladene med udgiverne og redaktørerne på den anden. Statsmagtens finansielle ofre gøres op, og politikens forløb, herunder de understøttedes manglende kvaliteter, beskrives og forklares udtømmende. Poul Jensen har ingen anstrengelse skyet for at følge de enkelte blade og de enkelte skribenter fra begyndelsen til den oftest bitre ende. I dette sigte mod en skildring af de enkelte tilfælde ligger en begrænsning. Den skal man ikke beklage i betragtning af bogens rigdom. Men begrænsningen giver samtidig udgangspunktet for, at man kan danne sig et indtryk af de muligheder, der med Poul Jensens bog som det solide grundlag nu foreligger for at arbejde videre med forholdene i 1840'erne.

Det vil således være rimeligt at sætte hele pressestøtten i en tættere sammenhæng med den omfattende understøttelsesvirksomhed, Christian VIII i øvrigt drev over for kunst og videnskab. Det fremhæves med rette flere steder i bogen, at pressepolitikken må vurderes i relation til tidens gratifikationssystem, og at det i almindelighed var fra skribenterne og bladudgiverne, initiativet til samarbejde udgik. Initiativerne var sjældent regeringens. Det var med til at give støtten den form den fik, og det havde indflydelse på de paaure resultater.

Navnlig sættes dette i relief, når man sammenligner med den presseaktivitet, hertug Christian August af Augustenborg udfoldede på samme tid og med langt større held. Det vil uden vanskelighed kunne lade sig gøre at vise, hvordan hertugen systematisk arbejdede med opinionspleje og pressestøtte bl. a. for at modvirke kongens

anstrengelser, og derved vil man få et billede af den presse- og opinionsstruktur, den kongelige politik var et led i.

Allerede i slutningen af 1838 lagde hertugen sammen med sine fortrolige medarbejdere planer om et felttog gennem de offentlige blade. Planen havde ikke primært nationalpolitisk sigte, men skulle styrke konservatismen mod liberale strømninger, og skulle vel også underbygge den hertugelige position med henblik på det arvefølgespørgsmål, der allerede da optog ham, bl. a. fordi han vidste, at Frederik VI havde rørt ved sagen. Det vigtigste er, at bladplanerne ikke var vendt mod kongeriget, og at den daværende kronprins højst sandsynligt har haft kendskab til dem.

Den augustenburgske kreds fandt udgivelsen af et eget blad uhensigtsmæssig og vendte i stedet blikket mod det udbredte »Itzehoeer Wochenblatt«. I den følgende halve snes år voksede denne hertugelige aktivitet efter en stejlt stigende kurve, og det overvejes endog i midten af 40'erne at etablere et tyskskrevet, slesvig-holstensk tidsskrift i København. Antagelig må den hertugelige brug af pressen med ind i de forudsætninger, Christian VIII kan have haft ved siden af de udenlandske forbilleder, Poul Jensen opregner uden at turde antage en direkte forbindelse til de kongelige presseplaner.

I modsætning til Christian VIII, der stort set nøjedes med at støtte skribenter af loyal observans, slog Christian August sig i højstegen person på journalistikken.

I hans privatarkiv (nu i Slesvig) ligger pakke ved pakke med afskrifter og udkast til hertugelige artikler, som efter et sindrigt system distribueredes i ind- og udland. En del stof også i danske blade vil ud fra dette mate-

riale kunne identificeres og tilbageføres til den hertugelige pen.

Dette anføres i denne forbindelse, fordi man ved læsningen af Poul Jensens bog savner den dimension, der ville have ligget i en beskrivelse af opinions-strukturen og dens baggrund i den daværende dansk-tyske stat. I den sammenhæng skal kongens anstrengelser ses, og for fuldt ud at vurdere resultaterne burde man kende de understøttede avisers indhold og deres funktion i debatten. Noget citeres, men det sker mere for at give karakteristikkere af bladenes profiler end egentlig for at analysere det faktiske indhold og opgøre den faktiske mængde politisk relevant stof i den subsidiære presse.

Enkelte steder strejfer forfatteren disse problemer, men uden systematisk at drøfte dem. Antagelig stiller den disposition, hvor han har valgt at følge de enkelte blade et for et, sig her i vejen for, at videre synspunkter kan anlægges. Vi hindres i nogen grad fra at se med- og modspil bladene imellem.

F. eks. kan det da udmærket have været i kongens interesse at have »Nyt Aftenblad« til at konkurrere med »Berlingske Tidende«. Også grosserer Nathanson på sidstnævnte blad modtog kongelig støtte, men han var ikke altid let at styre. Det svage »Nyt Aftenblad« kunne da tjene til at holde grossererens loyale ild ved lige. En lille polemik mellem de understøttede blade indbyrdes var ikke altid at foragte.

Som nævnt har Poul Jensen indlagt sig fortjeneste ved at placere »Beobachter am Sunde« som regeringens talerør og som et af de loyale, slesvigske blade. Eftertiden lod ellers hurtigt dette blad synke hen i glemelsen, og forfatterens undren herover kan vel nok hæves på en lidt enklere måde,

end han selv synes. »Beobachter am Sunde« kunne ikke på samme måde som P. C. Kochs »Dannevirke« og Fr. Fischers »Apenrader Ugeblad« fint passes ind i det billede af danskhedens opvågning, som P. Lauridsen tegnede, da han som en sen udløber af det 19. årh.s nationale romantik autoriserede en bestemt opfattelse af den nationale udvikling. De to andre blade stod ikke nær så klart som regeringens forlængede arm og som helstatspolitikens talerør. De kunne tolkes som resultater af folkets vågning af dvalen, og derfor passede de ind i mønsteret. Det gjorde »Beobachter am Sunde« ikke, derfor måtte det glemmes. Det er jo ikke en abstrakt eftertid, men denne eftertids historikere, der husker eller glemmer.

Det har ikke været Poul Jensens hensigt, i betragtning af bogens emne, at give en fuldstændig fremstilling af den arvefølgeromantik, han kaster så meget lys over. Dog er askesen nok drevet vel vidt, idet hele sagens sammenhæng også med udenrigspolitikken stort set gøres af med skildringen af udenrigsminister Reventlow-Criminils spændte forhold til dr. Ostwald.

Baggrunden for denne spænding fortaber sig lidt i fremstillingen, også fordi forfatteren her har bygget stoffet op om de enkelte personer, hvorved udenrigsministerens modstand kommer lovlig sent ind i sammenhængen. Imidlertid er det givet, at det udenrigspolitiske moment ikke har været kongen ukendt. Siden arvefølgesagen toges op i 1830'erne havde det været klart for regeringen – og Christian VIII overtog ved sin tronbestigelse disse synspunkter – at arvefølgespørgsmålet kun kunne løses ved Ruslands hjælp. Og umiddelbart efter det åbne brev udstedelse forberedte kongen diplomatiske forhandlinger på brevets præmisser med Rusland for at

opnå den russiske kejsers arveafkald.

Christian VIII havde ganske rigtigt brug for en retlig begrundelse for statsenheden på de vilkår, han selv ønskede lagt til grund for dens opretholdelse. Det mente han, at Ostwald kunne give ham, men dette retlige grundlag hjalp kun, for så vidt det kunne være basis for en afgørelse på stormagtsplan, og det var i højeste grad et realpolitisk spørgsmål.

Arvefølgediskussionen var i mange henseender en diskussion, der vikarierede for en debat om rigets enhed og sikkerhed, og det var en sag, som helt lå i stormagternes hånd. Det var regeringen og også kongen på det rene med, og selv om dette ikke har været Poul Jensens anliggende, havde det nok været på sin plads stærkere at antyde de realpolitiske forhold, som også for samtiden gav arvefølgesagen dens dybe politiske betydning.

Disse bemærkninger er kun tænkt som antydningen af et supplement til bogens suveræne behandling af det snævre personspil om kongen i forbindelse med arvefølgesagen. Her som overalt i bogen fremlægges i tætte kolonner nyt stof, og der tegnes med stærke strøg linier, der er begyndelsen til et sandere billede af dansk politik under Christian VIII.

H. P. Clausen

H. V. Gregersen: Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland. (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 42, 1970). 2. halvbind, 936 s.

I 1966 udsendte den utrættelige H. V. Gregersen første bind af en samlet udgave af breve fra og til Laurids Skau. Det omfattede breve mellem

Skau og hans politiske venner i København. Nu foreligger det andet og afsluttende bind af udgaven, og det indeholder Skaus brevveksling med sine sønderjyske venner. Bindet har måttet deles i to dele for at rumme det rige brevstof.

De aftrykte breve strækker sig i tid fra august 1837, da Laurids Skau skrev til P. C. Koch, frem til maj 1864, da sønnen Peter Skau modtog det sidste brev fra faderen, dateret dagen før dennes død. I øvrigt har Gregersen ikke valgt en kronologisk opdeling af brevene. Han bringer dem i stedet samlet om de enkelte adressater og brevskrivere, og det er jo også den overskueligste fremgangsmåde.

Størst interesse har nok de store grupper af breve mellem Skau og henholdsvis Chr. Flor og Johan Wegener. Alene Flor-brevene fylder et godt stykke over 200 sider. Hertil slutter sig brevvekslinger mellem Skau og Peter Hiort Lorenzens børn og mellem Skau og hans egne børn. Også de giver en række interessante og nye træk til belysning af Laurids Skaus personlighed og hans virke.

Som i det første bind giver udgiveren i noterne uddrag af andre samtidige breve til belysning af enkeltheder i de aftrykte Skau-breve. Herved bringer denne store udgave et endog meget stort brevstof for perioden ca. 1837 til 1864. Den fortræffelige liste over brevene i de to bind, der er anbragt sidst i 2. halvbind, strækker sig over 23 tæt trykte sider og aflægger et smukt vidnesbyrd om det vældige materiale, der er fremlagt, og om den flid, der har været forudsætningen for fremlæggelsen.

Gregersen har valgt den fremgangsmåde at aftrykke hele Skaus brevveksling, således at også breve, der tidligere har været offentliggjort i forskellige og let tilgængelige udgaver,

er genoptrykt i værket. Der kan, som det også blev gjort her i tidsskriftet ved omtalen af første bind, rettes indvendinger mod denne metode. Men det skal tilføjes, at man derved sættes i stand til i en sjælden grad at følge Laurids Skaus gerning og personlige udvikling i sammenhæng. H. V. Gregersens teknik med de mange, vel doserede brevcitater i noterne, gør det yderligere indbydende at læse brevudgaven i sin helhed, og det er en sjældenhed ved et værk som dette.

Foruden med det nævnte brevregister har Gregersen forsynet værket med et sag- og et navnerregister, og han har udarbejdet en tidstavle over de begivenheder, der er omtalt i noterne. På denne måde har han gjort arbejdet let for den læser, der først og fremmest vil gennempløje værket for at lære Skau og hans tid at kende.

Med denne udgave har H. V. Gregersen afsluttet et stort og værdifuldt arbejde med at samle de kendte og en meget stor mængde hidtil utrykte og til dels ukendte Skau-breve. Med en enestående energi har han gennemgået arkiver og håndskriftssamlinger for at bringe brevene til veje, og man må beundre den indsigt og den utrættelighed, hvormed han har udarbejdet denne brevudgave.

Dermed har H. V. Gregersen hjulpet kommende forskere, der går i gang med emner fra de afgørende år for den sønderjyske danskhed. Men han har tillige gjort sig fortjent ved med udgaven at have givet Skau en bedre placering i den historiske sammenhæng, end han har haft siden P. Lauridsen i sit værk »Da Sønderjylland vågnede« bragte afsløringen af, at Christian Flor havde forfattet de taler, hvormed den unge Laurids Skau havde sin sensationelle, politiske debut.

H. P. Clausen

Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen. Træk af den økonomiske udvikling i Danmark under den tyske besættelse 1940–45. (Gyldendal, 1971). 325 s.

Sigurd Jensens bog om besættelsestidens økonomiske og sociale forhold har man set frem til. Mange forhold under besættelsen bliver først fuldt ud forståelige, når de sættes ind i et økonomisk og socialt sammenhæng. Desværre skuffer bogen lidt på dette område, men måske er det blot tale om et uheldigt titelvalg. Som det er blevet fremhævet i flere avisanmeldelser, handler bogen ikke først og fremmest om de sociale og økonomiske forhold her i landet under besættelsen, men derimod om de dansk-tyske forhandlinger om økonomiske forhold, primært om de to landes eksport og import. Da Tysklands største interesse ved disse forhandlinger var at få så stor en mængde landbrugsvarer fra Danmark som muligt, kommer landbrugets problemer til at spille en stor, måske for stor rolle, i bogen. Et andet tysk hovedsynspunkt i forhandlingerne var, at Danmark så vidt muligt skulle forsynes med de varer, der var nødvendige for at holde de vigtigste grene af det danske erhvervsliv i gang; ellers ville den danske eksport til Tyskland falde. Sigurd Jensen understreger, at flere af de ledende tyske forhandlere, deriblandt den tyske hovedforhandler i regeringsudvalget, dr. Walter, indtog en positiv holdning over for Danmarks økonomiske problemer. Med deres betydelige administrative og økonomiske viden kunne de tyske forhandlere se, hvor stort et udbytte, der med rimelighed kunne tages fra Danmark. Resultatet blev, at Danmark økonomisk ikke blev nær så hårdt ramt af den tyske besættelse som Norge og Belgien. En undersøgelse, fore-

taget af den tyske rigsbankdirektør i foråret 1944, viste således, at Danmark indtil da havde ydet ca. 22 % af den årlige nationalindkomst, mens Belgien og Norge havde måttet betale henholdsvis 52 % og 67 %.

For det mere begrænsede emne, Sigurd Jensen har behandlet, er bogen et interessant og værdifuldt arbejde. Hovedvægten i bogen ligger på besættelsens to første år, hvor Sigurd Jensen viser, at det første års tid var en vanskelig periode med betydelige prisstigninger på såvel import- som eksportvarer med deraf følgende inflation. Da arbejderne lønninger ikke fulgte med prisstigningerne, og da der herskede en udbredt arbejdsløshed, var kårene for arbejderne ikke gode. Situationen blev dog stabiliseret i løbet af 1941. Stigningerne i priserne blev standset, idet først de tyske eksportpriser i foråret 1941 blev låst fast, og dernæst blev der i sommeren samme år underskrevet en dansk-tysk aftale om, at de danske eksportpriser på landbrugsvarer skulle være uforandret i et år. Arbejdsløsheden var desuden faldende, og arbejderne fik delvis kompenseret for de stedfundne prisstigninger.

I behandlingen af besættelsens første år savner man en nærmere omtale af forhandlingerne omkring told- og møntunionen. Dette navnlig på grund af det sigte, forfatteren har givet bogen, men også fordi der jævnligt refereres til denne. Sigurd Jensen skriver i forordet, at han har søgt at undgå at komme ind på områder, der bliver behandlet af andre historikere inden for Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie. Senere fremgår det, at Henrik S. Nissen vil behandle told- og møntunionsspørgsmålet, men det ville nok have været naturligt, om Sigurd Jensen havde taget det op, når han i øvrigt beskæftiger sig så meget

med de dansk-tyske forhandlinger om økonomiske problemer.

De mere stabile forhold, man var nået frem til i 1941, holdt sig frem til 1944. Men da begyndte den tyske eksport til Danmark at aftage, hvilket naturligvis skabte vanskeligheder for det danske erhvervsliv, ikke mindst industrien. Arbejdsløsheden var stigende. På den anden side var der penigerelighed og inflatoriske tendenser. De civile tyske myndigheder var ikke længere i stand til at bremse værnemagtens pengeforbrug. Rent galt blev den økonomiske situation i Danmark naturligvis i besættelsens sidste måneder.

Under de dansk-tyske forhandlinger om tilførslerne til Danmark kunne der fra tysk side ofte kun tilbydes ret beskedne ressourcer. Et interessant problem er, om dette skete bevidst, fordi tyskerne så i stedet kunne slutte sær aftaler med enkelte danske virksomheder om fremstilling af varer til Tyskland og stille råmaterialer til rådighed hertil. Blandt de danske forhandlere anså man det ikke for usandsynligt, at der fra tysk side blev ført en sådan taktik.

Behandlingen af forholdene efter 1941 virker vel summariske i bogen, og man får ikke noget klart og udtømmende billede af erhvervsorganisationernes rolle i den danske økonomi under besættelsen. En mangel som nok kunne have været afhjulpet gennem en større udnyttelse af erhvervsorganisationernes arkiver. Uanset dette har bogen imidlertid bragt megen ny viden frem om forholdene under besættelsen, og den har bragt det generelle underlag for specialstudier, som forfatteren naturligt nok ikke har kunnet gennemføre til brug for den almene beskrivelse.

Christian R. Jansen

*Aage Trommer: Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig. En krigshistorisk undersøgelse. (Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 3, Odense University Press, 1971). 323 s.**

Jernbanesabotagen var i sin virkning og i sine intentioner (i al fald i det sidste krigsår) militær, skriver Aage Trommer i sin bog (s. 11). Som et sådant militært kampmiddel »blev den bragt i anvendelse af samtiden selv og blev dengang vurderet og bedømt«. Den var ifølge gængs opfattelse Danmarks væsentligste indsats på det militære område ved siden af den danske efterretningstjeneste. Heroverfor slår forfatteren fast, at de tyske transportere blev så lidt forsinket på deres vej gennem Danmark, at det var militært betydningsløst. Han har herom skrevet en afhandling på 323 sider plus tre udfoldelige bilag med grafer. Bogen er antaget som doktordisputats. Efter min opfattelse med rette, selv om mangt og meget er og vil blive angrebet.

Indledningsvis skal nogle formelle indvendinger anføres. Det er s. 126 f. forvirrende, at redaktør Terkel M. Terkelsens tale er citeret på engelsk, eftersom den var holdt på dansk. Forfatteren citerer den efter Jeremy Bennetts bog om BBC; men han kunne – og burde – have skaffet sig den originale tekst hos Terkel M. Terkelsen. Som den står gengivet, må man tro, at den er rettet til et britisk publikum. I al fald i en enkelt forbindelse gør forfatte-

ren sig ikke klart, hvad han sigter til. S. 119 (og flere andre steder) tales der om »London«; men det er et mangetydigt begreb. Er det som anført s. 124 SOE's danske sektion? Eller er det SHAEF, der fra januar 1944 var i London, er det War Office eller Foreign Office (s. 209)? Det ville være en fordel, om der her var brugt en nøjagtig terminologi. Enkelte steder kan fremstillingen falde til jargon, som når det s. 171 siges om sabotørernes farefulde virksomhed, at de kunne »dø af det«.

I almindelighed er fremstillingen dog både præcis og sober. Forfatteren ved, hvad han vil, og han udtrykker sig normalt entydigt, hvilket er en dyd.

Forfatterens opstilling af kilder og litteratur er utilfredsstillende. Mens han udsunder de forskellige arter af utrykte kilder, er hans litteraturliste en blanding af kilder og skrevne fremstillinger (s. 249–54).

For mig at se har forfatteren i øvrigt udnyttet den trykte litteratur, der med rimelighed kan siges at være relevant. Jeg kan dog ikke undlade at fremholde, at han har en dansk forgænger, som han ikke kender. I 1877 udsendte kaptajn i Ingeniørkorpset F. Keyper en bog på 107 sider og med grafer bagi med titlen »Om Jernbanens Benyttelse i Krigsøjemed« (Udgivet af Det krigsvidenskabelige Selskab). Bogen anviser driftspersonalets fjernelse som den mest effektive form for »ubruggbar-gjørelse« af banerne (s. 63). Udtrykket sabotage kender den ikke, men nok handlingen. Den anbefaler at fjerne både svellerne og ballasten, da fjenden »altid vil være forberedt på at istandsætte sådanne mindre beskadigelser«, som det er kun at ødelægge et par skinner (s. 65). Ingeniørkaptaj-

*) Anmeldelsen gengiver hovedindholdet af professor, dr. phil. Tage Kaarsteds indlæg som anden officielle opponert 29. okt. 1971.

nen støtter altså til en vis grad forfatterens synspunkter.*)

Hvad det utrykte materiale angår, burde forfatteren have foretaget stikprøver i et par af de tyske divisionsarkiver. Når man betænker, at hans tese er så kontroversiel, bør ingen anstrengelse være for stor. I *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 1966 (s. 172–176) findes en oversigt over de tyske divisioners og stabers arkiver – opgjort i kubikmeter. Det ville have været interessant, om man havde kunnet følge i al fald et par bevægelser helt frem til fronten og se troppeførernes eventuelle vurdering af sabotagestandninger i Danmark.

SOE's arkiv er stadig lukket, og papirerne i det vil formentlig ikke foreløbig blive deklassificeret; men jeg har fået oplyst, at det for Danmarks vedkommende skulle være et yderst fragmentarisk og lidet givende materiale.

*) Af udenlandsk litteratur kunne forfatteren have haft udbytte af at læse Hans Pottgiesser: *Die Deutsche Reichsbahn im Ostfeldzug (1939–44)* (Kurt Wowninkel Verlag, Neckargemünd 1960) og Werner Pischel: *Die Generaldirektion der Ostbahn in Krakau 1939–1945* (i *Archiv für Eisenbahnwesen* 1964, I). Nævnes kan også Air Chief Marshal Sir John Slessor: *The Effect of Air-Power in a Land Offensive* (i *Journal of the United Service Institution* 1948, vol. XCIII). Slessor slår fast, at luftbombardementet alene ikke kan gøre det af med fjenden. Det er svære angreb på landjorden kombineret med flybombning, som er afgørende. (Opus cit. p. 268–273). Ud fra den meget snævre definition af »militær betydning«, forfatteren benytter, må dette synspunkt kunne siges at støtte bogens tese, idet sabotage så først får værdi, når et område bliver egentlig krigsskueplads.

Forfatterens kildegrundlag er fortrinsvis DSB's arkiv. Jeg kan tiltræde de bemærkninger, der gøres s. 242 om det værdifulde i dette meget pålidelige materiale, ved hvilket de tyske bevægelser kan følges gennem Danmark. Disse arkivaler har p. g. a. tilblivelsesomstændighederne en betydelig udsagnskraft. Jeg har gennemgået dele af dette stof, som bærer hans bog, og jeg mener, at det er udnyttet dygtigt og metodisk korrekt, så at de resultater, der kan udledes heraf, ikke lader sig røkke.

I kildefortegnelsen s. 247 f. er anført en række beretninger – 53 i alt – de fleste optaget enten omkring 1946 eller 1962–63, de sidste altså ganske længe efter de begivenheder, de omhandler. »Et advarende ord var måske på sin plads,« skriver forfatteren s. 244, og så nævner han en række af de faldgruber, som udnyttelse af sene beretninger indebærer. Jeg kan ganske tiltræde forfatterens bemærkninger. Og dog var endnu et advarende ord måske på sin plads. Tænk således på det snart klassiske eksempel med den 80årige C. N. Davids beretning fra 1874 om året 1863, der er sand, i modsætning til hans samtidige dagbog. Og tænk på, at når alt kommer til alt, er den eneste forskel på »almindelig« historie og samtidshistorie den, at vi for den sidstes vedkommende har kilderne iblandt os. Aktørerne lever endnu. Enhver samtidshistoriker med respekt for sig selv bør derfor skaffe sig beretningsmateriale og benytte det. Ikke bare for at få beretninger, men også for at få et personligt indtryk af de personer, historikeren skildrer – thi historie er jo den dokumenterede skildring af mennesker og deres handlinger og ikke kun af skinesprængninger – og for under drøftelser med aktørerne at få øjnene op

for problemstillinger, man ellers overser, eftersom vi nu engang kun yderst sjældent får guddommelige åbenbaringer. Undertiden kan man også være så heldig at få samtidigt materiale udleveret, for sådant kan engang imellem med tålmod lirkes fra aktøerne.

Jeg vil gerne konkretisere dette. Da afhandlingen rummer så megen jernbaneteknik, som den ifølge sit anlæg må, fandt jeg det nødvendigt at konsultere en banesagkyndig. Hvad var mere naturligt end at sætte sig i forbindelse med den mand, der under krigen var chef for 2. distrikts togkontor, trafikbestyrer og senere overtrafikinspektør H. V. J. Holst, hvis kontor fulgte såvel de danske som de tyske togs fremførelse, og som havde den ubehagelige opgave at få togene til at rulle, selv om der blev saboteret. Forfatteren har benyttet togkontorets arkivmateriale udmærket og til dets chefs tilfredshed; men der er forhold, hvorom akterne tier.

Forfatteren oplyser meget korrekt, at de tyske banemyndigheder etablerede sig ved 2. distrikt i Århus, og at de danske banefolk så modtog ordrer og direktiver fra dem m. h. t. de tyske transporter, ligesom de danske embedsmænd kunne rette henstillinger til tyskerne. Men ved at undlade at tage kontakt med overtrafikinspektør Holst har han snydt sig og sine læsere for den ikke uinteressante oplysning, at også modstandsbevægelsen havde sin udsending ved 2. distrikt. Indtil 29. august 1943 sendte distriktet pr. brev meldinger til hærens efterretningstjeneste om de forestående tyske bevægelser. Men allerede inden den 29. august holdt kaptajn, senere oberstløjtnant G. Frisenvang sit indtog på distriktet, måske allerede 1941/42. Besøgene blev hyppi-

gere og hyppigere i løbet af 1943 og kulminerede i oktober 1943. På dette tidspunkt blev Frisenvang under navnet Frederiksen ligefrem antaget af DSB som luftværnsleder (og mørklægningskontrollør) ved hele distriktet, hvad der gav ham bekvem adgang til at rejse rundt i Jylland. De danske baneledere søgte gennem Frisenvang-Frederiksen at undgå, hvad de betragtede som formålsløse sabotagehandlinger. Frisenvang viderebragte distriktets synspunkter til oberstløjtnant, senere generalmajor Vagn Bennike, som vistnok ikke tog videre hensyn til dem. En vandtårnsprængning som den, der omtales s. 39, hører til dem, DSB besværede sig over, ligeledes sprængningen af kommandoposten på Århus H 17. 11. 1943, der kun medførte en kortvarig spærring af toggangen. (Holsts beretning).

Desværre døde oberstløjtnant Frisenvang i sommer, inden jeg havde fået lejlighed til at drøfte hans virksomhed med ham. Forfatteren burde nærmere have undersøgt denne problemstilling, der efter min mening viser en side af den for Danmarks besættelsestid så typiske dobbelthed. På den ene side måtte DSB-myndighederne samarbejde med tyskerne og afbøde virkningen af sabotagen, på den anden side gav man alle relevante oplysninger til modstandsbevægelsen. Hos overtrafikinspektør Holst fik jeg i øvrigt udleveret nogle af hans personlige akter, som giver supplerende oplysninger om krigens særlige baneproblemer.

Fra den danske sabotageledelses side kunne forfatteren også med fordel have interviewet dav. kaptajn, senere oberst C.-G. G. Schøller, der i 1956 skrev en utrykt fremstilling af sin medvirken i modstandskampen, og fra britisk side Major-General Sir

Colin Gubbins, der var chef for SOE. Jeg har indskrænket mig til at nævne tre personer, fra hvem jeg selv har fået betydningsfulde oplysninger, som jeg skal tage op senere. Andre kunne nævnes, som f. eks. Lt. Commander R. C. Hollingworth, Flemming Junker, Frode Jakobsen, Anton Toldstrup o. m. a. På dem kunne præses have prøvet sine teser, og han havde derved kunnet få dem nuanceret.*)

Forfatteren siger, at han vil »behandle jernbanesabotagen udelukkende som et militært fænomen«. Skulle han vurdere dens ideologiske (menes der psykologiske?) eller politiske betydning, ville undersøgelsen »formentlig også give ganske andre resultater end dem, der her fremlægges« (s. 11). Hvis det er tilfældet, burde bogen så ikke netop have arbejdet med en bredere problemstilling? Forfatteren har i en efterskrift søgt at råde bod på forholdet; men det havde utvivlsomt været lykkeligere, om han havde gjort det politiske aspekt til en integreret del af sin fremstilling. Selv om der måske ikke var kommet epokegørende resultater ud deraf, ville de spørgsmål, forfatteren stiller, have aftenet det krigshistoriske kildemateriale svar, som var mere hele sandheder end forfatterens, som jeg vil kalde fragmentariske sandheder. Han har været alt for optaget af at drøfte sabotagen som et taktisk kampmiddel ligestillet med

luftkrigsførelsen og for ivrig efter at slå fast, at »vestmagterne anskuede sabotagen fra et militært og udelukkende fra et militært synspunkt« (s. 208). Han skulle i stedet have bidt mærke i, hvad general Gubbins sagde, da Michael Foot's bog »SOE in France« i 1966 udkom. På dette tidspunkt var Gubbins i København, hvor han blev interviewet og kort og fyndigt erklærede: »Politisk krigsførelse og sabotage er et og det samme«. (Politiken 28. 4. 1966).

Mange eksempler kan anføres på, at det også var tilfældet i Danmark. SOE var i højeste grad en politisk organisation, der blev dannet i juli 1940 ved en sammensmeltning af to afdelinger fra Foreign Office og én fra War Office. Jeg vil ikke gå så vidt som til at hævde, at den bestod af to dele politik og en del krig, men kun sige, at forfatteren burde have boret mere i denne problemstilling.

SOE's mål var at tilvejebringe et brud i samarbejdspolitikken. »Denmark must fall into line with their comrades in other countries«, skrev SOE til »Ligaen« 28. 9. 1942 (s. 70). Ret meget kunne SOE ikke udrette, fordi den manglede ressourcer. Danmark stod langt nede på listen, idet de allierede kæmpede for livet andre steder. Hertil kom, at der først måtte være en pro-allieret stemning i det danske folk. I begyndelsen af 1943 fandt man tiden inde, og Ole Geisler og Flemming Muus blev sendt til Danmark. 29. august 1943 kom bruddet. Man kan da som udenrigsministeriets direktør, Nils Svenningsen, med et suk sige: »Hvorfor så ikke standse sabotagen?« nu, hvor samarbejdspolitikken var bragt til ophør (s. 198). Svaret er, så vidt jeg kan se, at det gjaldt om for de allierede, in casu SOE, at gøre Danmark til en krigsskueplads. Foruden den begrænsede

*) Ved disputatsforsvaret mødte da også modstandsmændene Anton Toldstrup, major Borch-Johansen og obersterne Jørgen V. Helk, C.-G. Schöller og F. G. Tillisch op og opponerede. Sidstnævnte, der i øvrigt tilsluttede sig bogens hovedresultat, medbragte en samling vigtige efterretningsarkivalier, som ellers måtte anses for tabt.

militære betydning, det kunne have, var det af psykologisk-propagandamæssig betydning over for tyskerne, der blev nødt til at fjerne deres mønsterprotektorat-plakater fra reklameudhængsskabet, og over for f. eks. den britiske hjemmefront: Også i Danmark sker der nu noget, alle vender sig mod Tyskland. I sin bog »Hjemmestyrkerne« (1959) fremhæver Sverre Kjeldstadli om et engelsk raid på den norske vestkyst i 1941, at den britiske presse begejstret skrev: »Dette var handling. Det var en britisk offensiv«. (s. 62). Et andet sted, at det var vigtigt for briterne at få gjort Norge til »a thorn in the German side«. (s. 94). Ganske samme opfattelse nærrede de vedrørende Danmark. Efter danske aktioner bragte de britiske aviser stort opsat omtale til gavn for os og til opbygelse for krigstrætte briter. At man så mest dvælede ved de vellykkede operationer og også overdrev, er ud fra tidens forhold forståeligt. Terkel M. Terkelsen har meddelt, at han vistnok i november 1944 til Evening Standard leverede en reportage om heldigt gennemførte jernbanesabotageaktioner. Og i sin bog »Særmelding fra London« (1971) taler han om, at »engelske blade blev oversvømmet med beretninger om voksende modstand og sabotage i Danmark«. (s. 74). Terkel M. Terkelsen har yderligere oplyst, at de danske journalister i London »betragtede offentliggørelsen af meddelelser om sabotage-handlinger som et bidrag til at føre Danmark så stærkt ind i de allieredes kreds, som det under de givne politiske forhold var muligt. Endvidere som et middel til at overbevise den danske befolkning om, at sabotagen var ønskelig fra et allieret synspunkt, og dermed så at sige legalisere modstandsbevægelsen i Danmark«.

Spørgsmålet er så, hvorfor netop jernbanesabotagen blev prioriteret forholdsvist højt. Svaret er, at man naturligvis har tillagt det en vis betydning – også fjernt fra fronten – at genere de tyske bevægelser så meget som muligt, men dernæst tillige, at det er relativt lettere at forklare det rimelige i at standse en værne-magtstransport end måske at ødelægge en fabrik (i al fald i den begynderfase, hvor den offentlige mening ikke var udeelt for sabotage). Endelig kan det muligvis også spille en rolle, at fabriksabotage var mere kompliceret og måske også mere risikabel end jernbanesabotage, hvormed ikke er sagt, at den sidste var ufarlig.

Videre må det nok understreges, at både SHAEF og SOE har anset det for hensigtsmæssigt, at der var uddannede jernbanesabotører, hvis den situation skulle opstå, at fronterne nåede Danmark eller Slesvig-Holsten. Nogle af de ordrer til jernbanesabotage, SOE udgav, forstås bedre, hvis man holder sig dette perspektiv klart. Så måtte man som i Norge ved sabotageordrer »opretholde styrkernes moral« (s. 179). Hertil kom, at man måtte give mandskabet træning, så at det i en given situation kunne agere med fornuft – og endelig gav SOE sabotageordrer og sabotageforbud ganske simpelt for at se, om man havde kontrol over sabotørerne. Det førte måske til aktioner, som DSB's folk ikke kunne se det relevante i og derfor besværede sig over til modstandsbevægelsens liaison-officer. Men SOE kunne af gode grunde kun argumentere med aktionernes militære betydning og ikke med moral, træningstilstand eller en måske fjern fremtid. Folkene skulle jo være villige til farefulde handlinger.

Forfatteren har altså bevidst valgt at se bort fra det politiske aspekt.

Det kan da også rumme fordele at isolere en bestemt faktor og så rendyrke den således, som det sker her. Og under alle omstændigheder bør forfatteren fortrinsvis bedømmes på det, han har skrevet. Det må da slås fast, at det er lovligt og forsvarligt at anskue jernbanesabotagen ud fra en krigshistorisk synsvinkel. Men i virkeligheden indsævres definitionen af krigshistorie til krigsteknik. Der eksisterer også et begreb, som hedder psykologisk krigsførelse. Kunne der evt. ud fra det før omtalte tyske materiale være sagt noget om den mulige psykologiske effekt på de tyske tropper, at de kunne standses og blev standset af sabotage? Formentlig har den ikke været stor, da tyskerne var vant til stærkere kost på fronterne og allieret luftangreb bag dem. Ligeledes ville det have været ønskeligt at se, om de i Danmark opståede forsinkelser på fra få timer til to døgn havde nogen betydning for forholdene ved bevægelsernes bestemmelsessted. Det ville have været ønskeligt, om forfatteren i de tidligere nævnte tyske divisionsarkiver havde søgt svar på sådanne spørgsmål. Måske ville svarene have været negative; men hvad jeg ønsker at give udtryk for er følgende: Forfatteren gik, som han siger i forordet, til sin undersøgelse med den hypotese, at jernbanesabotagen havde haft militær betydning; men han måtte ændre den, så at hans hovedtesis blev, at den ikke »havde været i stand til at influere på det militære begivenhedsforløb i den danske afkrog af den anden verdenskrig«. Lad nu være, at dette er forkert udtrykt, for det var jo det militære hændelsesforløb ved fronterne, man tilsigtede at forstyrre, men forfatteren burde have sat al kraft ind på at kontraprøve sin tesis, dels ved andet arkivsk materiale, dels ved samtaler

med aktørerne.*) En sådan prøve havde måske kunnet nuancere præses' meget kategoriske tesis.

Som udgangspunkt for sin tesis benytter forfatteren forskellige udtalelser fra tidligere fremstillinger, som han polemiserer imod. Jeg synes ikke, at der ydes Jørgen Hæstrup fuld retfærdighed. Hæstrup skriver nemlig kun, at »i løbet af efteråret og vinteren (1944–45) voksede jernbanesabotagen, i særdeleshed i Jylland, til et omfang, der i henseende til betydning placerede denne sabotage i spidsen for al dansk sabotagevirksomhed«. Hæstrup mener ikke, at det er gørligt at opgøre dens samlede værdi for de allierede, »men at værdien var betydelig, er hævet over al tvivl«. I anden sammenhæng karakteriserer han jernbanesabotagen som »Danmarks væsentligste indsats på det militære område« side om side med det arbejde, der blev udført af efterretningstjenesten.« (Trommer s. 13).

Er det ikke sandt altsammen, eftersom Jørgen Hæstrup ikke arbejder med samme snævre definition af begrebet »militær betydningsfuldt«, som forfatteren gør? Det eneste forsøg på evaluering findes i ordene »værdien var betydelig«; men dels er det et lidt løst udtryk, dels kan det meget vel tænkes at omfatte både de psykologiske og politiske faktorer.

Derimod kan vi nok blive enige om, at andre historikere falder igenem, som når én af dem skriver: »Til sidst foregik der praktisk talt

*) Ingen har jo pålagt præses en sådan tvang, som den britiske regering pålagde M. R. D. Foot, da han skrev sit nævnte værk om SOE in France (1966). Han fik adgang til organisationens arkiv, men forbud mod inden bogens udgivelse at samtale med dens personer.

ikke troppetransporter pr. jernbane. De tyske soldater måtte på god gammeldags manér marchere ad de lange jyske landeveje«.

Spørgsmålet er dernæst, hvilket syn de allierede anlagde på jernbanesabotagen bortset fra det efter min vurdering rigtignok vigtige politiske og propagandamæssige. Forfatteren søger først meget fornuftigt at klarlægge, i hvilket omfang Danmark-Norge var troppereservoir for tyskerne. Hans konklusion er, at de to nordiske lande ikke havde »afgørende betydning« i så henseende (s. 35). Jeg kan tilslutte mig denne vurdering, men må rigtignok spørge: Hvem har påstået, at Danmark-Norge havde en sådan afgørende betydning?

Vigtig for forfatteren er SHAEF's communiqué af 5. marts 1945: »News has been received of the success achieved by Danish saboteurs against German troop movements through Denmark. Repeated attacks have been made by Danish patriots on all railway lines in the country, with the result that not one train arrives in Germany without having been delayed, either by direct attack or by the necessity of its having to be diverted because of sabotage. In addition the problem has been made more difficult for the Germans by the destruction of factories making rail and junction points, by the sabotage of water towers, and by blowing up of electric points, turntables, and rail stations. This action by Danish saboteurs is an effective contribution to current military operations on both the Western and Eastern fronts«. (s. 160).

Man må ved tolkningen af denne udtalelse huske, at krigsskuepladsen var ved at nærme sig Danmark. Enhver meddelelse til den danske modstandsbevægelse måtte derfor have en

opmuntrende form. I virkeligheden står der dog ikke andet, end at de tyske tog er blevet forsinket, hvilket karakteriseres som et effektivt bidrag til de igangværende operationer på fronterne.

Forfatteren omtaler et par steder (s. 169, s. 178) et foredrag holdt af general Gubbins i 1948 om den anden verdenskrigs modstandsbevægelser, hvis sabotageaktivitet – deriblandt dansk jernbanesabotage – fremhæves. Men inden man bruger dette foredrag som kilde, må man gøre sig dets tilblivelsessituation klar. Det er skrevet, da den kolde krig var under udvikling. Ingen britisk general kunne se det som sin opgave at diskvalificere de vestmagtunderstøttede modstandsbevægelser. Tværtimod kunne der være grund til at rose dem – måske også lidt mere, end de faktiske forhold berettigede til. Dette så meget mere, som foredraget holdtes i den officersklub, hvor de fremmede militærattachéer – også de østeuropæiske – var medlemmer og rent faktisk mødte op.

Forfatteren slår side 169 fast, at han er nået det »hovedresultat, at sabotageindsatsen ikke viste sig i stand til at *påvirke krigens militære forløb*«. (Udhævet her). Men hvem har påstået det? Måske enkelte modstandsmænd som Anton Toldstrup, men f. eks. ikke nogen dansk officer og heller ikke nogen allieret krigsleder. Mere korrekt hedder det da også s. 170: »Den tyske bevægelsestrafik kunne nok blive vanskeliggjort, men den blev aldrig umuliggjort. Det står fast, at bevægelsestogene, hvis sydgående forløb fortsat havde taktisk betydning helt ind i det tyske sammenbruds sidste dage – og ret beset i stigende grad, jo mere fronten nærmede sig Danmarks grænse – var i stand til at køre sydpå lige til det

sidste, uden at sabotagen kunne påføre dem afgørende forsinkelser, end-sige umuliggøre deres forløb«. Forfatterens definition af hans egen tesis er m. a. o. ikke ganske konsistent.

Bogens fortjeneste er den klare og præcise redegørelse for, hvad der faktisk skete med de danske baner under krigen. Alle tyske bevægelser gennem Danmark er klarlagt og ligeledes sabotagerne mod dem. Fremdeles har forfatteren interesseret sig for planlægningen, styringen og udførelsen af sabotagen, derunder det vigtige spørgsmål om forsinkelsernes størrelse, der gøres nøjagtigt op. Forfatteren har lagt megen vægt på at dokumentere sine påstande om de i almindelighed ret begrænsede forsinkelser, sabotagerne forvoldte.

Jeg mener ikke, det er muligt at anfægte denne del af bogen. Hvad man end mener om jernbanesabotagens militære værdi i videre forstand, så finder jeg, at man har lov til at betragte bogens oplysninger om forsinkelsernes antal og længde som etablerede kendsgerninger. Forfatteren fremhæver i denne sammenhæng den for tyskerne heldige omstændighed, at der var både en østjysk og en vestjysk længdebane. Hvad bogen ikke nævner er, at en omdirigering kunne gå meget hurtigt, idet DSB på forhånd i de trykte særtogsanmeldelser havde opstillet fakultative planer for værnemagtstogene. På siderne 49 og 160 anføres grundene til, at afbrydelseeffektiviteten blev højere mod krigens slutning. Det burde være nævnt her, at de tyske lokomotiver og fyrringsmaterialerne ligesom den tyske moral blev stadig sløjere, som tiden gik. Overtrafikinspektør Holst har oplyst, at dette medførte ofte ganske langvarige forsinkelser og derpå rivninger mellem de ganske uskyldige tyske banemyndigheders repræsentan-

ter ved 2. distrikt og den tyske militære transportkommandantur. De danske banefolk gik ind i denne strid for at bevare Der Bahnbevollmächtigte som stødpude mellem sig og den tyske militære transportkommandantur.

Efter at forfatteren ved sin gennemgang af DSB's arkiver har kunnet fastslå det begrænsede omfang af forsinkelserne, søger han at analysere årsagerne hertil. Han jævnfører herunder sabotagen med luftkrigsførelsen og overtager dermed den sidstes sondring mellem *attrition* og *interception*. S. 51 siger han, at man ved attrition søger at ødelægge de faste anlæg samt lokomotiverne, så »at trafikken gennemførelse overhovedet bliver vanskeliggjort. Idealet er den totale indstilling af trafikken«. Ordet attrition betyder udmattelse eller opslidning. Om interception hedder det, at den ved afbrydelse af en banestrækning skal »lægge hindringer i vejen for den trafik, der kører netop i det givne øjeblik«. Ordet interception betyder hindring eller standsning.

Efter min opfattelse er det at presse en teoretisk ramme ned over forhold, hvortil den slet ikke er egnet. Jeg mener ikke, det er muligt at sondre mellem attrition og interception på den måde, som forfatteren gør. S. 52 citeres den britiske flyverchef, Lord Tedder, for denne udtalelse: »concentrated, precise attacks upon railway targets scientifically selected would probably produce a degree of disruption and immobility which would make all the difference to the success or failure of the long awaited invasion of France«.

Efter sammenhængen må det opfattes som attrition; men jeg mener, at det lige så vel kan karakteriseres som interception, fordi der tales om

præcise angreb på videnskabeligt udvalgte mål.

S. 54 omtales de allieredes standsning af Ardenner-offensiven i december 1944. Det hedder: »Blot havde det vist sig, at interception i et afgrænset område og i et begrænset tidsrum kunne opnå afgørende taktisk virkning, idet de allierede under den tyske offensiv havde haft held til at lægge området mellem Köln, Koblenz og Trier jernbanemæssigt øde«.

Skønt området blev lagt banemæssigt øde, kalder forfatteren det dog interception. Overgangen mellem de to begreber er glidende; interception i større målestok bliver attrition! Jo mere jeg har søgt at sætte mig ind i disse begreber, jo mere føler jeg mig overbevist om, at attrition skal forstås som den totale udbombning af et område, og at interception er ganske små begrænsede aktioner, der har karakter af nålestik. Jeg tør ikke sige, om sondringen mellem attrition og interception er frugtbar, når det gælder luftoffensiver, men den er efter min mening af meget begrænset værdi, når den anvendes på jernbanesabotagen i Danmark.

Som eksempel på en dansk attrition-aktion nævner Trommer sprængningen af et vandtårn og to signalhuse på Esbjerg station. Ved samme lejlighed røg tre sporskifter, hvorved, hedder det, »aktionen fik sit interception-indslag«. (s. 55). Et andet eksempel er en vandtårnssprængning på Skanderborg station, som kaldes »en attrition-sabotage, der havde en meget kortvarig spærring af strækningen til følge«. (s. 116). Jeg mener, at det hele var interception.*) Selv om

hverken de britiske eller danske sabotageledere tænkte i disse teoretiske baner, kan de naturligvis godt ubevidst have blandet to anskuelsesmåder sammen; men jeg mener ikke, at det i praksis er muligt at sondre. Ingen aktion havde attritionsigte. Ud over det politiske formål var aktionerne tilrettelagt med henblik på kortvarige afbrydelser, og de tjente i praksis heller ikke andet end dette formål. Jeg kan derfor heller ikke tilslutte mig bogens betragtninger om Ole Geislers taktiske syn (s. 75), heller ikke om Den lille Stabs attritionstaktik og kaptajn Kjeldsens interceptions-taktik (s. 82 f.), endsigse påstanden om, at London forfulgte taktiske mål med strategiske midler (s. 90).

Forfatteren sonderer ikke selv klart. S. 75 tales der om at ødelægge Øresundsfærgerne. »Det var attrition på et afgrænset område – man kan måske sammenligne med de allieredes ... forsøg på at ramme den tyske kuglelejeindustri«. Efter min opfattelse er der tale om interception. Samme side hedder det i forbindelse med omtalen af de jyske jernbanesabotager, som i efteråret 1943 blev garneret med sprængninger af visse faste anlæg, at der var »tale om interception-aktioner med attrition-formål«. Jeg synes snarere, der er tale om begrebsforvirring hos forfatteren. Hans sondring mellem attrition og interception er et skrivebordsprodukt. Og når han s. 56 skriver: »Tyskerne gennemførte alle deres taktisk vigtige transporter – og det vil først og

oplyst, at vandtårnssprængningen i Skanderborg kun var sekundær. Man havde lagt bomber under samtlige skiftespor; men p. g. a. nogle af sabotørernes manglende træning var detonatorerne vendt forkert, så at bomberne ikke eksploderede, men blev opsamlet af tyskerne.

*) Sabotagelederen i Skanderborg, redaktør Jørgen Meldgaard Pedersen, har i Herning Folkeblad 27. 10. 1971

fremmest sige deres bevægelser – tværs igennem alle signalpost- og vandtårnssprængninger«; så har han jo med sine tidsanalyser byggede på DSB's arkiver vist, at de også gennemførte deres transporter tværs over de sprængte skinner. Et vandtårn, en blokpost, et sporskifte eller et væltet lokomotiv – der kan være nuancer; men det standsede altså ifølge forfatterens egne oplysninger tyskerne stort set lige lang eller lige kort tid.

I stedet for attrition–interception-sondringen tror jeg, det ville have været mere frugtbart, om forfatteren havde sondret mellem sabotagens første klart politiske fase frem til efteråret 1943, derpå den anden fase karakteriseret ved sabotagestoppet og regionsopdelingen i begyndelsen af 1944, hvor man forbereder sig på det kommende slutopgør, og den tredje fase, hvor fronterne rykkede Danmark nærmere. Jeg ville også have interesseret mig for, om SHAEFs magtovertagelse i forbindelse med invasionen i juni 1944 betød noget for SOE og dens synspunkter. Dette kunne forfatteren have drøftet med endnu levende kilder som f. eks. general Gubbins.

Udover eksistensen af den vestjyske længdebane og attrition–interception-problematikken som effektivitetsnedbringere omtaler bogen andre grunde til, at virkningen af sabotagen ikke blev større. Der nævnes f. eks. manglende flystøtte (s. 100 ff.). Forfatteren siger selv, at briterne ikke kunne undvære flyvere til et så sekundært område som Danmark; det er sikkert rigtigt. Videre omtales arrestationer af sabotører og den påfølgende nødvendige optræning af nye grupper.

Forfatteren slår videre fast, at når sabotagen havde så ringe effekt, skyldtes det foruden de allerede

nævnte omstændigheder, at sabotagelederne »ikke formulerede taktiske principper« (s. 118). Eller: Stabsarbejdet »blev aldrig gjort« (s. 120). For at sige det på godt dansk: De vidste ikke, hvad de gjorde. Specielt får Vagn Bennike læst og påskrevet (s. 124). I betragtning af, at forfatteren er historiker, ikke stabsofficer, ville jeg tøve, inden jeg for så hårdt frem imod stabsarbejdet (s. 171). I øvrigt er kritikken næppe rigtig. I anledning af den ulykkelige, usagkyndige sprængning af jernbanebroen ved Langå, hvor fem sabotører kort efter henrettedes af Gestapo, gjorde en af de ifølge forfatteren usagkyndige stabsarbejdere, nemlig kaptajn Schölller, følgende status: Det var uden betydning at ødelægge blokposter og signalanlæg, hvorimod mere lønnende mål var skinner, lokomotiver, vandforsyningsanlæg og oliedepoter. (Schöllers beretn. s. 42 f.). Nu vil forfatteren utvivlsomt hævde, at dette var en blanding af interception og attrition; det er muligt; men betragtninger – forkerte eller rigtige – viser dog, at man standsede op og tænkte. Jeg tør i al fald ikke fælde så hård en dom, som bogen gør. Også fordi, det ikke er undersøgt, hvilke mundtlige drøftelser der evt. fandt sted vedr. jernbanesabotagens taktiske principper. Der var jo krig, og ikke alt blev nedfældet på papiret.

Et andet forhold, som bogen ikke omtaler, er de danske militære myndigheders forberedelser til jernbanesabotage før krigen. I sine erindringer nævner generaldirektør P. Knutzen (s. 125), at der 9. april fandtes sprængkamre i jernbanebroerne. De blev støbt til på tysk forlangende for at hindre sabotage. Det er en problemstilling, der kunne arbejdes med, fordi den ikke længere er militær hemmelighed. Kan der mon påvises nogen

sammenhæng mellem disse førkrigsforberedelser og officerernes syn på og udførelse af sabotagen under krigen? Jeg tror det.

I det hele taget synes forfatteren ikke at kunne lide officerer. S. 124 formoedr han, at de nærrede »alle professionelle militæres traditionsbestemte mistillid til den irregulære krigsmuligheder . . .«, og side 71 hedder det om »Ligaen« – altså de danske efterretningsofficerer, at den »var ikke interesseret i sabotagevirksomhed.« Begge udsagn er for kategoriske. Således sendte »Ligaen« 27. maj 1943 et brev til SOE, der gik ud på, at tiden nu – i modsætning til tidligere – var inde til sabotage mod udvalgte mål.

I sin opsummering s. 170 f. fastslår præses kategorisk, at de væsentligste årsager til sabotagens manglende virkning, var »utilstrækkelig instruktion og føring af grupperne med henblik på sabotagens operative rettelæggelse og gennemførelse; en til stadighed svigtende erkendelse – i hvert fald lokalt – af de taktisk relevante trafik kategorier, og af de »norske« bevægelers specifikke karakteristika; en utilstrækkelig sabotageaktivitet på de banestrækninger, der var primære for bevægelsestrafikken; en manglende evne til at overføre til sådanne strækninger operationsduelige sabotagegrupper fra steder, hvor deres aktivitet ikke var taktisk begrundet; en manglende erkendelse af den mekanisme, hvorved der gennem aktionsophobning kunne skabes togophobning og derved fremkaldes en forsinkelsesakkumulation; endelig i vinteren og foråret 1945 en manglende præcision i planlægningen og gennemførelse af udløsningen af sabotageaktioner over BBC«.

Det er imidlertid en kendsgerning, at man manglede både trænet mand-

skab, sprængstof og våben. Tidens forhold taget i betragtning, og med de midler SOE og SHAEF kunne stille til rådighed, var det udelukket, at man kunne foretage en så intens overvågning af fjendens bevægelser, som var nødvendig for at efterleve bogens strenge krav, hvis da ikke efterretningsvæsenet så at sige skulle have sine oplysninger direkte fra fjendens overkommando. Det var også forbundet med store vanskeligheder at afgive kontinuerlige meldinger til SOE (eller vel snarere til SHAEF), fordi der ikke var telefon til London, kun hemmelige radiosendere, som var under konstant tysk overvågen. Men antager vi, at dette problem var blevet overvundet, så måtte SOE derpå give ordre til modstandsbevægelsen i Danmark om at sætte ind på x, y, z, æ, ø og å steder. Det var imidlertid en umulighed, fordi man ikke kunne være sikker på, at modstandsbevægelsen ville være i stand til at gennemføre aktionerne. I øvrigt ville det næppe være muligt fjernt fra Danmark at overskue og beherske de detaljerede informationer, som var nødvendige for at gennemføre interception-aktioner.

Forfatteren opstiller sine ideale fordringer, som om der var fred. Jeg siger som Mefistofeles til studenten: »Grau, teurer Freund, ist alle Theorie, und grün des Lebens goldner Baum«.

I sit udblik til udlandet nævner forfatteren den hollandske jernbanestrejke (s. 180). Den er i A. J. C. Rüters bog »Rijden en Staken« 1960, s. 475, karakteriseret som et alvorligt slag mod Tysklands prestige. Forfatteren omtaler ikke dette middel som anvendt i Danmark. Men vi har haft tilløb. Herom har Holst oplyst følgende. »Da vore folk strejkede i ca. 2¹/₂ døgn, trådte de tyske stations-

folk i funktion med det resultat, at stationen i løbet af et par timer var fuldstændig blokeret af tog og andet materiel. De tyske jernbanefolk kunne ikke klare de indviklede elektriske anlæg i posterne. En medvirkende årsag må dog også søges i den omstændighed, at vore folk, forinden de forlod posterne, havde byttet om på de skilte, der var påskruet de enkelte signal- og sporskiftehåndtag, og som gav oplysning om sporskiftestillingen til de forskellige togveje.»

Har der været danske overvejelser om en egentlig jernbanestrejke? Tyskerne var i al fald forberedt på, at man – som anvist i den gamle danske bog om jernbanekrigsførelse – ville »ubruggbjørge« banerne ved at fjerne driftspersonellet. Der Bahnbevollmächtigte udarbejdede en instruks for tilfældet. Den er dateret 26. 9. 1944 og hedder »Massnahmen bei Streik der D. S. B.« og søger at gardere sig mod alle former for strejke. (Holsts arkiv).

I sit »Udblik til udlandet« fremhæves jernbanesabotagen i de østeuropæiske lande; men denne havde i virkeligheden snarere karakter af attrition end af interception. Hertil kommer, at udsigten til succes var væsentlig større på østfronten, fordi jernbaneforbindelserne forholdsvis sigt var uendeligt færre end i Danmark. Fra vest mod øst ind i Sovjetunionen var der vel for hundreder af kilometer kun 3–4 hovedlinjer.

Sluttelig skal jeg på dette sted anføre, at det ville have været interessant, om forfatteren havde gjort status for jernbanernes vedkommende den 5. maj 1945. Fra DSB.s side findes en opgørelse, der kan give et fingerpeg om banernes tilstand, og fra sabotørside foreligger oberst Schöllers vurdering, der ganske vist er fra maj 1944, men som også siges at dække

maj 1945. Det hedder, at sabotørerne kunne have lammet banerne på et givet tidspunkt; men så kunne man heller ikke gøre mere, da man ikke havde midler til at foretage yderligere sprængninger eller andre aktioner (Schöllers beretn. s. 16).

Jeg skal til sidst omtale problemet, om forfatteren går ud over rammerne for en historisk fremstilling. Det gør han. Allerede s. 51 stikker hestehoven frem, idet der her tales om, hvilke taktiske doktriner, »der kunne – og burde – have været anlagt på sabotagen«. Hermed er vi tilbage i et forladt stade i historieskrivningens udvikling.

Og efter i hele bogen støt og målbevidst at have reduceret in absurdum enhver taktisk sagkundskab i Danmark, Storbritannien og USA, beruser forfatteren i kapitel 23 (s. 189–92) sig helt i sine egne dogmer. Han taler nemlig om undersøgelser, der kan føre frem til bæredygtige udsagn om jernbanesabotagens og den taktiske flystøttes taktiske muligheder under den anden verdenskrig »og dermed levere materiale til brug for udarbejdelsen af holdbare doktriner« (s. 188). Dette kapitel burde *aldrig* være trykt i en historisk doktorafhandling, men snarere i »Militært Tidsskrift« under titlen »Lærebog i jernbanesabotage« I kapitlet slår forfatteren sin påstand om interception-sabotagen fast som en sådan bæredygtig doktrin i modsætning til attrition. Dette mener jeg som sagt kan diskuteres. Men såvel anbefalingen af fremtidig at betjene sig af interception som ønsket om, at »det bør ... tages op til grundig overvejelse, om mobile grupper ikke er at foretrække fremfor grupper af lokale folk« (s. 190) burde være undgået.

Disse grundige overvejelser om,

hvordan fremtidens generaler skal té sig, hvis de skal have »meget tilfredsstillende« efter forfatterens karakterskala, er den historiske videnskab komplet uvedkommende.

Det sidste ord er aldrig sagt, og Aage Trommer har da heller ikke skrevet *bogen* om jernbanesabotagen, men en bog om emnet. Takket være den står vi på sikker grund, når det gælder togforsinkelsernes eksakte størrelse og sabotagens tilrettelægelse, ledelse og udførelse. Ved sin for snævre definition af sabotagen også som krigshistorisk fænomen har forfatteren lukket øjnene for facetter, som burde være taget op. Men under alle omstændigheder vil bogen ved sine provokerende påstande utvivlsomt komme til at spille en rolle for den fremtidige historieforskning. Og det er ikke så ringe.

Tage Kaarsted

Niels Birger Wamberg: Digterne og Gyldendal. Kapitler af et forlags historie. (Gyldendal, 1970). 405 s.

»Den uimodståelige« kalder Niels Birger Wamberg kapitlet om Georg Brandes i dette jubilæumsskrift til Gyldendals 200 års dag. Titlen kunne såmænd stå som en karakteristik af bogen selv. Den er overordentlig charmerende. Et par andre overskrifter kunne måske tages med som undertitler: »Uhøflighedens adelsskab« (Alexander Kielland) og »Stjerner og slanter« (Thøger Larsen) – den første, fordi skildringen ind imellem er ganske frimodig, den anden, fordi alt er med fra »det uendeligt store« til »det uendeligt små«. Da der ikke er noget forklarende forord, er det ikke muligt at gennemskue, om Wamberg oprindeligt har tænkt sig at producere en

udgave af breve til og fra Gyldendal. Det har muligvis været opgaven, da den blev lagt frem; men det er rigtig nok blevet noget andet, selvom brevestoffet er det bagvedliggende og bærende element. Der er en vrimmel af citater, sammenknyttede af kommentarer, ræsonnementer og udblik, som gør flere af kapitlerne til værdifulde litteraturhistoriske supplement. Sproget er letløbende og muntert, så muntert at det undertiden tager magten fra forfatteren og lokker ham ind i rene brandere. Et par stykker af dem er gode, som når det s. 314 hedder om Olesen Løkken, der havde påberåbt sig, at hans viden var fuld af huller: »Også på andre måder var hans liv fuldt af huller, idet han virkede dels som cykelsmed, og dels som skomager« – eller om Drachmann i pengenød s. 131: »Vandenes digter var ude at svømme«. »Gas« ærligt og redeligt, men det er svært at lade være at le.

Bogen indledes med en kort præsentation af Søren Gyldendal, Jacob Deichmann og Frederik V. Hegel. De to første glemmes straks. Af gamle Hegel tegnes et spændende billede gennem hans forbindelser med Danmarks og Norges store digtere i »regeringsperioden« 1850–87. Helt fat på ham får man dog ikke. Der brødes i ham en lyst til at forstå og formidle den nye tid, som Georg Brandes og hans folk tegnede den, men en Martensensk intellektuel religiøsitet, der bød ham at sætte visse grænser. Måske var det dog bare snedig geschæfft, fordi det konservative borgerskab var hans købere. Men dristige ting kunne også camoufleres, så han og flere med ikke så dem. Det blev først en senere tid beskåret at forstå og tolke »Excellencen« J. P. Jacobsens erotiske egenart, den underkastelsens fryd, som især udfolder sig i »Marie Grubbe«.

De to følgende Hegel'er, sønnen Jacob (med hans højtbærommede frue Julie), og sønnesønnen Frederik junior tegnes kun i meget løse rids. Den sidste golfspil, der synes at rumme hans hovedindsats i denne verden, går dog ikke ram forbi. Det fremhæves bitert af faderen og ondt af Jacob Paludan. Sideløbende med denne Hegel virkede i forskellige stillinger, men til slut som administrerende direktør, magister Ingeborg Andersen.

Hovedpersonen i ledelsen er dog, foruden Gamle Hegel, Peter Nannsen, »en af de mest bedårende mænd, der nogensinde har levet i Danmark« (Hans Brix). Nansen var direktør 1886–1916. Han »repræsenterede den indolentertium og det brillante forfald. ... Han var immoralist, men redelig. Han var antisocial, men retrak mennesker frem for abstraktioner«, skriver Wamberg, og det er nok rigtigt. Men han var også en dygtig forlagsmand, der trak en hoben talentfulde unge til Klareboderne. Hans kapitel i bogen viser ham i dette virke på godt og ondt – også hans grumhed, som Jacob Hegel så og fornemmede: »Han nød at få folk til at føle sig generte, ringere end de var«. I det hele er det et plus, at Wamberg ikke viger tilbage for de negative sider af forlagets store. Han har virkelig på det givne materiale søgt at få et helhedsbillede frem.

Digternes og forfatternes tal er stort. 18 af dem får selvstændige kapitler – alle gode, men nogle lidt bedre end andre. For de fleste spillede – naturligt for tiden og deres situation – økonomien en hovedrolle. Man må undre sig over, hvad der var blevet af mange af dem, hvis ikke Gyldendal år igennem havde forstrakt dem med lån og forskud. Der er tale om meget store summer. Morsomt er det at se disse åndens store gå op i annonce-

ring og salgstal. De sidste er forresten ofte forbløffende små. Flere klagede jævnligt derover; men det var vist kun Johs. V. Jensen, der var så modig at bede sig fri for annoncering – i al fald for sådanne annoncer, der bragte anmeldelsescitater.

Han ønskede ikke at se sine skrifter »anbefalet af landsmænd«. Man skulle ikke vænne offentligheden til at modtage en forfatter »gennem anmelderens hånd«.

Af kapitlerne er det svært at fremhæve nogle frem for andre. Bjørnsons er festligt – og hans nære venskab med Nansen et paradoks. Ibsen får Wamberg et menneske ud af, lidt fjernt vel nok og afmålt – og uden de andres dybe interesse for penge. Drachmann er næsten en nar, selvovervurderende til det fantastiske, men med en bagved liggende fortvivlelse over de besværligheder, han bestandigt og med talent derfor rode sig ind i. Et par samlekapitler giver småtræk om mange, og også de har fine enkeltheder, der peger på materiale for fremtidig forskning.

Et velvalgt billedmateriale med en del facsimiler uddyber teksten, og et navneregister gør bogen anvendelig til opslag – forresten ikke alene for litteraturhistorikere.

Finn H. Lauridsen

Schiffahrt und Häfen im Bereich der Industrie- und Handelskammer zu Flensburg. (Industrie- und Handelskammer zu Flensburg, 1971). 358 s.

Flensborg har gennem århundreder været hjemsted for en betydelig handelsflåde og et centrum for handelen i Slesvig. En lang række af de slesvigske byer, der i flere tilfælde også havde et stort antal handelsfartøjer, fik

gennem handelen nære forbindelser til Flensborg. I den foreliggende bog behandles skibsfarten, skibsbyggeriet og havnene i den række byer, der hørte til Flensborgs handelsområde. Dette område strakte sig fra Slesvig by i syd til Haderslev i nord, og bogen er derfor på en måde en slesvigsk skibsfartshistorie. Den grundigste og også mest interessante behandling får naturligvis Flensborgs skibsfartshistorie, mens derimod behandlingen af byer som Sønderborg og Åbenrå er mere summarisk og ikke så velskrevet. Det har ikke været hensigten med bogen at bringe væsentligt nyt om emnet; den bygger derfor i høj grad på tidligere offentliggjort litteratur, mens arkivmateriale ikke i større omfang er blevet inddraget i undersøgelsen. Desværre er bogen ikke blevet fuldstændig gennemarbejdet før udgivelsen; man finder således modstridende oplysninger i forskellige kapitler. Eller måske er det korrekturlæsningen, der ikke har været grundig.

Christian R. Jansen

J. N. H. Skrumsager: Ane Marie Skrumsager. Et lille mindeord skrevet for børn og venner. (Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1970). 161 s.

Ane Marie Skrumsager, f. Kloppenborg, var J. N. H. Skrumsagers første hustru. Om hende skrev han kort efter hendes død i 1895, hvad han kaldte et »lille mindeord«, bestemt for en snævrere familie- og vennekreds. Manuskriptet blev aldrig trykt, men afleveredes i 1970 til Landsarkivet i Åbenrå, og er nu udgivet af arkivar Dorrit Andersen.

Bogen er led i den serie af små biografier, som Historisk Samfund for Sønderjylland udgiver, og den er med

fuld ret optaget i rækken. Det er en smuk skildring af en sønderjysk kvindeskikkelse, sådan som hendes ægtemand har set hende. Derved giver den lille fremstilling også en uddybning af det billede, man har af Skrumsager.

Det private i skildringen er ikke stærkere markeret, end at den vil interessere en videre kreds, både fordi den tegner et portræt af et interessant menneske, og fordi den meddeler en række træk fra Kloppenborg- og Skrumsagerkredsen. Dorrit Andersen har på udmærket vis forsynet bogen med netop det antal noter, som nødvendigvis må til, for at teksten bliver problemfri at læse.

H. P. Clausen

Kassation af arkivalier. Arkivarforeningens seminar III. København, 1970. 78 s.

I denne lille stencilerede rapport bringes en række indlæg og diskussioner om emnet kassation, som drøftedes på et seminar, afholdt af Arkivarforeningen på Søhus højskole 9.-11. maj 1969. Diskussionsreferaterne er udarbejdet af Knud Prange og Grethe Ilssøe på grundlag af båndoptagelser af debatterne.

Hele kassationsproblemet er så vigtigt, både set fra forskningens og fra arkivetatens side, at det må hilses med stor tilfredshed, at emnet er gjort til genstand for en så indgående debat, som tilfældet var på seminarieret.

Det er let nok at føre de økonomiske argumenter i marken for, at der skal gennemføres omfattende kassationer. Det er også forholdsvis let ud fra et traditionelt begreb om, hvad historieforskning er, at pege på nogle regler for en sådan kassation. Men det er ulige vanskeligere at begrunde kassationsregler, der virkelig tager

hensyn til den meget mere differentieret eudnyttelse af arkivalierne, der kan forudses med udviklingen af nye samfundsvidenskabelige problemstillinger og forskningsteknikker.

Gennemlæsningen af denne publikation giver et glædeligt indtryk af, at dette sidste problem fuldt ud erkendes af mange arkivarer, og man tør håbe, at kassationsdebatten får de vide perspektiver, der er nødvendige for at hindre uoprettelige fejlpositioner på dette felt.

Desuden giver rapporten lejlighed til at understrege nødvendigheden af, at forskerne uden for arkivvæsenet i så høj grad som muligt udvikler forståelsen af, at de aktivt må interessere sig for, hvordan dokumentations- og informationsproblemerne løses. I virkeligheden bestemmes forskningsmulighederne af, hvordan informationsmængderne sikres, og hvordan den lette adgang til fremfindingen etableres.

H. P. Clausen

Erik Helmer Pedersen: Hedesagen under forvandling. Det danske Hedeselskabs historie 1914–1966. (Gyldendal, 1971). 615 sider.

I 1915 meddelte Hedeselskabets Tidsskrift, at »pige Gertrud Nicoline Amalie Nielsen af Skårup på Fyn har skænket sin efterladte formue på 6000 kr. til Hedeselskabet, renterne skal bruges til fremme af beplantningssagen«. Halvtreds år senere havde selskabet i erhvervsindtægter (plantager, maskinstationer m. m.) 14 mill. kr., i refusioner fik man 8 mill. og i statstilskud 7,6 mill. kr. Om udviklingen i disse halvtreds år handler amanuensis, cand. mag. Erik Helmer Pedersens bog »Hedesagen under forvandling«. Taleksemplerne siger

straks noget væsentligt om selve selskabets forvandling: fra en folkebevægelse til en institution.

Den nye bog er udgivet som 2. bind af Hedeselskabets jubilæumsskrift i anledning af 100-året i 1966. Dette år udkom dr. phil. Fridlev Skrubbeltangs store værk »Det indvundne Danmark« (se »Historie«, VII, 309 ff.), som behandlede de første 50 år, men dog også søgte tilbage og viste ældre tiders landvindings- og opdyrkningsarbejde.

Den nye bog slutter sig i format og udstyr nøje til forgængeren. Som naturligt er, har illustrationsmulighederne dog været større, og de er blevet udnyttet, således at billederne – de er gode – i højere grad præger dette bind. Omfanget er stort, i alt 615 sider (med bemærkelsesværdig få trykfejl). Udmærkede registre letter benyttelsen af bogen; enhver hjælp i den retning er også velkommen – ikke mindst det første par hundrede sider kan nemlig godt stille sine krav til læserens koncentrationsevne (vel ikke på grund af forfatterens manglende evne, men fordi temaet er kompliceret).

Temaet er stridighederne mellem selskabets ledelse og Th. Claudi Westh om grundforbedring. Det var en strid, der løb over en halv snes år; men den optager omkring 200 af bogens ca. 550 egentlige tekstsider. Afsnittet er ikke uden spænding, og det rummer mange interessante bidrag til belysning af administration og politik; men på den anden side har det øjensynlig bevirket nedskæringer i behandlingen af selskabets historie som sådan, og dette kan forekomme noget uheldigt.

I dette første afsnit berettes også om mergelselskaber, mosernes udnyttelse, inddæmningsarbejder og plantningssagen. I tid går afsnittet frem

til 1933 og dækker i det hele en periode med kun beskedne ændringer. Næste hovedafsnit er om tiden 1933–1946, der stillede selskabet over for store krav først under krisen senere under 2. verdenskrig. Tredie hovedafsnit er om perioden 1946–59, hvor selskabet skulle finde sin plads under den udvikling, der førte industrien frem på landbrugets bekostning, og hvor landbruget blev industrialiseret. Det fjerde afsnit, som er ganske lille, bærer titlen »Naturpleje og arrondering af jord- og skovbrugsarealet«; det har tidsgrænserne 1959–1966, men peger frem mod de nyeste og de fremtidige problemer. Endelig sluttes med bogens femte del, der behandler Hedeselskabets organisatoriske forhold gennem hele perioden 1914–1966. Meget kunne tale for, at dette afsnit havde stået først i bogen. Herved ville det have været lettere at forstå mange forhold i de foregående fem hundrede sider, ikke mindst når det gælder brydningerne mellem de forskellige organer inden for selskabet. Det ville ydermere have styrket forståelsen af de problemer, selskabet stod overfor i forhold til offentligheden – centraladministration og politikere.

Dette gælder ikke mindst for det første afsnits vedkommende. Her er det, som nævnt, et enkelt navn, der stadig står i centrum: Th. Claudi Westh. Han var landbrugskandidat og blev som 25-årig ansat i Hedeselskabet i 1893. Hurtigt blev han leder af mosearbejdet, og han var frem for nogen den, der organiserede de mange mergelselskaber, som med flyttelige baner bragte mergel til de kalkfattige egne. Ved siden af dette var Westh livlig engageret i det offentlige liv og var i 1905 medstifter af Det radikale Venstre. Såvel i Hedeselskabet som i politik var hans

mål en social udligning, og hans iltre temperament prægede hans indlæg både inden for og uden for selskabets mure. I gemyt og anskuelser passede han ikke til den stilfærdige konservatisme, der i alle forhold kendetegnede de ledende mænd i selskabet.

Westh's modspillere var formanden Helmuth Lüttichau og direktøren Chr. Dalgas. Den første var søn af formanden 1899–1908, den anden var søn af stifteren Enrico Dalgas. Helmuth Lüttichau havde nok sine synspunkter, men var samtidig en smidig og elskværdig forhandler; Chr. Dalgas havde også sine synspunkter, men var lige så lidt som Westh nogen smidig leder. Dalgas' og Lüttichaus synspunkter lå op ad selskabets tradition: indvinde land fra ufrugtbare heider og udnytte moserne, og her igen havde plantningssagen især interesse. Hos Westh udviklede der sig imidlertid en stadig stærkere interesse for grundforbedring af den eksisterende agerjord. Hans nyvundne synspunkter kunne ikke vinde genklang hos ledelsen, og sammenstødene blev stadig oftere og stærkere. Til dette kom, at striden samtidig antog karakteren af en kamp om ledelsen i selskabet. Forfatteren tolker her meget forsigtigt; forsigtigheden er dog skudt til side i et opsummerende afslutningskapitel. Det er ganske givet, at både saglige og personlige modsætninger fremkaldte og vedligeholdte striden; men i hvilken grad det ene eller det andet var det grundlæggende, lader sig ikke afgøre. Forfatteren gør det heller ikke; rolig og modent behandler han det intrikate problem.

Westh var dygtig. Han argumenterede godt, han havde en vis sympati hos sine partifæller – og netop under 1. verdenskrig, da striden blussede op, var Det radikale Venstre regeringsparti. De synspunkter, Westh

hævdede, havde også en umiddelbar slagkraft. En forbedring af agerjorden var jo noget, som allerede den levende generation ville høste udbyttet af, mens Hedeselskabets klassiske arbejde var rettet mod de kommende generationer. Under disse omstændigheder vandt Westh en utvetydig sejr; men han kunne ikke administrere den og holde sine positioner.

Sejren manifesterede sig i Statens Grundforbedringsvæsen, der blev oprettet som institution i 1918. Westh forlod selskabet og blev chef for denne virksomhed, der skulle virkeliggøre hans tanker. Han lagde straks ud med en omfattende planlægning, men blev hæmmet af administrative problemer. Mens han arbejdede for den nye institution, forberedte det gamle selskab sit modangreb. Grundforbedring eller ikke-grundforbedring var nu ikke længere spørgsmålet. Rigsdagen havde klart tilkendegivet, at man ønskede en indsats her, og da var det lige så klart, at hvis denne indsats skulle administreres af et nyt organ, så ville dette efterhånden ekspandere og borttage en væsentlig del af grundlaget for Hedeselskabets eksistens.

Nu trådte J. C. Christensen ind i spillet. Det samme gjorde Jens Westergård; han var Westh's efterfølger i Viborg og samtidig folketingsmand, valgt af Venstre i Ringkøbing amt. Spændende er forfatterens redegørelse for det politiske spil, der nu udfoldede sig. Måske er der for mange detaljer; men det skal indrømmes, at de mange led vel nok er nødvendige, hvis man ønsker samtidig at give et indtryk af livet bag kulisserne i det politiske og administrative spil. Af hensyn til læserne ville det dog nok have været ønskeligt med nogle opsummeringer ved kapitlernes slutning; dette gælder også andre steder i bo-

gen. Resultatet af spillet blev det fantastiske, at den nye institution, Statens Grundforbedringsvæsen, blev nedlagt allerede i 1922 og dens opgaver henlagt til Hedeselskabet – med Westergård som leder. For så vidt havde Westh sejret, idet hans oprindelige plan om, at selskabet skulle gå energisk ind i grundforbedringen, nu blev en realitet, men rigtignok uden Westh som leder. Selv blev han udnævnt til statens konsulent i vandløbssager og udfoldede også på dette område et stort initiativ.

Årene 1918–22 var de farligste i Hedeselskabets historie. De nærmest følgende år betød dog ikke, som man måske kunne have ventet, nogen opblomstring. Chr. Dalgas sad stadig som leder, og Jens Westergårds arbejde var ikke initiativrigt. Formand var nu J. C. Christensen, fra 1921–1930, og for ham stod selskabet og dets mål stadig, som det havde gjort det for pionererne. Der kan ikke herske tvivl om, at selskabet i 1920'erne trængte til en ledelsesfornyelse og til en udfordring udefra.

Begge dele kom kort efter 1930. De gamle trak sig efterhånden tilbage, og verdenskrisen var den nødvendige udfordring. Samtidig med, at staten fik større indflydelse i bestyrelsen, gik man aktivt ind i krisebekæmpelsen. Afvandingsarbejder og læplantning (en påskeøsten 1933 med store sandflugtshærgede områder som følge havde været en naturens påmindelse) førte for landbruget til hurtige produktivitetsudvidelser; begge dele var samtidig arbejdskraftkrævende og bidrog derved til at bekæmpe arbejdsløsheden. Direktøren – fra 1933 – C. E. Flensborg havde nok sit hjerte mest ved plantningssagen, men accepterede de nye problemer. Det var også i disse år, at man oprettede Det flyvende Korps, som blev sat ind i løs-

ning af mindre, men påkrævede opgaver.

Kriseårene gik over i krigsårene. De blev en fremgangstid for grundforbedringsvirksomheden; der var behov for den, også af beskæftigelsesmæssige hensyn. Samtidig efterspurgtes plantagernes træ både som brænde og som gavnt træ, og mosernes tørv gav moseindustrien en hidtil ukendt opblomstring. Der blev i 1930'erne og under 2. verdenskrig arbejdet intenst i Hedeselskabet med tidens problemer; forfatteren karakteriserer træffende selskabet i denne periode som et direktorat for krisetidsforanstaltninger.

Tiden efter 1946 er behandlet mere oversigtsmæssigt. Problemstillingen er klart sat op med drøftelse af de to forhold: selskabets indsats for landvinding fra omkring 1950 og 1960'ernes samspil med landskabsbevaring. Det var i 1950'erne åbenbart, at det industrialiserede Danmark bredte sig ud på landbrugsjorden. »Ingen,« konkluderer forfatteren, »kunne omkring 1950 helt klart erkende, at udviklingen med stormskridt gik mod et industrisamfund og endnu mindre, at landbruget gennem forøgelse af produktiviteten mageligt kunne opveje tabet af landbrugsjord«.

Også dette afsnit er præget af forfatterens selvstændige arbejde med problemerne. Det kan dog ikke nægtes, at læseren her savner flere enkeltheder – dem der er for mange af i det første afsnit. Det virker, som om tingene er gået af sig selv.

Bogen slutter, som nævnt, med en redegørelse for Hedeselskabet som organisation. Her behandles medlemskredsen, de styrende organer og de ansattes forhold. I bogens afsluttende konklusion – karakteristisk nok ikke i selve afsnittet – konkluderes, at afstanden mellem form og indhold

»efterhånden er blevet ganske betragtelig. Den daglige ledelse har i konsekvens heraf fået en tilsvarende større indflydelse, et ikke helt ukendt fænomen i teknokratiets tidsalder«. Iagttagelsen er uden tvivl rigtig; men hvorfor får vi ikke noget at vide om grunden til, at man alligevel stadig kan have de tusinder af medlemmer? Havde der ikke også været grund til at ræsonnere over, hvad de betyder, uanset at de kun bidrager med 0,3 pct. til driftsomkostningerne. Uden tvivl styrker dette organisationen i opinionen. Tænk om Statsbanerne havde haft en lignende skare af »medlemmer«.

Også selskabets funktionærer er stedmoderligt behandlet. Man kan vistnok ikke et eneste sted i bogen få at vide, hvad f. eks. en distriktsbestyrer får sin tid til at gå med. I det hele er den konkrete arbejdsindsats kun lidt behandlet; det er – det skal indrømmes, at titlen også peger hen mod det – her som overalt i bogen mere det principielle i hedesagen, der er taget op.

Forfatteren har, det siger han i sin indledning, haft frie hænder i forhold til Hedeselskabet. Det har man uden tvivl stået sig ved; derfor er bogen blevet så god på mange områder. De frie hænder har anmelderen imidlertid også, og deraf vil han benytte sig til nogle kritiske kommentarer.

Nu først en enkelthed, der er typisk. Det hedder, netop i afsnittet om organisationen, at »i 1934 dukkede signaturen »has« op for første gang, den senere redaktør i perioden 1943–70 Harald Skodshøj, der året i forvejen var blevet ansat som redaktionssekretær«. Mere får man ikke at vide. Hvem var egentlig denne Skodshøj (som mange af os i dag udmærket kender!). Var det en journalist? Var det en besværlig jord-

brugstekniker, der skulle fjernes? Var det en ældre plantør, der var blevet svagelig? Svaret, der ikke er der, ville sige en del om selskabets hensigter med tidsskriftet. Man hører heller ikke noget om Fr. Heicks forudsætninger, da han blev direktør, eller om hvad der var afgørende for valget af netop ham. Sådant kunne der fortsættes. Man savner i høj grad en præsentation af personerne; ikke mindst da forfatteren selv lægger så megen vægt på personerne og relationerne imellem dem.

Også en række konkrete spørgsmål står uformidlede. Mange læsere vil uden tvivl have behov for videregående oplysninger, om forhold, der omtales som velkendte fænomener.

Stilen er nøgtern og klar, men ikke ligefrem medrivende eller spændstig. Undertiden kan der, når forfatteren søger at give fremstillingen liv, dukke mærkværdigheder op. Eksempelvis som når det hedder, at de tyske tropper i ilmarch rykkede gennem Belgien og Nordfrankrig, og det så tilføjes: »Ovenikøbet midt i høsttiden«.

Eksemplerne kunne fortsættes. Man kunne også pege på, at forfatteren, der har gjort en kæmpeindsats i henseende til at oplede og gennemgå arkivmateriale, ikke i tilstrækkelig grad har frigjort sig fra dette. Beständig følger vi en sag fra brev til brev, mens det havde virket klarere blot at høre om sagens forløb.

I indledningen siger Erik Helmer Pedersen, at han påtog sig opgaven med det forbehold, at nationaløkonomiske beregninger over opdyrknings og landvindingens betydning for den økonomiske udvikling søgtes løst på anden måde. »Hedesagen under forvandling« er resultatet af hans opdyrkning af arkivalier og af en vidtspredt litteratur. Beregningen af denne opdyrknings betydning er ikke

svær: der er på kort tid skabt et stort værk, som på solid grund opstiller hovedlinjerne i hedesagens historie siden 1. verdenskrig. Det er i den henseende et pionerarbejde, som også vil kunne danne grundlag ikke alene for de omtalte beregninger (kommer de?), men også for en påtrængende behandling af Hedeselskabets indre historie. Her tænkes på en art socialhistorie, der skulle skildre arbejdsvilkår, arbejdsformer, dagligdag for de mange (hvor mange? det fortæller bogen vist ikke), der arbejdede for selskabet på talrige vidt forskellige poster.

Vagn Dybdahl

Ib Gejl og Christian R. Jansen: Korn, Købmænd & Kornkompagni. Korn- og Foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. (Udgivet af Korn- og Foderstofkompagniet ved 75 års jubilæet 1971; Universitetsforlaget i Aarhus, 1971). 470 s.

Da en af forfatterne til ovenstående bog er medlem af selskabets bestyrelse, og da den er redigeret af selskabets sekretær, skal en anmeldelse indskrænke sig til denne præsentation:

Korn- og Foderstof Kompagniet blev stiftet i Århus 1. juli 1896. Grundlaget var en række store handelshuse fra Horsens, Århus og Randers, og sammenslutningen af deres kornafdelinger fulgte den i tiden almindelige udvikling inden for dansk erhvervsliv. For branchens vedkommende betød stiftelsen et højdepunkt i den omlægning fra kornproduktion til animalsk produktion, der havde fundet sted i landbruget i de foregående årtier. Den stærkt øgede kornimport kunne ikke mere formidles af den kapital og skibstonnage, som enkeltmands- eller familiefirmaer havde eller kunne befragte. I denne udvik-

ling kom også andelsbevægelsen til at tage del, og selv om konkurrencefronterne en tid var trukket skarpt op, skulle tiden vise, at der var plads for både privat- og andelsindkøbet.

Af væsentlig betydning for Kompagniets virksomhed til ca. 1930 blev dets placering på vigtige udenlandske markeder. Allerede før 1. verdenskrig fik man filialer i Novorossisk i Sortehavsrusland og i New Orleans i USA. Ikke mindst Novorossiskafdelingen blev et eventyr, fyldt med elementær spænding og barokke detaljer. New Orleans, der senere blev suppleret med en afdeling i Galveston, udviklede sig mere kontant og var en år-række en særdeles god forretning. Filialer i Hamborg og Marseille kom aldrig til at spille nogen særlig rolle.

Der er næppe nogen tvivl om, at Kompagniets succes i meget høj grad skyldtes den leder, man havde valgt: Chr. G. Hansen, der var kommet fra en af de sammensluttede forretninger, H. Meulengrachts i Horsens.

Chr. G. Hansen var – og ordet er ikke for stort – en genial købmand, hausst af natur, der i de sidste restriktionsfrie år før 1914 fik gode udfoldelsesmuligheder og gav Kompagniet en dominerende plads i korn- og foderstofhandelen.

1. verdenskrig skabte naturligvis mange vanskeligheder for et område, der var så afhængigt af skibsfarten. Landet måtte klare sig med sin egen kornproduktion, som der blev ført nøje kontrol med. Der indførtes kornordninger, som fortsattes ind i mellemkrigsperioden. Den internationale fredskrise i 1920 gav store tab – for Kompagniets vedkommende alene over 6 mill. kr. Krisen i 30'erne blev knap så hård, fordi landbruget forsøgte at producere sig ud af den; det gav øget efterspørgsel efter branchens varer. De private importører

viste sig dog her mere følsomme for restriktioner m. v. end andelsforretningerne, hvis medlemmer havde købepligt.

Restriktionerne var imidlertid kommet for at blive. Man måtte fra først i 30'erne arbejde under Valutacentral og nye kornordninger. Samtidig skiftede handelssædvanerne. Telefonen blev kommunikationsmidlet frem for telegraf. Mekaniseringen greb om sig. Lastbilerne afløste hestevognene ved udbringningen, og kornet blev i stigende omfang maskinbehandlet. For foderstoffernes vedkommende vandt de færdige blandinger frem, og de pressede kager er efterhånden næsten helt forsvundet fra markedet.

Restriktionsmæssigt betød 2. verdenskrig og besættelsen ikke meget. Branchen var veloplært på dette område. Standsningen af importen frigjorde mange penge, der ikke skulle stå bundet i varelagre. De gode landbrugskonjunkturer, der for landmændene muliggjorde afvikling af gammel gæld, skaffede flere penge, og man stod særdeles velkonsolideret til at modtage den nye efterkrigstid.

Konsolideringen gav midler til det omfattende byggeri (siloe og tørrerier), som den fortsatte mekanisering, særlig ved den tidsbesparende mejetærsker, i stigende grad krævede. Side-løbende hermed skete der fra begyndelsen af 50'erne en voldsom koncentration af virksomhederne, der gjorde KFK til det største privatfirma i sin branche. Udviklingen har imidlertid skabt et nyt problem, der i virkeligheden er gammelt: Danmark producerer nu igen mere korn, end landet kan bruge.

Den smukke bog er forsynet med kildehenvisninger og registre, og den er særdeles velillustreret med såvel gamle som nye billeder.

Finn H. Lauridsen

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
 2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
 3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
 4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke-mænd. Brevvexling mellem bispene H. Stein og J. Swane. 1958. 504 sider. Udsolgt.
 5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
 6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905-09. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
 7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarsagen 1870-1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
 8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
 9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894-1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
 10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
 11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870-1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
 12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bonde-dreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
 13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
 14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866-1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
 15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852-56, 1872-75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
 16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hof-tjeneste 1877-1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
 17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
 18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947-66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
 19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873-83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
 20. *F. H. Kjølser*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
 21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784-88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
 22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
 23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Kr. 43,70 (36,80).
 24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Uds.
 25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
 26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 692 sider, illustreret. Kr. 85,00 (69,00).
- Priserne i parentes er særpriser for selskabets medlemmer.
- *
- Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:*
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Ved *Henning Paulsen*. 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894-1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested. II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).